

UDK:81'42:811.512.133

Kamola ABDULLAYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: komola87abdullayeva@mail.com

O'zDJTU professori, DSc. Ispan tili amaliy fanlar kafedrasini mudiri D.Baxronova taqrizi asosida

ON THE IMPORTANCE OF REPETITION IN THE ANALYSIS OF A LITERARY TEXT

Annotation

The article reveals the importance of repetitions in the analysis of a literary text, analyzes the combined ideas of world and Uzbek linguistics. The properties that bind the content of the text are analyzed in two ways. Here are examples of pure, synonymous, horizontal and vertical repetitions from works of art.

Key words: Literary text, noun repetition, adjective repetition, horizontal repetition, vertical repetition, near, far repetition.

О ВАЖНОСТИ ПОВТОРЕНИЯ В АНАЛИЗЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация

В статье раскрывается значение повторов при анализе художественного текста, анализируются объединенные идеи мирового и узбекского языкознания. Свойства, связывающие содержание текста, анализируются в двух видах. Вот примеры чистых, синонимичных, горизонтальных и вертикальных повторов из произведений искусства.

Ключевые слова: Художественный текст, повтор существительного, повтор прилагательного, горизонтальный повтор, вертикальный повтор, ближний, дальний повтор.

BADIY MATN TAHLILIDA TAKRORLARNING AHAMIYATI XUSUSIDA

Аннотация

Maqolada badiiy matn tahlilida takrorlarning ahamiyati ochib berilgan, jahon va o'zbek tilshunosligidagi birdirilgan fikrlar tahlil qilingan. Matn tarkibini bog'lovchi xositalar ikki turga bo'lib tahlil qilingan. Bunda sof, sinonimik, gorizontal va vertikal takrorlarga badiiy asarlardan misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Badiiy matn, ot takrori, sifat takrori, gorizontal takror, sof takror, sinonimik takror, vertikal takror, yaqin o'rinli, uzoq o'rinli takror.

Kirish. Tilshunoslikda matn sintaksisi sathining o'rganilishidan so'ng gapdan kattaroq sintaktik qurilmalarning mavjudligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Yozma nutqning bu ko'rinishi jahon tilshunosligida ancha oldin o'rganilgan. O'zbek tilshunosligida bu borada ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, uning ichki bog'lanish qonuniyatlari hozirgi o'zbek tilshunosligida asosiy masalalar sifatida o'rganilmoqda. Matn lingvistikasi o'zbek tilshunosligida yangi yo'nalish bo'lib, tadqiqotlarning eng murakkab obyektlaridan biri hisoblanadi.

Matn o'zaro aloqador bo'lgan morfologik birliklar yig'indisidan iborat bo'lgan murakkab strukturadir. Bu planda u morfologik tizim sifatida tushuniladi. Matn o'zida bir necha leksik birliklarni mujassamlashtirgan eng yirik nutq birligi sifatida esa bir butun leksik tizimni shakllantiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Matn lingvistikasida I. R. Galperin yirik tadqiqotlar olib borgan tilshunos olim hisoblanadi. U "...matnning ma'lumot berish, bo'linuvchanlik, kogeziya, qismlar avtosemantiyasi, retrospeksiya va prospeksiya, modallik, yaxlitlik va tugallanganlik kabi kategoriyalari mavjud..." deya matn va uni bog'lovchi vositalar haqida o'z fikrlarini bildiradi[1]. O'zbek tilshunosligida bu borada A. Mamajonovning fikrlari ham alohida ahamiyatga ega: "...Ma'lumki, qo'shma gap komponentlari orasida biriktirish, qiyoslash, zidlash, sabab-natija, shart-payt, aniqlash, izohlash kabi mazmuniy munosabatlar ifodalanadi. Bu munosabatlar qo'shma gapning uch turi: bog'lovchisiz, bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplarda komponentlarni o'zaro biriktiruvchi sintaktik aloqa vositalari: intonatsiya, bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi so'zlar, gap bo'laklari tartibi, olmoshlar, ayrim so'zlarning

takrorlanishi, ikkinchi darajali bo'laklar, kesimlarning zamon munosabati kabilar orqali reallashadi. Ko'rinadiki, qo'shma gaplarda sintaktik aloqa predikatsiyalar orasida o'rnatiladi. Tekstda esa sintaktik aloqa bir butun gaplar, superfrazali sintaktik butunliklar, abzatslar, qismlar, bo'limlar, boblar o'rtasida yuzaga chiqib uning mazmuniy va struktural birligini ta'minlaydi"[2]. Bundan tashqari, jahon tilshunosligida matn kategoriyasi va u bilan bog'liq masalalar K.Kojevnikova, Y.A.Referovskaya, G.Y.Solganik, V.G.Gak, M.V.Lyapon, O.I.Moskalskaya, A.A.Metsler, O.L.Kamenskayalar tomonidan, o'zbek tilshunosligida esa N.M.Turnioyov, A.Mamajonov, E.Qilichev, M.Hakimov, M.Yo'ldoshev, S.Boymirzayeva, D.Xudoyberganovlarning tadqiqot ishlari matn tahlilida alohida ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Badiiy matn tahlilda tavsifiy, qiyoslash, struktural metodlardan foydalaniladi. Matn tarkibiy qismlarini bog'lovchi vositalar quyidagilardan iborat:

Takrorlar yordamida biriktirish

Xiazmatik qurilmalar yordamida biriktirish

Takrorlar yordamida biriktirish: affiksalar, so'z, so'z turkumlari, so'z birikmasi, yoki gaplarning keyingi komponentlar tarkibida takroran qo'llanishi takrorlar yordamida biriktirish, deb ta'riflanadi. Takrorlarning ot takrori, sifat takrori, olmosh takrori, fe'l takrori (Bo'ri polvon davradan xursand: janjal-araz yo'q. Polvonlar sen-menga bormay olishyapti... O'zini taroziga solmay olishyapti (T.Murod), so'z birikmasi takrori, jumla takrori kabi turlari mavjud. "Leksik takrorlar, olmoshlar va sinonimlar yordamida hosil qilinadigan aloqa zanjirli aloqa, bir xil grammatik formalar bilan boshlanuvchi yoki tugallanuvchi komponentlar

yig'indisidan tashkil topadigan aloqa parallel aloqa deyiladi"[3].

Takrorlar matnda uslubiy vazifani bajaradi. Takrorlarning alliteratsiya, assonans, anafora, epifora kabi turlari ham mavjud.

Xiazmatik qurilmalar yordamida birikish: "Xiazm poetik nutqda quyidagi vazifalarni bajaradi: 1. Uslubiy-semantik vazifa. Bunda ikki komponent mazmuni o'zaro ziddlik kasb etadi yoki aksincha, bir-birini mantiqan to'ldiradi.

2. Ekspressiv vazifa. Bunda o'quvchi yoki tinglovchiga zavq bag'ishlash, fikrni tez va uzoq vaqt esda saqlab qolishiga xizmat qilishi nazarda tutiladi.

3. Evfonik vazifa. Xiazmni yuzaga keltirayotgan bo'laklar o'zaro o'rin va vazifa jihatidan almashinganda ohang ham shunga mos ravishda almashinib boradi."[4]. Masalan: ...Uzun tunlar bunchalar mahzun, Mahzun tunlar bunchalar uzun..." (I.Mirzo)

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, aynan bir so'zni takror qo'llanishi matn mazmunini g'aliz qiladi, fikrlarning o'zaro bog'lanishida "noizchilik" yuzaga keladi. Natijada matn mazmunining ta'sir etish vazifasi kamayadi. Kitobxon esa so'zlarni aynan bir shaklda takrorlanishidan va ana shunday vositalar ishtirok etgan jummalarni o'qishdan charchaydi, zerikadi, fikrni o'qib olish jarayoni sustlashadi. Badiiy matnda so'zlarning takror qo'llanishi fikr mazmunini silliq bayon etilishiga to'sqinlik qilmaydi. Badiiy matnda, xususan, Tog'ay Murodning asarlarida takrorlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, adibning "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanida so'zning takror qo'llanishi ana shu so'z ifodalagan tushuncha, xususiyatlardan kelib chiqadi va so'zga xos har bir xususiyat, har bir belgi uning bosh asosiy qirrasini bilan bog'lanadi. Bu bilan badiiy matn birliklari orasida mantiqiy, ma'noviy munosabatlar hosil qilinadi.

Takrorning bir necha ko'rinishlari bor, ular ham matnda uslubiy vazifa bajaradi: Alliteratsiya, assonans, anafora, epifora kabilari. Alliteratsiya deb undosh tovushlarning uslubiy maqsadlarda takrorlanishiga aytiladi. Assonans esa unli tovushlarning takrorlanishidir. Anafora deganda so'z yoki so'z birikmalarining she'riy misralar boshida takrorlanishi tushuniladi. Epiforada esa misralar oxiridagi so'z yoki qo'shimchalarning takrorlanishi nazarda tutiladi. Bularning bari matnning kompozitsion butunligi uchun xizmat qiladi. Takrorlar qo'llanish o'rniga ko'ra gorizont va vertikal takrorlarga bo'linadi. Bunday takrorlar ayniqsa, she'riy matnlarda o'ziga xos ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Takrorlanuvchi birlikning qaysi turkumga mansubligiga ko'ra ot takrori, sifat takrori, olmosh takrori, fe'l takrori kabilarga bo'linadi. Sintaktik tabiatiga ko'ra so'z birikmasi takrori va jumla takrori ham farqlanadi. Mazkur birliklarning joylashish tartibiga ko'ra ham tasnif qilish mumkin: simmetrik takror va asimmetrik takror. Shuningdek, o'rtadagi masofasiga ko'ra ham guruhlashtirish mumkin: yaqin o'rinli takror, uzoq o'rinli takror.

Badiiy asarlarda ma'lum bir fikrning turli shakllarda takrorlanishiga qarab mazmuniy takror turini ham kuzatishimiz mumkin. Badiiy matnda qo'llanuvchi takrorlar quyidagi guruhlariga ajratiladi:

1. Sof takrorlar. Badiiy nutq tarkibida bir xil shaklda ko'pincha so'z va so'z birikmalari, gap takror qo'llaniladi. Bunday takrorlar matn ichidagi har bir gapda yoki abzatsda uchlashi mumkin. Badiiy matnda asosiy axborot (mazmun) ot turkumiga oid so'zlar zimmasiga yuklatiladi. Shu sababli mazmun izchilligini saqlash maqsadida avvalgi gapdagi so'z kelgusi gaplarda ham takror qo'llanadi. Bu hodisa bir abzats tarkibidagi gaplarda aniq ko'rinadi: "Xonaqo kinoteatrdan yuz qadamlar xolisda bo'ldi. Ariq bo'yida bo'ldi. Ariq shovullab-shovullab oqdi. Suvi toza ham tiniq oqdi. El-yurt ana shu ariqdan suv ichdi. Qo'shlovuchlab-qo'shlovuchlab suv ichdi. El-yurt ariqqa yomon narsa tashlamadi. Ariqni harom etmadi. Suvni bulg'amadi. – Buzilsin!-deya buyurdi. –Yangi turmush yonida eskilik sarqiti bo'lishi mumkin emas! Buzilsin! ... El-yurt nafas yutdi. El-yurt suv sepmishday jimjit bo'ldi. El-yurt aza tutdi. El-yurt nafas yutdi (T. Murod, "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi", 16-bo'lim, 21-bet).

2. Sinonimik (ma'no) takror. Matnni hosil qiluvchi takror vositalar orasida sof takrorlardan tashqari ma'no takrori ham mavjuddir. Bunday takrorlar so'zning aynan bir shaklda emas, balki ularning ma'no takroriga asoslanadi. Matn ichida takror qo'llanuvchi so'z shakl jihatidan har xil bo'lishi mumkin, biroq ular kontekstda bir xil ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladi. Matnda so'zlarning bunday takrorlanishini sinonimik takror deb nomlanadi: "Sen qaysi yurt mevasor-shu yurtni makon etasan. Sen qaysi el mehnatkash –shu elni makon etasan. Ota bilan bolani gij-gij etasan. Aka bilan ukani kov-kov etasan ..."(Otamdan qolgan dalalar", "Sharq" nashriyoti T, 1994 yil., 10-bob. 5-bo'lim, 261-bet).

Xulosa va takliflar. Badiiy matnda takrorlar uslubiy vazifani bajaradi. Hozirgi kunda tilning eng yuqori sathi hisoblangan sintaksisning o'rganish obyekti sifatida uch birlik e'tirof etilganligi, bular, so'z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi, matn sintaksisi ekanligi, bu yo'nalishlar ichida matn sintaksisi eng murakkab va hajm jihatidan eng yirik bo'lgan birlik - matn, uning birliklari, ifoda vositalari, mustaqil gaplarning o'zaro birikishi qonuniyatlarini o'rganuvchi tadqiqot sifatida ahamiyat kasb etdi.

Nutq jarayonida kommunikatsiya mexanizmining yirik vositalari – o'zaro semantik va grammatik aloqadorlikda yashovchi mustaqil gaplar guruhi shakllanadi. Bunday gaplar guruhi ketma-ketlik qonuniyati asosida yirik sintaktik birlik hisoblangan matnni shakllantiradi. Matnning sintaktik konstruksiya sifatida reallashuvining o'z qonuniyatlari mavjud. Bu qonuniyatlar matnni ham shakliy (tuzilish) jihatdan o'ziga xosligini ko'rsatib turdi. Mikromatn sintaktik hodisa sifatida maxsus leksik-grammatik va umumiy mazmun talabi bilan birikkan birdan ortiq mustaqil gap turlarining yig'indisidan iborat. Matnning eng yirik birligi sifatida e'tirof etiladigan SSBlar sintaksisning tekshiruv obyekti sanaladi va murakkab butunlik sifatida tadqiq etiladi. Har qanday sintaktik butunlikning aniq belgilarga ega bo'lishi, o'ziga xos semantik - grammatik ko'rsatkichlar, ma'lum bir qonuniyatlar asosida shakllanishi va shu qonuniyatlar doirasida mavjud bo'lishi uning semantik butunlik sifatidagi asosiy xususiyatlarini belgilab beradi. Bunda takrorlar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования.-Москва, «Наука», 1981.
2. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi, T., 1999 yil, 15-b.
3. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi, T., 1999 yil, 18-b.
4. Mamaziyayev O.X. O'zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya. NDA., -Farg'ona., 2004.
5. Abdupattoev M. O'zbek matnida supersintaktik butunliklar.–Toshkent, NDA., 1998.
6. Boymirzaeva S. O'ybek prozasining lingvostilistik tadqiqi. –Samarqand, NDA., 2004.
7. Haydarov Sh. Badiiy matnda pratselyatli tuzilmalar. –Toshkent, NDA, 2011, 15-bet.
8. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.–Toshkent, "O'ME", 2002.
9. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi.-Toshkent,TDPI., 1999.
10. Mahmudov N. Abdulla Qahhor hikoyalarining lingvopoetikasiga doir "O'TA", 1987, №4.

-
11. Qurbonova M. Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi. T., 2014
 12. Qilichev E. Matnning lingvistik tahlili. –Buxoro, «Buxoro universiteti», 2000
 13. Turniyozov N. Matn lingvistikasi.-Samarqand, SamDChTI, 2004,
 14. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. –Toshkent, «Fan», 2007.
 15. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. – Toshkent: Sharq. 1994.

UDK:836.267

Nargiza ABDURAHMANOVA,
Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail:n.n.abdurahmonova76@gmail.com

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

INSTRUKTIV DISKURS" TUSHUNCHASI VA UNING METODOLOGIYASI

Annotatsiya

Maqola instruktiv diskurs va uning metodologiyasi haqida bo'lib instruktiv diskursning o'ziga hosligi, olimlarning instruktiv diskursning funksional xususiyatlarini qanday tahlil qilganliklari, lingvistik qarashlarini taqqoslash doirasida nutq tahlili va uning turlarini o'rganishga bag'ishlangan. Bundan tashqari, u og'zaki va yozma nutqlarning o'xshashliklari va o'xshashliklarini chuqur tadqiqotlar natijasida ta'kidlangan haqiqiy materiallar orqali ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: Diskurs muammosi, yo'riqnoma, instruktiv diskurs, adresat va adresant, yo'l-yo'riq, instruktiv matn, gipermatn, instruksiya, an'anaviy yo'riqnoma, struktur-stilistik birlik, diskurs, metodologiya.

ПОНЯТИЕ ИНСТРУКТИВНОГО ДИСКУРСА И ЕЕ МЕТОДОЛОГИЯ

Аннотация

В статье речь идет об учебном дискурсе и его методологии. Посвященные изучению речевого анализа и его видов в рамках сопоставления того, как они анализировали функциональные особенности учебного дискурса, их лингвистические взгляды. Кроме того, в нем рассматриваются сходства и различия между устными и письменными дискурсами на основе аутентичных материалов, выявленных в результате углубленного исследования.

Ключевые слова: Дискурсивная проблема, инструкция, инструкторный дискурс, адресат и адресант, инструкция, инструкторный текст, гипертекст, инструкция, традиционная инструкция, структурно-стилистическая единица, методология.

CONCEPT OF INSTRUCTIVE DISCOURSE AND ITS METHODOLOGY

Abstract

The article is about instructional discourse and its methodology. Devoted to the study of speech analysis and its types within the framework of comparing how they analyzed the functional features of instructional discourse, their linguistic views. In addition, it examines similarities and dissimilarities between spoken and written discourses through authentic materials highlighted by in-depth research.

Key words: Discursive problem, instruction, instructive discourse, addressee and addressee, instruction, educational text, hypertext, traditional instruction, structural and stylistic unit, methodology.

Kirish. Diskurs – ekstralingvistik – pragmatik, ijtimoiy-madaniy, psixologik va boshqa omillar bilan hosil qilingan voqeiy aspektidagi bog'liq matn. Unda nutq uni hosil qiluvchilarning kognitiv jarayoni bilan bog'liq ravishda maqsadli ijtimoiy xususiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Diskursni tadqiq etishga bag'ishlangan ishlar sirasida T.A. Van Deyk, V.Z.Demyankova, V.I.Karasik, A.A.Kibrik, V.V.Krasniy, Ye.S.Kubryakova, M.L.Makarova, N.I.Formanovskiy, O.S.Issers, O.G.Revzina, Ye.I.Sheygallarning turli darajadagi tadqiqotlarini ta'kidlash joiz. Mazkur olimlarning ishlarida diskurs muammosi yechimlariga turli yondashuvlar prizmasidan qaralgan. Instruksiya kommunikativ makrohosila sifatida (Radzievskaya, 1986; Agamalieva, 2001), matn sifatida (Aleksandrova, 1985; Gladkix, 2005 va 2006) hamda nutqiy janr sifatida (Rextin, 2005; Karmanova, 1993; Gerd, 1980; Yegorov, 1982) o'rganilgan. Yuqoridagi tadqiqotlarni tahlil qilar ekan, Ye.Yu.Kondrashkina instruktiv matn sanalgan ilmiy-texnik va maxsus matnlarning turli aspekti tavsiflanganligi, ammo tadqiqotchilarning mazkur matnlarning qo'llanish sohasini e'tibordan chetda qoldirishganligini ta'kidlaydi. Instruktiv va ilmiy-texnik matnlar janriy xilma-xillik va uslubiy xoslanish (Rextin, 2005; Karmanova, 1993; Radzievskaya), kashfiyot formulasi tavsifining o'ziga xosligi (Aleksandrova, 1985), instruktiv diskursning uslubiy-semantik xususiyati (Agamalieva, 2001), instruktiv matnlarning tuzilishi

va sintaktik xususiyatlari (Gladkix, 2005 i 2006) nuqtai nazaridan o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Matnga sistem-struktur yondashuv matn elementlari orasidagi sintaktik aloqalarni mikro va makro darajadagi munosabatlar sifatida qarash natijasida matn yoki matn ko'rinishidagi yangi ijod namunasi majmui yaxlitligi sifatida qaralsa, matnni anglashga lingvomadaniy yondashuv esa olam lisoniy manzarasida madaniy tasavvurlarni aks ettirish shakli sifatida qaraladi.

O'TILda ushbu so'z quyidagicha izohlanadi:

Ye.Yu.Moshanskaya, A.S.Kinderknext, L.N.Nosova, L.O.Butrakova, Ye.N.Gus kabi olimlarning qarashlariga ko'ra, instruksiya matnning o'ziga xos bir turi bo'lib, diskursning u yoki bu ko'rinishga kiradi. Masalan, direktiv diskurs, farmasevtik diskurs, rasmiy-idoraviy diskurs kabi. I.D.Agamalieva instruktiv qo'llanma matnlarini instruktiv diskurs nutqiy akti sifatida o'rgansa, S.A.Kanashuk instruktiv diskursning mavjudligini asoslaydi.

Instruktiv diskursning hosil bo'lishi paydo bo'lgan (tug'ilgan) muammoli vaziyat instruksiyasi vaziyatida adresat va adresantning reaksiyasi bilan shartlanadi. Yo'riqnoma berish (ruscha instruktirovat') yo'l-yo'riq ko'rsatish, topshiriqni boshqarish demakdir. Unda kommunikativ vaziyat hosil qilinadi, bu esa axborotni uzatish jarayonini aks ettiradi. Yuqoridagilarga asoslangan holda aytish mumkinki, instruktiv diskurs instruksiyani yozish jarayoni va natija majmuidir. Bu majmua qoidalar to'plamini ifoda etuvchi matn bo'lib qolmay,

adresatning qaytar aloqasini tasavvur qilish, kutilgan xatti-harakatlar yig'indisini ifoda etadi.

Tahlil va natijalar. Ishlab chiqaruvchi esa tovarni olgan shaxs undan to'g'ri foydalanishini maqsad qiladi, shu sababli instruksiyani tuzishda ishlab chiqaruvchi adresatning vaziyatini inobatga oladi. Uning vazifasi harakatni amalga oshirish ketma-ketligi haqida qarama-qarshi bo'lmagan, aniq fikrlardan iborat, mukammal yo'riqnoma berishni ta'minlashdir.

Mutaxassislarining ko'rsatishicha, instruksiya tuzishda adresant adresatning quyidagi savollariga javob beradi:

- 1) qanday ob'ekt foydalanadi;
- 2) mahsulotni nimaga nisbatan ishlatish mumkin (uni qo'llash qaysi muammoning yechimiga olib keladi);
- 3) qanday ishlatish lozim (ob'ekt maksimal effektiv ishlatish uchun undan qanday foydalanish lozim);
- 4) qanday amalga oshiriladi (bu amalni qanday bajarish kerak);
- 5) qanday paytda foydalanish ta'sir kuchi / effektivligini yanada oshiradi;
- 6) qanday sharoitda foydalanish talab qilinadi?

Instruksiyani ishlab chiqish vaqtida yo'l qo'yilgan xato foydalanuvchining mahsulotni noto'g'ri ishlatishiga olib keladi. Mahsulot yoki preparatning noto'g'ri qo'llanishi ishlab chiqaruvchiga nisbatan ishonchsizlikni olib keladi, kelajakda bu tovarni ishlatishga bo'lgan xohish kamayadi.

Yuqoridagilar asosida xulosa qilish mumkinki, instruktiv diskursda adresat va adresant foydalanuvchi hamda ishlab chiqaruvchi jamoasi roliga o'tib oladi. Ular orasidagi distansiya turli xilda bo'lsa-da, internet kengligida ular bir joyga to'planishgandek. Hatto qog'oz shaklidagi instruksiyalar ham adresat va adresant orasidagi masofani yaqinlashtiradi. Ammo ularning statusi teng bo'lmaydi. Adresant – ishlab chiqaruvchi adresat – foydalanuvchidan yuqori turadi: chunki ularning birinchisi ma'lum bir sohada ixtisoslashgan ekspert axborotiga ega bo'ladi. Ushbu mavqe foydalanuvchining instruksiyadan foydalanish vaqtigacha bo'lgan masofada amal qiladi, aktuallik kasb etadi. Bir kommunikaning xatosi ikki tomon uchun ham zararli. Instruktiv diskursning shakli va uning ifodalanish ko'rinishi kommunikativ-pragmatik omillar yaxlitligini tashkil etadi.

Ye.Yu.Kondrashkina instruktiv diskursni quyidagicha ta'riflaydi: "Instruktiv diskurs instruksiyalash vaziyatidagi muammolarga reaksiya sifatida yuzaga chiqadi. Faqat bu hodisani matn va kommunikativ vaziyat vaziyatning oddiy munosabati sifatida qabul qilmaslik kerak. Diskurs komponentlari transformatsiyasi mexanizmlari matn va gipermatn kategoriyasi sifatida nisbatan murakkab xarakter kasb etadi". U fikrini xulosalar ekan, instruktiv diskursni bu jihatdan tadqiq etish lozimligini ta'kidlaydi.

Texnik OTMlarning xorijlik talabalarini professional tayyorlash tizimida matn-yo'riqnomaning o'rni I.A.Gladkix tomonidan o'rganilgan. Uning fikricha, talaba texnikaga oid bilimni egallashda ob'ektni aniqlash; ob'ekt, hodisa va narsalarni tasniflash; hodisa, jarayon, funksiyani tavsiflash; hodisa, ob'ekt holatini o'zgartirish jarayoni; predmetning tuzilishi, tarkibini tavsiflash; ob'ektlarning harakati, o'zaro ta'sirini tavsiflash; hodisaning, ob'ektning holatini tavsiflash (vaqt, makon va boshqalar.); ob'ektning joylashuvi tavsifi; qo'llanish tavsifi, ob'ektning maqsadi; ob'ektlar orasidagi bog'lanish, bog'liqlik ifodasi kabilarni o'rganishi uchun instruktiv matn asosiy material vazifasini o'rganadi.

Bundan kelib chiqadiki, instruktiv matnda I.A.Gladkix tomonidan sanalgan elementlarning barchasi mavjud bo'ladi. Shunga asoslanib aytish mumkinki, instruktiv matnning tarkibiga qo'yilgan talabni shakllantirish zarur. Masalan, konkret bir maishiy texnikani ishlatish bo'yicha tayyorlangan instruksiyada maishiy texnikaning quyidagi ta'riflari bo'lishi talab etiladi:

- ob'ekt/narsa tasnifi;
- mazkur ob'ektning qaysi hodisa, jarayonda ishtirok etishi hamda uning funksiyasi nimadan iboratligini tavsiflash;
- ob'ekt (maishiy texnika) holatini o'zgartirish jarayoni va unga sabab bo'luvchi omillarni ta'riflash;
- predmetning tuzilishi, tarkibini tavsiflash;
- ob'ekt(maishiy texnika)ning harakati, uning boshqa maishiy texnika vositasi bilan o'zaro ta'sirini tavsiflash;
- ob'ekt(maishiy texnika)ning holatini tavsiflash;
- ob'ekt(maishiy texnika)ning qo'llanishini izohlash;
- ob'ekt(maishiy texnika)ning maqsadini izohlash.

Turli instruktiv diskurs matnlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularning xarakteristikasi va tipologiyasi uchun asos bo'ladigan belgilar sifatida quyidagilarni ajratish mumkin:

1. Matn tuzilishi va shakli.
2. Matn uslubiyati.
3. Matnning kommunikativ o'ziga xosligi.

An'anaviy instruktiv matnlarning shakli va tuzilishi sifatida quyidagilarni ta'kidlash lozim:

1. Matnning bosma shaklga egaligi – instruktiv matnlarning asosiy belgisi. Ba'zi hollarda bosma matnga qo'shimcha ravishda instruksiya axboroti (audiomatn yoki audiokasseta) qo'llanishi mumkin. Bu kabi holat kam uchrasada, kuzatiladi.

2. Matnning umumlashgan va statik tuzilishga egaligi: variantivlik faqatgina boblardagi matnlarga xos. Masalan, dori vositalarini qo'llash bo'yicha yo'riqnomaning tarkibiy qismlari bir xil: dori vositasi nomi, xalqaro patentlangan nomi, farmasevtik guruhi, farmakinetikasi, qo'llanish dozasi va h. Ammo turli xil dori vositasidagi ushbu ma'lumotlar farq qilishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, instruktiv diskurs statik tuzilishga ega.

3. Asosiy struktur-stilistik birlik – qo'llash bo'yicha yo'riqnoma. Bu kabi instruktiv matnlar bilan birga qo'shimchalar (eslatma, izoh, xizmat ko'rsatish yo'riqnomasi) mavjud bo'lib, ular asosiy matnning referativ qismi sanaladi.

An'anaviy instruktiv matnlarning uslubiy xususiyati sifatida quyidagilarni e'tirof etish joiz:

- 1) qurilmaning ishlashini har tomonlama ilmiy va texnik asoslash;
- 2) ilmiy-uslubiy adabiyotlarga xos uslub;
- 3) tavsiflangan qurilmaning texnik tavsifini o'rgatuvchi, muayyan harakatlarning muntazamligi ko'rsatkichlari.

4) ko'rsatmalar matni yangi ma'lumotlarni idrok etishni osonlashtirish uchun mo'ljallangan rasm va chizmalarni (namlik, yog'ingarchilik, harorat, o'zgaruvchan tok, chuvalchanglar, quruq tozalash kabi piktogrammalar) yoki mualliflik belgilarini o'z ichiga oladi.

An'anaviy yo'riqnoma matnlarida istisnalar turli grafik chizma (shartli belgilarga izohlar) asosan verbal matnga beriladi.

An'anaviy instruktiv diskurs matnlarining kommunikativ xususiyatlari sifatida quyidagi belgilar ajratiladi:

1) o'ziga xos janrlar tizimi: foydalanish bo'yicha yo'riqnoma, foydalanuvchi yo'riqnoma, eslatma, tavsia, mahsulot/tovarni ekspluatatsiya qo'llanmasi va boshqalar. Ushbu janrlar haqida xulosa qilishga matnlarning sintaktik, struktur, kompozitsion va kontekstga oid turli parametrlari asos bo'ladi;

2) asosiy matnlarning maxsus to'plami: axborot berish usuli ("Changyutkich to'plami tarkibiga bir necha qismlar kiradi"), harakatni bajarish algoritmini tavsiflash ("Kir yuvish mashinasini elektr tarmog'iga ulang");

3) kommunikativ rolning minimal o'zgarishi: an'anaviy instruktiv matnlar qaytar aloqa yoki so'zlovchi/tinglovchi muloqotini o'rnatishga mo'ljallanmagan.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, xosligi va mazmuniy plani bo'ladi. Muvaffaqiyatli instruktiv instruktiv matnlarning o'ziga xos sintaktik qurilishi, uslubiy matn shu talablarning barchasiga javob berishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Arutyunova N.D. Discourse / Linguistic Encyclopedic Dictionary. M.: Soviet Encyclopedia, 1990. P. 136–137.
2. Brown, G. and G. Yule. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press (Cambridge Textbooks in Linguistics), 1983.
3. Burns, A., Joyce, H., & Gollin, S. I see what you mean: Using spoken discourse in the classroom. Sydney: National Center for English Language Teaching and Research, Macquaire University. 1996.
4. Cook, G. Discourse. Oxford: Oxford University Press, 1989.
5. Coulthard, M. Advances in Spoken Discourse Analysis. London: Routledge, 1992. – 273 p.
6. Исаева Е.Д. Понятие дискурса в современной лингвистике // <http://vii.sfu-kras.ru/info/public/vii/book/ponyatie-diskursa-v-sovremennoy-lingvistike-2009>
7. Лингвистический энциклопедический словарь. 2012 // <https://slovar.cc/rus/lingvist/1465730.html>

UDK: 81'44:001.891A-62

Guzal AMINOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
"Ingliz tili nazariy aspektlari № 2" kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail: gaminova5555@gmail.com

O'zDJTU f.f.n. M. Abduvahobova taqrizi asosida

К ВОПРОСАМ ИЗУЧЕНИЯ КАТЕГОРИИ ВЕЖЛИВОСТИ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются средства выражения категории вежливости на материале английского, русского и узбекского языков. Следует отметить, что нельзя делать глубокие выводы о культуре нации в целом, на основе данных, полученных в ходе исследования данной категории. Дальнейшее рассмотрение категории вежливости в контексте межкультурной коммуникации в большем количестве речевых ситуаций с лингвистической и прагматической точки зрения поможет тщательному изучению данной категории на примере разноструктурных языков.

Ключевые слова: категория вежливости, межкультурная коммуникация, фоновые знания, лингвокультурология, лингвопрагматика, социолингвистика, культура речи, грамматическая форма вежливости.

INGLIZ, RUS VA UZBEK TILLARIDA "XUSHMUOMALILIK" KATEGORIYASINI O'RGANISH MASALALARIGA DOIR

Аннотация

Mazkur maqolada ingliz, rus va o'zbek tillari materialida xushmuomalilik kategoriyaning ifodalanish vositalari o'rganiladi. Ta'kidlash joizki, birgina mazkur kategoriyaning o'rganish orqali butun bir millat madaniyatiga oid chuqur xulosalarni chiqarish to'g'ri emas. Kelgusida madaniyalararo muloqatlarga oid olib boriladigan lingvistik va pragmatik yondashuvlar turli strukturali tillarda ushbu kategoriyaning yanada chuqurroq o'rganish imkoniyatini yaratadi.

Kalit so'zlar: Sohaviy bilimlar majmui, xushmuomalilik kategoriyasi, lingvokulturologiya, lingvopragmatika, sotsiolingvistika, madaniyalararo muloqat, nutq madaniyati, xushmuomalilik kategoriyasining grammatik shakllari.

PROBLEMS OF STUDYING CATEGORY OF "POLITENESS" IN THE ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article discusses the means of expressing the category of politeness on the material of English, Russian and Uzbek languages. It should be noted that it is impossible to draw deep conclusions about the culture of the nation as a whole, based on the data obtained during the study of this category. Further consideration of the category of politeness and in the context of intercultural communication in more speech situations from a linguistic and pragmatic point of view will help for a thorough study of this category using the examples of languages with different structures.

Key words: Category of politeness, intercultural communication, background knowledge, linguoculturology, linguopragmatics, sociolinguistics, culture of speech, grammatical form of politeness.

Понятие вежливости как лингвистическая, лингвопрагматическая и лингвокультурологическая категория являющаяся одним из объектов исследования речевого этикета, изучаемая в прагматике, социолингвистике и культуре речи, в том числе сопоставительной лингвистики в нашем случае. Исследование данной категории на материалах английского, русского и узбекского языков является более актуальным, среди которых важное место имеет её способы выражения и специфические черты, свойственные каждому из сравниваемых языков. Благодаря сопоставительному анализу определены основные универсальные особенности, сходственные и отличительные черты, и средства выражения данной категории на примере неродственных языков.

Следует отметить, что по сопоставительному исследованию средства выражения категория вежливости в системе разноструктурных языков написано много работ. Например, В.М. Алпатова изучает грамматических форм вежливости современного японского языка[1]. Т.В.

Ларина также отмечает, что понятие вежливости в разных культурах различно. В каждой культуре существует свое содержание понятия вежливости, которое отражается в языке [2]. Н.И. Формановская отмечает: «Вежливость - это та абстрагированная от конкретных людей этическая категория, которая получила отражение и в языке, что, конечно, следует изучать лингвистике» [6].

Разумеется, стилистика определяет место слова в системе языковых средств и его функцию. Стилистической единицей является слово. Лексическая стилистика изучает соотносительные лексические средства языка, давая оценку использования слов в определенных речевых ситуациях и предлагая советы о правильном использовании слов в различных функциональных стилях и контекстах. На лексическом уровне преобладает нормативная лексика. По сути дела это разговорная лексика, близко к литературному, художественному языку.

В процессе сопоставительного анализа лексических средств широко используемых для

выражения категории вежливости в английском, русском и узбекском языках можно обнаружить те лексические единицы как клишированные, стандартные фразы, положительно эмоционально окрашенные слова, не содержащие вежливой семантики, речевые конструкции, наречия, усиливающие вежливость, и интонация. Среди них встречаются слова, которые не содержат вежливой семантики, но они могут служить для усиления вежливости в английском языке. Например, в английском языке утиный зоосемизм *duck* (утка, утица) относится к чрезвычайной красоте женщин, поэтому говорящий использует его для обращения женщинам, которые ему больше нравятся: 1. *How are you, duck?*

2. *She is perfect duck*, или *she is a duck* – Она очень очаровательная или похожая на утку. Наоборот, в узбекском языке утиный зоосемизм *duck* означает неуклюжая походка женщин, (*an awkward gait, an abnormal gait*) также употребляется в значении ходить неуклюже покачиваясь, ходить вразвалку. Данный зоосемизм *duck* также употребляется в негативном значении русским языке: *let the duck go* –пустить утку –распространять какую –либо ложную информацию; *newspaper duck* – газетная утка – ненадёжные или преднамеренно ложные сведения, опубликованная в средствах массовой информации с корыстной или провокационной целью.

Обычно в английском языке употребляются такие положительно эмоционально окрашенные слова, как *fine, nice, good, please, kind, happy, very well*, которые употребляются в устойчивых выражениях для выражения вежливости. Кроме того, есть эксплицитные способы выражения вежливости, такие как прямое выражение просьбы с помощью императивных и декларативных высказываний.

Таким образом, языковые, грамматические и синтаксические средства выражения вежливости в той или иной степени связаны друг с другом, а коммуникативные единицы, выполняющие реальную функцию, являются устойчивыми стереотипными комплексами, которые гарантируют, что процесс коммуникации проходит успешно.

Следует отметить, что определение вежливости как категории с помощью фонетического, лексического, грамматического и стилистического подхода зависит от намерения говорящего и его способности изменять свое высказывание в соответствии с обстоятельствами, что позволяет рассматривать вежливость как лингвопрагматическую категорию.

Однако, в узбекском языке существуют целый ряд формообразующих суффиксов, которые используются для выражения вежливости. Например, суффикс *гина* –образует ласкательные имена: *болагинам* –моё дитяtko от *бола* –ребёнок, *дитя* – *my baby*; *жонгинам* –душенька моя от *жон* – душа – *my darling*; *инг* – образует от основ глаголов, оканчивающихся на согласные, вежливую форму повелительного наклонения 2л.ед.числа напр., *ёзинг* –пишите – *please, write*; *келинг* – приходите – *please*,

come. Кроме того, есть эксплицитные способы выражения вежливости, такие как прямое выражение просьбы с помощью императивных и декларативных высказываний.

Кроме того, существуют эксплицитные методы выражения вежливости, такие как прямое выражение просьбы с помощью императивных и декларативных высказываний

Чтобы выразить вежливость, на уровне грамматики используются полные, законченные предложения с правильной грамматической формой. Вежливость проявляется модальными глаголами, вопросительными и отрицательными конструкциями, а также формами грамматического сослагательного наклонения. При этом просьба, обращение и благодарность являются модальными глаголами, а использование условного наклонения более предпочтительно для выражения вежливого предложения.

С синтаксической точки зрения вопросительные, побудительные и восклицательные синтаксические конструкции являются примерами вежливости. Транспозиция — это процесс смысловой трансформации вопросительных предложений.

Таким образом, языковые, грамматические и синтаксические средства выражения вежливости в той или иной степени связаны друг с другом, а коммуникативные единицы, выполняющие реальную функцию, являются устойчивыми стереотипными комплексами, которые гарантируют, что процесс коммуникации проходит успешно.

Языковые средства выражения вежливости тесно связаны друг с другом и существуют только в речевом пространстве и в ситуациях. Таким образом, можно сделать вывод, что категория вежливости зависит от структуры и культуры языка. Говорящий, неправильно используя языковые средства, нарушает стройность высказывания и не достигает своей цели.

Из рассмотренных примеров лингвистических средств выражения вежливости видно, что английский, русский и узбекский языки используют вежливость так же, но есть некоторые различия. В английском языке вежливость больше представлена грамматическими средствами в сочетании с лексическими и синтаксическими средствами, в то время как в русском и узбекском языках вежливость больше представлена лексическими средствами в сочетании с синтаксическими средствами.

Заключение. Из рассмотренных примеров языковых средств выражения вежливости видно, что английский, русский и узбекский языки употребляют вежливость одинаково, но есть некоторые отличия. В английском языке вежливость больше представлена грамматическими средствами в сочетании с лексическими и синтаксическими средствами, тогда как в русском и узбекском языках вежливость больше представлена лексическими средствами в сочетании с синтаксическими средствами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алпатов В.М. Категория вежливости в современном японском языке. М.: Наука, 1973.- 108 с.
2. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций.– М.; Рукописные памятники Древней Руси, 2009.–512с.
3. Ларина Т.В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах/Т.В. Ларина. М.: Академия, 2003. - С. 23-29.
4. Рашидова А.Х. Речевые этикетные формулы обращения к собеседнику (на материале русского и английского языков) Текст.: автореферат дисс. канд. филол. наук / А.Х.Рашидова. Тюмень: Хорд, 2003. - 20 с.
5. Луцева О.А. Речевой этикет (категория вежливости) и его изменение на стыке двух эпох (конец XIX первая четверть XX века) Текст. / О.А. Луцева.- Таганрог: Вега, 1999. 210 с.
6. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения [Текст] / Н.И. Формановская. – М.: ЭКСМО, 1989. – 150 с.

UDK: 811.512

Iroda BAHRONOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti talabasi

NavDPI dotsenti, PhD N.J.Yarashova taqrizi asosida

TOHIR MALIK ASARLARIDA “FARZAND” VA “QO‘RQUV” KONSEPTINING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada konsept atamasining ilmiy-nazariy asoslanishi, mohiyati, bu tushuncha haqidagi rus va o‘zbek tilshunos olimlarining fikrlari haqida so‘z boradi. Eng asosiysi, “qo‘rquv” konseptining ahamiyati, “Talvasa” asarida qo‘llangan “qo‘rquv” konseptining o‘ziga xosligi aks ettiriladi va tahlil qilinadi. Qolaversa, yosh konsepsiyasi, farzand konsepti hamda u bilan bog‘liq tushunchalar xususida so‘z yuritiladi. Bu boradagi fikrlar o‘rganiladi va Tohir Malikning “Alvido, bolalik” asaridagi parchalar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: konsept, “farzand konsepti”, yosh konsepsiyasi, oila, ota-ona, millat, “qo‘rquv” konsepti, lingvokulturologiya, konsept mohiyati.

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОНЯТИЯ “РЕБЕНОК” И “СТРАХ” В РАБОТАХ ТАХИРА МАЛИКА

Аннотация

В данной статье рассматривается научно-теоретическое обоснование термина понятие, сущность, мнения русских и узбекских лингвистов об этом понятии. Главное-отражена и проанализирована значимость понятия “страх”, своеобразие понятия “страх”, использованного в работе “Талваса”. Кроме того, рассматривается понятие возраста, понятие ребенка, а также связанные с ним понятия. Мнения по этому поводу будут изучены и проанализированы на основе отрывков из “Алвидо, болалик” Тахира Малика.

Ключевые слова: понятие, “понятие ребенка”, понятие возраста, семья, родительство, национальность, понятие “страх”, лингвокультuroлогия, сущность понятия.

LINGUOCOGNITIVE FEATURES OF THE CONCEPT OF “CHILD” AND “FEAR” IN THE WORKS OF TAHIR MALIK

Annotation

This article discusses the scientific and theoretical justification of the term concept, essence, opinions of Russian and Uzbek linguists about this concept. The main thing is that the significance of the concept of “fear”, the originality of the concept of “fear” used in the work of “Talvasa” is reflected and analyzed. In addition, the concept of age, the concept of a child, as well as related concepts are considered. Opinions on this issue will be studied and analyzed on the basis of excerpts from “Alvido, bolalik” Tahir Malik.

Keywords: concept, “the concept of a child”, the concept of age, family, parenthood, nationality, the concept of “fear”, linguoculturology, the essence of the concept.

Kirish. Konsept – hissiyotlarda, emotsiya va tasavvurda, ishonch hosil qilishda, urf-odat, diniy e’tiqodda namoyon bo‘ladigan hodisa, u til birliklari vositasida ifodalab beriladi [15]. Har bir millat ongida o‘ziga xos konseptual tushunchalar mavjud, ular zamon ruhiga qarab o‘zgarishi, ba’zan esa eskirib, o‘z ta’sirchanligini yo‘qotishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ba’zi tilshunoslar tilning konseptual tizimini “olamning konseptual manzarasi” deb atashmoqda. Shuning barobarida, mazkur istiloh umumiy olamning lisoniy manzarasi fonida o‘rganiluvchi muayyan tilga xos konseptlar asosida o‘sha til tashuvchilarining olam lisoniy manzarasini kashf etishiga xizmat qilishini ta’kidlashmoqda [8]. Olamning lisoniy manzarasi nihoyatda keng tushuncha, xalqning etnomadaniyati, mifologiyasi, falsafasi, folklori kabilarni o‘z ichiga oladi [9]. Tilshunoslarning bu boradagi qarashlari shu darajada xilma-xilki, ushbu masala yuzasidan haligacha bahsmunozaralar davom etmoqda. Bu holatni prof. N.Mahmudov ham ta’kidlagan [7]. Bizningcha, konsept – oddiy lisoniy tushuncha emas. Bu tushuncha bir qadar kengroq mohiyatga ega. Olima D.Xudayberganova ham konseptning ko‘p qirrali va ko‘p qatlamli mental tuzilma ekanligini ta’riflar ekan, konsept “bir vaqtning o‘zida psixologik, kognitiv-semantik va

lingvokulturologik jihatlarni namoyon etishini, chunki, konseptning kognitiv va lingvokulturologik tadqiqotlar obykti sifatida tavsiflanayotgani ham shundan dalolat berib” turganligini ta’kidlaydi [2]. Kuzatishlarimizga ko‘ra, konsept va tushuncha munosabati olimlarni eng chalg‘ituvchi sohadir. Ko‘pchilik konseptni tushuncha bilan teng, yana boshqalar konsept tushuncha tarkibiga kiradi, deb hisoblaydi [4,5]. Konsept va tushuncha umumiy hamda farqli tomonlarga ega. Ko‘rsatilganidek, “... ikkala hodisa ham tafakkur birligi sifatida namoyon bo‘ladi, ikkalasining ham boshlang‘ich nuqtasi voqelikdagi hodisaning his qilinishi va obrazli tasavvur qilinishi bilan bog‘liq” [10]. Voqelikdagi predmet, hodisa, harakat haqidagi bilim tushuncha bo‘lsa, ushbu bilimga til tashuvchisining kognitiv, madaniy-mentalital bahosi konseptdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tasniflash, tavsiflash, leksikografik va kognitiv tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Kognitiv lingvistikaning asosiy tekshirish obykti til va nutq orqali o‘zining ichki dunyosi va bilimlarini realizatsiya qiladigan inson ekan, insonning ongi va tafakkurida shakllanadigan olamning konseptual manzarasi va olam lisoniy manzarasining shakllanishiga baza bo‘lib

xizmat qiladigan konseptosferani jiddiy tahlildan o'tkazish lozim bo'ladi.

O'zbek adabiyotshunosligida o'zining o'tkir qalami bilan yorqin iz qoldirgan ijodkorlardan biri Tohir Malikdir. Adibning har bir asarida tilshunoslikning turli jihatlarini ko'rishimiz mumkin. "Talvasa" asarini oladigan bo'lsak, unda insonlarning qo'rquvi, voqealar rivoji kishiga g'ulg'ula solishi bilan boshqa asarlardan ajralib turadi. Aynan asardagi "qo'rquv" konsepti alohida ahamiyatga ega.

Avvalo, bu atamaning kelib chiqishi va olimlarning fikrlariga yuzlanadigan bo'lsak, rus tilshunosligida konsept tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S.Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi. S.Askoldovning fikricha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko'ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo'lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o'ziga xosligini belgilaydi [1]. Yana bir olim Y.S.Stepanov o'zining tadqiqotlarida konsept so'zining etimologiyasiga yuzlanadi. Konsept lotin tilidagi conceptus - "tushuncha" so'zining kalkasidir. U ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirsak, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. O'zbek tilshunosligida ham "konsept" tushunchasi turli talqinga ega. Masalan, Sh.S.Safarov "moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqida tushunchaning tug'ilishini, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna-konsept sifatida shakllanib, moddiy nom olishi"ni ta'kidlaydi [10].

Lingvokulturologiyada konsept atamasi har bir xalqning o'ziga xos jihatlarini namoyon qilishga yordamlashadi. "Talvasa" asaridagi "qo'rquv" konseptini oladigan bo'lsak, u kishilarning hayajonini, talvasa ichidagi o'y-xayollarini va ruhiy holatini ifodalaydi: - Teringni shilib, go'shtingni somsachilargami yo kolbasachilargami topshirvoraman. Harom o'lgan mol go'shtiga qo'shib yuborishsa yeyishli bo'ladi. Ota-onang bormi?

- Ha...bor. Suyaklaringni axlatxonaga tashlatsam, borib o'sha yerdan topishadi. Suyagingdan tanishar, a?

Akulaning bu po'pisalari yolg'on bo'lsa ham, yigitning qalbiga g'ulg'ula solib, rangi bo'zday oqardi. Akulaga nisbatan "kichik baliqcha"da insof bordir, degan umidda unga najot ko'zlari bilan mo'ltillab boqdi. (59-60-bet)

Yuqoridagi parchada ham aytilgan so'zlarning dahshati, garchi yolg'on bo'lsa-da, kishiga qanchalik ta'sir etishi tasvirlangan. Bir necha soniyalik qo'rquv qahramonni esankiratib qo'ydi, ammo bir necha oy qo'rquv olamida kun kechirgan Asror obrazi ham mavjud. Uning holatiga yuzlanadigan bo'lsak: "Qamoqdan chiqib kelgan Qamariddinning qahriga uchrash vahimasi bolalik chog'laridanoq kaltakdan qo'rquvchi Asror uchun g'oyat ulug' fojea bo'lib tuyulardi... Yarim yillik qo'rquv otashida yashagan Asror o'zi ham kutilmagan holda Qamariddinning mehriga sazovor bo'lib qoldi". (76-77-bet)

Ushbu o'rinda vahima, kaltakdan qo'rquv, ulug' fojea, qo'rquv otashi kabi leksik birliklar qo'rquv konseptining mohiyatini yanada yorqinroq ifodalashga xizmat qilgan.

Bundan tashqari, asar davomida nafaqat qahramonni, balki kitobxonni ham qo'rquv iskanjasiga tortuvchi voqealar mavjud. Jumladan, kichik bir hodisadan kelib chiqqan pichoqlashish jarayoni ko'nglimizga g'ulg'ula solishi tabiiy. "Ranglari oqarib, qo'rquvdan dir titrayotgan Dilfuza hatto qayoqqa qarab yurishni bilmay qolgan edi. Asror ham buyruqqa qanday ravishda itoat etishni bilmay garang edi". (98-bet) Albatta, bunday dahshatli holat kishining ko'z oldidan ketishi amri mahol. Pichoqlashuvdan so'ng o'ziga kela olmay yurgan Asror ham uyda, ko'chada, vaholanki, hech

qayerda halovat topolmay qoldi. "Uydan shoshilib chiqishga chiqdi-yu, yuragiga qo'rquv oralab, atrofga olazarak qarab oldi. Litseyga yetib borgunicha hamma narsaga hadiksirab qarayverdi. Ayniqsa, militsionerga ko'zi tushganda tanasidan joni chiqib ketganday tuyuldi. Yo'lda unga qarab qo'rgan odamlarning hammasi "Kechagi qotil senmisan?" deganday bo'laverdi". (154-bet) Qo'rquv dahshati uning qotil ekanligini har dam yodiga solaverdi.

Bilamizki, tilimizda farzand konsepti obrazli va qadriyatli munosabatlarga asoslangan tarzda bo'ladi. U "ota", "ona", "millat", "oil" tushunchalari bilan chambarchas bog'liqdir. Tohir Malikning "Alvido, bolalik" asari misolida qaraydigan bo'lsak, mentalitetimizga xos odat bo'lgan onaning farzandiga g'amxo'rlikni ko'rishimiz mumkin: "Asror orqasiga tisarilib, oshxonaga qaytdi. Balkon eshigini qattiq yopdi. Jo'mrakdan suv oqizib yuziga tutdi. Orqada sharpa sezib, sapchib tushdi. Qarasa - onasi. Sinchkov nazarini qadab turibdi.

-Senga nima bo'ldi? - dedi u Asrorning sochini silab. Asror onasidan ko'zini olib qochdi, keyin yutib:

-Uyqum kelmayapti, - dedi.

-Charchagansan. Kechagi to'yda uxlatishmabdi, eshitdim. Kirib yot, uyqum kelmasa, sana. Yuzgachami, minggachami, sanayver. Uxlaganingni bilmay qolasan.

Asror onasiga qarab oldi. "Onamning soddaliklari ham yaxshi", deb o'yladi-da, xonasiga qarab yurdi.

"Urinib qolyapti, bolam boyaqish, - deb o'yladi Ma'suma uning izidan qarab, - to'yga yubormay desam bo'lmasa, borsa bu ahvol. Erta-inda havo yurishib ketsa, to'y yana ko'payadi. Bolamga yana javr. Bormasa otasiga javr. Topgan-tutganlari shularga-da axir, ko'tarib ketarmidi. Yaxshi hamki Asrorim buni tushunadi..." (5-6-b.).

Yuqoridagi parchada ko'rib o'tganimizdek, o'zbek onasining soddaligi, farzandiga mehribonchiligi aks etgan. Farzand xoh qiz bo'lsin, xoh o'g'il - ota-ona uchun bu ahamiyatsiz, ulardan bor mehriini ayamaydi. Yana bir o'zbekona an'analimiz borki, ular qon-qonimizga singib ketgan. Bu odatlar - ota-onani e'zozlash, ularga tik boqmaslik, ularni haqorat qilishlariga aslo yo'l qo'ymaslik, aytganlariga amal qilish va hokazo. "Alvido, bolalik" asarining qahramoni Asror ham otasi uni qancha azoblansa-da, bu ozorlarga e'tibor qilmaydi. Otasining chizgan chizig'idan chiqmay, aytganlariga so'zsiz rioya qiladi, to'ylarga birga boradi. Garchi otasi uning o'qishiga to'sqinlik qilsa ham, bunga qarshilik bildirmaydi.

"...Professor bo'lishni orzu qilardim. Men orzuyimga yetmagunimcha tinchimayman. Faqat.. men emas, sen professor bo'lasan. Seni otang odam qilolmaydi, men odam qilaman. Otang nima nima qildi? Seni zo'r litseydan chiqarib olib, yonida childirma childirib yuribdimi? Seni men o'qitaman. Tagingda "mers", o'sha otarchi otang ham seni ko'rganida ta'zim qilib turadi.

-Adamni bunaqa haqorat qilmang.

-Adang podlets odam. Sening qadringga yetmaydi. Men yetaman qadringga... Adangga alohida jazo o'ylab qo'rganman.

-Adamga tegmang.

-Qo'rqma, adangni chertmayman, lekin vaqti kelib o'qishiga to'sqinlik qilgani uchun afsuslanadi. Sendan kechirim so'raydi.

-Kerakmas". (78-79-b.).

Asarda shunday otalar ham tilga olimganki, farzand degan tushuncha go'yo unga yotdek tuyuladi. Buni biz asar qahramoni Salimning otasi misolida ko'rishimiz mumkin: "Salimning otasi bolaligida oyog'ini sindirib olganmi yo tug'ma cho'loqmi, harholda hassasiz yurolmaydi. Qaldirg'och mo'ylovini qo'yib, sochni qirdirib do'ppi kiyib yuradigan bu odamning mehnatga tobi - toqati yo'q. Shamollasa aksirishga ham erinadigan ota bolasi nechtaligini ham bilmasa kerak. O'n bir bola nima yeb, nima ichyapti, ikki qiz nima uchun erga

chiqmay turib tug'ib oldi, endi ularning turish-turmushi nima bo'ladi – ishi yo'q. Hammasiga Salimning onasi balogardon..."(31-b.).

Farzand tushunchasini uning voyaga yetgan davridan boshlab jins nuqtayi nazaridan farqlash boshlanadi. Ya'ni endi ular umumiy nom bilan emas, alohida nomlar bilan ataladi: "o'g'il", "qiz". Buni o'zbek xalqida har bir jins vakillarining tarbiyasiga bo'lgan e'tibor turfa xilligi bilan ifodalash maqsadga muvofiq. Aytish kerakki, o'g'il bolaga ham, qiz farzandga ham xalqona qarash bo'yicha zaruriy tarbiya oilasida, ya'ni ota-onasi tomonidan beriladi. Ammo yuqorida aytilganidek, Salimning otasi kabilar ham jamiyatimizda uchrab turadi.

Xulosa, Xulosa o'rnida aytish mumkinki, farzand konsepti keng ma'noli va har bir millatga xos tushuncha. Bu konsept turi o'zbek xalqining shaxs haqidagi qarashlari, oilaviy an'analar va farzand borasidagi xalqona xususiyatlarni aks ettiradi. Umuman olganda, bunday misollarni ko'plab keltirishimiz mumkin. Tohir Malikning har bir asarida o'ziga xos konsept turlarini uchramiz. Ularning ichida "qo'rquv" konseptining ahamiyatli ekanligi, insonlarda uchraydigan qo'rquv, talvasa kabi ruhiy kechinmalarning qalamga olingani va adib tomonidan mahorat bilan qo'llanilgani yuqorida ta'kidlab o'tildi.

ADABIYOTLAR

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово [Текст] /С.А. Аскольдов //Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – Москва: Academia, 1997. – С. 267-280.
2. Bahronova D. Olam lisoniy manzarasi tasvirida konsept va konseptosfera / Xorijiy filologiya, 2019. – № 3. – B. 64.
3. "Jahon adabiyoti" jurnali. – Toshkent, 2013. №2.
4. Калишук Д.М. Базовые концепты современного англоязычного дискурса. Концепт "демократия". – Луцк, 2009. № 16: Филологические науки. Языкознание. – С. 81–85.
5. Карасик В.И. Ценностная картина мира: межкультурный аспект / Языковое сознание: содержание и функционирование. – Москва: РАН ИЯ, 2000.
6. Луи Базен. Зарубежная туркология. – Москва, 1986.
7. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiq yo'llarini izlab / O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. // <https://www.google.com/behzodfazliddin.uz-til-tadqiqi>. – B. 3-16.
8. Пименова М.В. Концептуальная картина мира //Языковая картина мира: Учебная пос. – Изд. 3-е доп. – Санкт-Петербург: СПбГУ. 2011. – Серия "Славянский мир". – Вып. 7. – С. 75–91.
9. Попова З.Д. Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Истоки, 2007. – С. 59.
10. Safarov Sh.S. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – B. – 15–16.
11. Степанов Ю.С. Константы Словарь русской культуры [Текст]/ Ю.С.Степанов. – Москва: Академический проект, 2004.
12. Tohir Malik. Talvasa. – Toshkent: Sharq, 2012.
13. Tohir Malik. Alvado, bolalik. – Toshkent: Sharq, 2009.
14. Tohir Malik. Alvado, bolalik. – Toshkent: Sharq, 2009.
15. Черкашина Е.В. Национальная картина мира и её репрезентация в повестях Н.В.Гоголя "Майская ночь, или утопленница", "Страшная месть" // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матер. V междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2011.
16. Чижова Л.Е. Специфика репрезентации концепта здоровье в речевом этикете // Филология. Журналистика серия. – Москва, 2009. – С. 46-49.

UDK: 415.61=20(045)

Raxima BERDIYOROVA,
Qarshi davlat universiteti
E-mail: Jahon.joha.2004@gmail.com

O'zbekiston davlat jahon tillar universiteti professori.f.f. d. Yakubov Jamoliddin Abduvaliyevich taqrizi asosida

FRAZEOLGIK BIRLIKLARDA KOMPONENTLARNI ALMASHTIRISH

Аннотация

Frazeologik birliklarda komponentlarini o'zgaruvchan elementlar bilan almashtirish frazeologik birliklarni okkazonal qayta hosil qilishning eng keng tarqalgan misollaridan biridir. Semantik "deformatsiyaning" bunday turida frazeologizmning ekspressivligi ancha ifodali, yuqori ekspressiyaga ega bo'lgan. Bunday almashinuv frazeologik birliklarning komponentlaridan birini konnotativ jihatini kuchaytirish orqali amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: Frazeologizm, pragmatik, semantik, frazeologik birlik, obraz, fakultativ, komponent.

ЗАМЕНА КОМПОНЕНТОВ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Аннотация

Замена компонентов фразеологизмов вариативными элементами является одним из наиболее частых примеров окказионального переобразования фразеологизмов. В этом типе семантической «деформации» экспрессивность фразеологизма более экспрессивна. Такой обмен осуществляется за счет усиления коннотативного аспекта одного из компонентов фразеологизмов.

Ключевые слова: Фразеологизм, прагматический, семантический, фразеологическая единица, образ, факультативный, компонент.

TRANSFORMATION OF COMPONENTS IN PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation

One of the most common examples of occasional re-formation of phraseological units is the replacement of their components with variable elements in phraseological units such as word contraction. In this type of semantic "deformation", the expressiveness of phraseologism is more expressive, highly expressive. It is increased by replacing one of the components of phraseological units.

Key words: Phraseologism, pragmatic, semantic, phraseological unit, image, facultative, component

Kirish. Komponentlarni almashtirishda frazeologizmning strukturasi asosan o'zgarishsiz qoladi, biroq uning ma'nosi turli, ba'zida sezilarli o'zgarishlarga duchor bo'ladi. Shu bilan birga o'zgarishlar frazeologik birliklarda uning pragmatik maqsadga qaratilgan signifikativ jihatiga ham dahl qilishi mumkin, ham qo'shimcha stilistik yoki ma'noviy ma'lumotni kiritishi mumkin.

Komponentlarni almashtirish chog'ida asosan frazeologizm ma'nosining konnotativ jihatini kuchaytirish komponentlarni intensivlashtiruvchi almashtirish, ma'noni konkretlashtirish (oydinlashtiruvchi almashtirish) yoki obrazni tiklash regeneratsiya yuz beradi. Frazeologik birliklarga sifatning kiritilishi o'tli komponentni oydinlashtiradi va uning matndagi aktuallashuviga urg'u beradi.

Almashtirishning uchta turi ajratiladi: 1 sinonimik almashtirishlar, 2 antonimik almashtirishlar, 3 Frazeologik birliklarning komponentlarini ular bilan semantik bog'lanmagan so'zlar bilan almashtirishlar.

Frazeologizm komponentini almashtirishning izohini har doim kontekstdan, uning kommunikativ vazifasidan, uning pragmatik maqsadga qaratilganidan izlash lozim. Komponentni almashtirish – bu "odatda adresantning tushunib yetilgan, mulohazaning asl ma'noviy mazmuni bilan birga sodir bo'ladigan va adresatga fikrning pragmatik jihatini alohida ajratib ko'satish uchun qaratilgan ta'sirini o'tkazuvchi intilishidir"

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Komponentlarning almashtirilishi har doim kontekst bilan isbotlanishi, kommunikatsiyaning mazmuniy vazifasi bilan aniqlashtirilishi hamda ma'lum pragmatik samaraga erishishga

qaratilgan bo'lishi lozim. Komponentni almashtirish frazeologizmning "qiyofasiga" nimadir yangini qo'shibgina qolmay, uning semantikasini ham o'zgartiradi.

To a glance frazeologizmga fe'lli to cast komponentini almashtirishning to'rtta misolini ko'rib chiqamiz.

With a sudden lift of her eyelashes she sped a swift glance at me.

"You reckon we won't win by next year then? We were hoping", he amplified, flicking a glance at his wife.

Enoch entered, distributed, a sharp glance between them...

"You are wealthy enough not to be obliged to offer for an heiress", said Miss Charring darning a glance of scorn at him.

Birinchi misolda to cast fe'llini to speed go quickly fe'li bilan almashtirish glance glance - quick look o'tli komponent semantikasidagi tezlik, bir lahzalik semalarini ajratib ko'rsatish, kuchaytirish zaruriyatidan kelib chiqqan. Buning ustiga ikki karra kuchaytirish kuzatiladi: swift Swilt - quick, fast, prompt sifati haqiqatan glance otining va to speed fe'lining semantikasini takrorlaydi.

Fe'l komponentini ikkinchi misolda almashtirilishi ham shuningdek tezlik, bir lahzalik semalarini kuchaytiradi.

to flick - to touch lightly; a flick - a quick sudden blow, short sudden movement.

Tahlil qilinayotgan kontekstda aynan bu semani ajratib ko'rsatish ehtiyoji shundan kelib chiqqanki, qahramonning ko'chirma gapi u birrov ko'z tashlagan uning xotiniga qaratilgan emas, u o'z diqqat-e'tiborini suhbatdoshiga to'plagan.

Uchinchi misolda to distribute fe'li yordamida qahramonning vaziyatning barcha ishtirokchilariga salbiy, ma'qullanmagan munosabati ko'rsatilgan: ma'qullanmagan sharp qarash bir vaqtning o'zida va bir xil darajada barchaga tegishlidir.

Va nihoyat, to'rtinchi misolda, kiritilgan of scorn birikmasi ot qismning ma'nosini tarqatadi, oydinlashtiradi: to dart fe'lini almashtiruvchi glance of scorn – nafratli qarash, kompleksni yangilaydi, qoliqlanganlikni olib tashlaydi va Miss Charing o'z suhbatdoshiga berayotgan derogativ bahoni kuchaytiradi.

To'rtta gapning hammasida to cast a glance frazeologizmining pragmatik maqsadga qaratilganligi o'zgartirilgan. Kontekstga, vaziyatga qarab frazeologizm konnotatsiyani o'zgartiradi, subyektning obyektga nisbatan qaysi ko'z bilan qarashiga qarab turli munosabatni ifodalaydi.

Frazeologizmining ma'nosini va bu bilan butun mulohazaning ma'nosini intensivlash quyidagi misolda kuzatiladi, unda neytral to go fe'lli komponenti harakatning yuqori darajasini aks ettiruvchi ancha "kuchli" to rush fe'li bilan almashtiriladi:

Mr. Winkle had rushed upon his fate; there was no resource.

go to one's fate – o'z o'limiga peshvoz chiqmoq.

rush- go or come - do smth. With violence or speed.

Mister Uinklning ich-ichida uning otda yura olish qobiliyatiga nisbatan jiddiy xavotirlar paydo bo'ldi, biroq u nima qilib bo'lsa ham buni yashirishga intiladi. Mister Uinkl taqdirga qarshi chiqadi va o'z o'limiga peshvoz chiqadi. Qahramonning ichki kayfiyati u otda sayr qilishdan jon deb bosh tortishi mumkin edi va mulohazaning mubog'alashtirilishi bilan ta'kidlangan uning yolg'ondakam jasaroti o'rtasida aniq nomutanosiblik mavjud.

Nisbatan neytral fe'lli komponentning harakatni, jarayonni jadallashtiruvchi komponent bilan almashtirilishi odatga kiritilgan ekspresiyani kuchaytiradi, frazeologizmining konnotatsiyasini intensivlashtiradi va shu bilan birga, emotsional kontekstda aks ettirilgan vaziyatning keskinligini ta'kidlaydi.

And the hotels hint pleasantly that when the food gives out they will fling you out on the mat.

Bring smb. On the mat - "kurashga chorlamoq", xo'p koyimoq, rosa urishmoq, adabini (ta'zirini) berib qo'ymoq, tanbeh bermoq.

bring - cause to come, fling - throw violently.

Bring komponentini antonimik komponent fling out bilan almashtirish frazeologizm ma'nosini teskarisiga o'zgartiradi, buning ustiga, harakatning intensivligini kuchaytirib, frazeologizmi yanada so'zlashuv tiliga xos, hatto qo'pol qiladi sizga ko'ngilchanglik qilishmaydi siz bilan pachakilashib o'tirishmaydi.

Oldingi mulohaza hint pleasantly bilan "qo'qnashish" so'zlovchining mehmonxona egalarining munofiqona fe'l-atvorlariga kinoyali munosabatini ochib tashlaydi, unda mehmonxona egasining xo'jako'rsinga muloyimligi tashqi ko'rinishi ortida qo'pollik va beandishalik yashiringan. Komponentning almashtirilishi frazeologizmining ichki shaklini o'zgartiradi, iboraning ikkala – frazeologik va erkin ma'nolarini amalga oshiradi.

A motor-car went past the window. Ugly great lumbering thing, making all that racket. But there it was the country rattling to the dogs.

Ushbu misolda fe'lli go komponenti, har holda, harakatning katta intensivligini ifodalaydigan sinonim rat bilan almashtirilgan.

to go to the dogs – be ruined – qulamoq, ag'anamoq, ag'darilmoq, yoyilib (sochilib ketmoq), ishdan chiqmoq, puturdan ketmoq, puturi ketmoq, barbod bo'lmoq, o'pirilmoq;

yalpayib o'tirmoq, to rat – to desert one's associates - sichqonning ini ming tanga bo'lmoq.

Tadqiqot metodologiyasi. Qahramon sodir bo'layotgan voqealarni xursandchilik bilan emas, unga mamlakatda yuz berayotgan o'zgarishlarni yoqmayotganligini, u o'zining yugur-yugursiz, osuda hayotini sog'inch bilan eslaydi. Uning fikricha, mamlakat puturdan ketyapti, nafaqat puturdan ketyapti, balki o'lim tomon yeldek uchib boryapti. Frazeologizmining ma'nosi kuchayyapti, so'zlovchining emotsiyasi, mamlakatning hayotiga, taraqqiyotga, texnikaning rivojlanishiga va h.k. salbiy munosabati kuchayyapti. Ichki shakl o'zgaryapti, ma'lum salbiy assotsiatsiyalarni keltirib chiqaruvchi ancha yorqin obraz yaratilyapti.

Komponentlarni boshqa uslubga tegishli bo'lgan sinonimlar bilan almashtirish fikrning (mulohazaning) jonliligini (ifodaliligini) kuchaytiradi, uning stilistik bo'yog'ini o'zgartiradi, bu o'z navbatida ma'noning pragmatik jihatini o'zgartiradi.

He chipped in with his share of talking yet never shouted or swore or boozed like a fish. Frazeologik birliklarda - drink like a fish.

Antonimik almashtirishlarda kontekstual-qayta hosil qilingan Frazeologik birliklarda "bir-birini inkor etuvchi yoki semantik qarama-qarshi munosabatlar" deb atash mumkin bo'lgan aloqalar yuzaga keladi. Asosan bunday almashtirishlar mulohazaga hazil- parodaksal xarakter bag'ishlaydi va ham qahramonning nutq xarakteristikasiga, ham vaziyatni yumshatishga xizmat qiladi. Masalan:

Algernon: If ever I get married I'll certainly try to forget the fact.

Jack: I have no doubt about that dear Algy. The Divorce Court was specially invented for people whose memories are so curiously constituted.

Algernon: Oh. There is no use speculating on that subject. Divorces are made in heaven.

Frazeologik birlik – marriages are made in heaven – nikohlarosmonda yuz beradi.

Antonimik almashtirish natijasida divorces are made in heaven okkazional frazeologizmi hosil bo'ldi.

Algernon: The amount of women in London who flirt with their own husband is perfectly scandalous. It looks so bad. It is simply washing one's clean linen in public.

Frazeologik birlik – to wash one's dirty linen in public – o'zining iflos kirlarini yuvmoq, "uydagi gapni (ixtiloflarni) ko'chaga olib chiqmoq, oshkor qilmoq.

Keyingi misolda tasdiqlaydigan konstruksiya do it yourself salbiy konstruksiya do not do it yourself bilan almashtirilgan, u butunlay if you want a thing done well, do it yourself frazeologik birligining ma'nosini o'zgartirib yuboradi va implitsit holda, "lo'nda" ko'rinishda qahramonni, uning fe'l-atvorini, odatlarini, turmush tarzini xarakterlaydi.

"Yes, the 'Colonel' has always been a generous paymaster. I attribute much of his success to that – and to his invariable plan of suitable scapegoat/.

A great brain, undoubtedly a great brain! And an a pestle of the maxim: "If you want a thing done safely, do not do it yourself!" Here are we, every one of us incriminated up to the hilt and absolutely in his power, and not one of us has anything on him"

Almashtirishning eng ko'p uchraydigan ko'rinishi – almashtirayotganlar va almashtirilayotgan komponentlar semantik munosabatdor bo'lmagan almashtirishlardir. Semantik aloqaning yo'qligi, bunday almashtirishlarning g'ayrioddiylik, ularning turli kontekstlarda xilma-xilligi, faqat vaziyatning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'langanlik ularni haddan tashqari pragmatik katta hajmli qiladi. Lekin, almashtiruvchi so'z almashtirilayotgan komponentdan qanchalik uzoqlikda bo'lmasin, u har doim kontekst, vaziyat, frazeologiyaning o'zining ma'nosi bilan aniqlashtirilgan.

Paydo bo'layotgan nutqiy frazeologik variant har doim kontekst bilan asoslangan.

Tahlil va natijalar. Komponentni almashtirish keyingi gaplarda ham kontekst bilan bog'liq: "What was your advice?" he asked curiously.

"To let sleeping; murderlie", said Miss Maple firmly.

Ah, there were such heaps of things I want to talk about and we shan't have time. heaps of time "What did I tell you?" said Lord Cater ham. "I knew it was too good to last. Depend upon it, they've found Fish's dead body doubled in the goldfish pond."

Frazeologik birliklarda - too good to be true – haqiqatga ishonib yashash uchun judayam yaxshi. Having then got rid of the voluble Mrs. Pierce, who departed with Jameson, talking 13 to the dozen, Japp turned his attention, once more to the girl.

Frazeologik birliklarda - to talk, to the dozen – burab qo'yilgandek to'xtovsiz vaysamoq, og'zi (chakagi) tinmay gapirmoq, javramoq – ishlatilgan 13 sonning o'zigina bo'lib qolmay, balki salbiy konnotatsiyaga ega bo'lgan "o'n uch dona, o'n uchta"dir.

Keyingi misollar so'zlovchi chet ellik, u ingliz tili idiomatikasini yetarlicha bilmasligi dalilini ta'kidlashni ko'rsatishga yo'naltirilganini namoyish qiladilar. Muallif tomonidan bunday almashtirishlarning kiritilishi, bu ataylab qilingan almashtirish bo'lib, maqsadi so'zlovchining inglizlardan emasligini ta'kidlashdan iboratdir. Agar Puaroning nutqi va uni yaratuvchisi sifatida Puaro o'rganilsa, bu almashtirish jo'rttaga qilingan emas, chunki so'zlovchi nimani ishlatish kerakligini aniq bilmaydi, biroq u ingliz tilini yaxshi bilishini ko'rsatishga harakat qiladi.

"... She tries to focus our attention on the wrong object. She says of the brief case, "That's nine. I - it came back with me this morning. So there can't be anything there". And as she hoped, away you go on the false trail. For the same reason, when she sets out the following day to get rid of the gold clubs, she continues to use the brief case as a – whist it – kippered herring?" "Fed herring. Do you mean that her real object was -?"

Frazeologik birliklarda – redherring – izdan adashtiruvchi nimalardir.

Bu yerda komponentlarning sinonimik almashtirilishi kuzatiladi. Ajratib olingan red va kippered so'zlari sinonimlar hisoblanadi: hokipper - to cure (herring, salmon) by cleaning, salting and drying or smoking; red herring – smoke-cured herring.

Agar ko'rib chiqilgan misolda suhbatdosh nima haqida so'z borayotganini osongina tushuna olsa, keyingisida o'zgartirilgan frazeologizmning ma'nosi faqat vaziyatdangina tushunarlidir:

"How can I express myself? To refuse – yes, that was my first instinct. But I don't know ... One has, some-time, a feeling. Faintly, I seem to smell the fish..." Mr. Satterthwaite received this last abatement without any sign of amusement. "oh?" he said. "That is interesting"

Frazeologik birliklarda – to smell a rat – yomonlikni, ishkallikni payqamoq. Poirrot nodded.

"He – what do you say? - cuts the ground before our feet. "From under," I corrected. "Yes – it made us look rather foolish". Muallifning maqsadi o'shaning o'zi: so'zlovchi chet ellik, garchi u "yarq etib ko'inishni" sevs-da va idiomatik iboralarni tez-tez ishlatsa-da, unga idiomatika butunlay noma'lum. Adresat uchun bu ko'nikib ketilgan. Bunday xatoliklar uni ajablantirmaydi. U ularning mazmunini tushunadi, chunki kontekstning o'zi, vaziyat uni ochib tashlaydi.

Xulosa va takliflar. Frazeologik birliklarning o'zlari ular shaklan qanday o'zgartirilgan bo'lsalar ham, odamlar xotirasiga chuqur iz qoldiradi, ularning "qiyofasi" qabul qilayotganning ongida paydo bo'ladi, okkazional qayta hosil qilinishning samarasi o'zaro munosabatga, kontekstual qayta hosil qilingan frazeologik birliklarda bilan qayta hosil qilinmagan frazeologik prototip aloqasiga asoslangan. Almashtirishning pragmatik imkoniyati – ekspressivlikni kuchaytirishdan tortib to frazeologik birlikni boshqa to nallikka o'tkazishgacha – juda yuqori. "Ifoda plani" va "mazmun plani" o'rtasida aloqaning mavjudligi frazeologik birlik leksik komponentlari tarkibidagi farqlarga va u bilan o'zaro munosabatdagi okkazional birlikka ularning konnotativ ma'nolaridagi va ularning denotativ ma'nolaridagi farqlar mos keladi

Qayta hosil qilingan frazeologik birliklarda ning ishlashida kontekst yoki kommunikatsiyaning maqsadlari va vazifalariga muvofiq frazeologik birliklarda konnotatsiyasini aniqlaydigan qismi katta rol o'ynaydi.

Butunlay qayta anglangan frazeologik birliklarda larning komponentlarini almashtirish ularning ichki shaklini va ular bilan hosil qilingan obrazni jonlantiradi, bu bilan adresatning tavsiflanayotgan obyektga emotiv-baholash munosabatini keltirib chiqaradi, odatdagi frazeologik birliklarga kiritilgan pragmatik potensiyani intensivlashtirib, susaytirib yoki butunlay o'zgartirib yuboradi.

ADABIYOTLAR

1. Кунин А. В. Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистик. Иностранные языки в школе. – М., – 1974. – № 6. – С. 5-12.
2. Башиева С. К. Стилистический компонент фразеологического значения . Автореф. дис. ... д-ра филол.наук. – Краснодар, 1995.
3. Болдырева Л. М. Стилистические особенности функционирования фразеологизмов. Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1967.
4. Дубинский И. В. Уточнение фразеологического компонента как стилистический прием. Вопросы стилистики. Вып. 6. – Саратов, – 1973. – С. 19-25.
5. Шадрин Н. Л. Идентификация окказионально преобразованных фразеологических единиц. Проблемы лексики и фразеологии. – Л., –1975. – С. 179-191.

UDK:811.1

Rafiqjon ZARIPOV,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti, PhD
E-mail: zaripovrafiqjon1@gmail.com

ToshDO'TAU professori f.f.d. S.Muhamedova taqrizi asosida

INTERLINGUAL RELATIONSHIP AND THEIR MANAGEMENT IN UZBEKISTAN

Annotation

In this small study, the features of the language management of Uzbekistan, the normative documents adopted in the language policy and their importance in the language management, the languages in the linguistic landscape of the country and the issues of attention to them in the language management are highlighted. The differential and integral aspects specific to existing local languages are evaluated on a hierarchical basis, the analysis of hybrid materials based on a number of parameters is presented. Also, the place of the languages that have great influence in the linguistic image of the country and the largest indicators in terms of coverage among the local languages, the importance of local languages as educational languages, the possibilities of the spoken language, the republic of these languages levels of prevalence are highlighted.

Key words: Language management, interlanguage relationship, local languages, colloquial languages, languages of education, Uzbek language, language prevalence.

МЕЖЯЗЫЧНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ИХ УПРАВЛЕНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В этом небольшом исследовании особенности языкового управления Узбекистана, нормативные документы, принятые в языковой политике и их значение в языковом управлении, языки в языковом ландшафте страны и вопросы внимания к ним в языковом менеджменте выделены дифференциальные и интегральные аспекты, характерные для существующих локальных языков, на иерархической основе, представлен анализ гибридных материалов по ряду параметров. А также место языков, имеющих большое влияние в языковом образе страны и наибольшие показатели по охвату среди местных языков, значение местных языков как образовательных языков, возможности разговорного языка выделены уровни распространенности этих языков в республике.

Ключевые слова: Языковой менеджмент, межязыковые отношения, местные языки, разговорные языки, языки обучения, узбекский язык, распространенность языка.

O'ZBEKISTONDA TILLARARO MUNOSABAT VA ULARNING MENEJMENTI

Annotatsiya

Mazkur kichik tadqiqotda O'zbekiston til menejmentining o'ziga xos xususiyatlari, til siyosatida qabul qilingan me'yoriy hujjatlar va ularning til boshqaruvidagi ahamiyati, mamlakat lisoniy manzarasidagi tillar va til menejmentida ularga bo'lgan e'tibor masalalari yoritilish bilan bir qatorda, mavjud mahalliy tillarga xos differensial va integral jihatlar iyerarxik asosda baholangan, qator parametrlar asosida chog'ishtirma materiallar tahlili keltirilgan. Shuningdek, mamlakatning lisoniy qiyofasida katta nufuzga ega bo'lgan, qamrov nuqtayi nazaridan eng katta ko'rsatkichlarga ega tillarning mahalliy tillar orasida tutgan o'zni, mahalliy tillarning ta'lim tillari sifatidagi ahamiyati, so'zlashuv tilining imkoniyatlari, mazkur tillarning respublika bo'ylab tarqalganlik darajalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Til menejmenti, tillararo munosabat, mahalliy tillar, so'zlashuv tillari, ta'lim tillari, o'zbek tili, tillarning tarqalganlik darajasi.

Kirish. Dunyo miqyosida BMT tomonidan tan olingan 200 ga yaqin mustaqil davlatlar mavjud bo'lsa, ularda amalda qo'llanuvchi tillar 7000 tani tashkil etayotganligi soha mutaxassislar tomonidan e'tirof etiladi. Mazkur davlatlarning orasida yagona tilli mamlakat mavjud emas. Hattoki, ayrim mustaqil mamlakatlarda davlat tillari bir nechta tashkil etadi. Ko'plab davlatlarda rasmiy til maqomiga davogarlik qiluvchi mahalliy nufuzi yuqori tillar rasmiy tilga raqobat tug'dirib kelgan. Deyarli barcha mamlakatlarda bir nechta mahalliy tillar Respublika milliy etnik jamoalari tomonidan qo'llanishda. Aksar mamlakatlarda yuzlab mahalliy tillar mavjud bo'lib, ularda so'zlashuvchi aholi qatlamlari o'z tili bilan birga davlat tili maqomidagi tilni ham o'zlashtiradilar. Ko'plab mamlakatlarda milliy etnik ozchilik tillari rivoji uchun yetarlicha imkoniyat yaratib berilganligini ko'radigan bo'lsak, ayrimlarida kichik millatlarning milliy tillariga nisbatan olib borilayotgan salbiy til siyosati oqibatlarini ko'rishimiz mumkin. Qayd etish joizki, mamlakatdagi

ko'ptillilik hukumat tomonidan yuqori samarali til boshqaruvini talab qiladi.

Hozirgi kunda Yer sharining turli hududlarida har xil tillarda muloqot qiluvchi 8 milliard kishi istiqomat qiladi. Ammo ular yuqorida ta'kidlangan 7000 ta tilning barchasida birdek kommunikatsiyaga kirishmaydi. Insoniyat ushbu tillardan faqatgina 50 dan ziyodrog'ida faol so'zlashadi. Qolganlaridan esa ma'lum hududdagi kichik etnik guruhlar, jamoalar foydalanadi. YUNESKO xalqaro tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, hozirda dunyoda 6 912 ta tirik til mavjud. Ammo ularning katta qismi yo'qolish arafasida. Shu davrga qadar 516 ta til dunyo tillari qatoridan chiqib ketgan. Shuningdek, 2 500 dan ortiq til yo'q bo'lish xavfi ostida turgan til sanaladi [9].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Biz ushbu kichik tadqiqotimizda Respublikamizdagi mustaqillik davri til siyosati va amaliyoti, O'zbekistonda tillararo munosabat, mamlakatdagi tillar menejmentini yoritishga harakat

qilmoqdamiz. Mazkur masala yuzasidan jahon tilshunosligida yaratilgan mavzuga doir tadqiqotlar tajribalariga tayanilish bilan birga, o'zbek tilshunosligida yaratilgan ko'plab izlanishlar materiallaridan foydalanildi. Xususan, M.Mirtojiyev, N.Mahmudov, M.Irisqulov, B.To'yichiboyev, E.Xudoyberdiyev, A.Nurmonov, E.Begmatov, H.Ne'matov, I.Qo'chqortoyev, H.Dadaboyev, S.Ashurbayev, B.Mengliyev, R.E.Zaripov, G'.Rahimov, B.Karimov, Q.Xonazarov, S.Shermuxe'dov, B.Karimov, K.Mira'zamov, J.Tulenov, B.Siddiqov, Z.G'ofurov, A.Abdunabiyev, E.Yusupov, J.Mamashukurov, E.D.Polivanov, N.F.Yakovlev, A.M.Selishev, V.M.Peshkov, J.P.Yakubinskiy, B.Nikolskiy kabi jahon, rus va o'zbek olimlari tadqiqotlariga tayanildi:

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning obyekti sifatida mustaqillik davri til siyosati, ushbu davrdagi til amaliyotlari, davlat tili, til menejmenti birliklari, O'zbekistonda tillararo munosabat, mamlakatdagi tillar menejmenti masalalari yoritilgan mazkur davrga tegishli materiallar olingan. Tadqiqot tavsifida, lingvistik, siyosatshunoslar, sotsiologik tahlilga tayangan holda ish ko'rildi. Tadqiqotda lingvistik tavsiflash, sistem, statistik, kontekstual tahlil, tavsiflash, tasniflash, analiz, sintez, lingvistik eksperiment ilmiy tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Zamonaviy globallashtirish dunyoda til hodisalarini ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar va ular bilan hamohang ravishda yuzaga keladigan muammolar bilan birga o'rganish ko'p jihatdan turli munosabatlarni o'rnatish, til va kommunikatsion xususiyatlarni belgilashga yordam beradi deb qayd etadi tilshunos R.Zaripov[1]. Xalqaro miqyosda bo'lgani kabi mahalliy doiralarda ham muayyan tillarning maqomi, nufuzi, qamrovi o'zgarib bormoqda. Bugungi globallashtirish jarayonida ayrim tillarning funksiyalari kengaysa, ayrimlari ushbu raqobatga dosh berolmay vazifalari qisqarmoqda. Ya'ni dunyo miqyosida oladigan bo'lsak, muayyan tillar xalqaro til maqomini qo'lga kiritish maqsadida shiddatli harakatlarni amalga oshirayotgan bo'lsa, ayrim millatlararo muomala tillarining imkoniyatlari torayib bormoqda. Bunday bo'lishiga sabab, asosan, nufuzi oshayotgan yoki tushayotgan tillar vakillarining o'z tiliga bo'lgan e'tibori va yuksaltirishga bo'lgan harakatidir. Mahalliy miqyosida oladigan bo'lsak, muayyan davlat hududidagi mahalliy tillarning qo'llanish doirasi ayrimlari misolida kengayayotgan bo'lsa, ba'zilar misolida torayib bormoqda. Bu jihatlarni keng qamrovda tahlil etgan holda quyidagi tasnifni keltirishimiz mumkin.

Mahalliy tillar holati tasnifi: a) nufuzi va qamrovi o'sib borayotgan mahalliy tillar; b) o'z o'rnini saqlab qolayotgan mahalliy tillar; s) nufuzi va qamrovi torayib borayotgan mahalliy tillar. Ushbu jihatlarning voqelanishiga ta'sir etayotgan omillar quyidagilar: a) hukumatlar tomonidan mahalliy tillarning rivojlantirilishiga bo'lgan munosabat; b) muayyan mahalliy tilda so'zlashuvchilar sonining turli

sabablarga ko'ra ortishi yoki pasayishi; s) mahalliy tillar lingvistik imkoniyatlarining yetarli darajada rivojlantirib borilmayotganligi.

Rivojlanishlar jarayonida tilga yangicha yondashuvlar shakllandi. Til jamiyatda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga, turli xil jarayonlarning qay yo'sinda borishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri bo'lib yuzaga chiqishi mumkin ekanligi A.D.Shveyser tomonidan quyidagicha tavsiflanadi: Til ba'zi hollarda ijtimoiy hayotning muayyan jarayonlari va hodisalariga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillardan biri sifatida ishlaydi[3].

Odatda, rasmiy yoki tartibga solinadigan aloqa sohalarida u yoki bu darajada ishlatiladigan tillar til menejmentining asosiy obyektlaridan biri sifatida qaraladi. Bir yoki boshqa etnik guruh hududida davlat (yoki ma'lum bir sinf) tomonidan boshqarilayotgan va qo'llab-quvvatlanadigan tillar va ularning mavjudlik shakllarining yig'indisi til menejmentining funksional modellari. Aholining etnik tarkibi, turli etnik guruhlarning joylashish usullari, ona tiliga sodiqlik, qadriyat yo'nalishlari va boshqa ko'plab xususiy-ijtimoiy omillarni aniqlash til menejmenti modellari belgilaydi. Mamlakatda huquqiy maqomni olgan tilning rivojlanish darajasi, ushbu tilning imkoniyatlari hamda funksionalligi muhim. Sotsiologik tahlilga huquqiy maqom tushunchasi bilan bir qatorda, tilning "amaliy (funktional, kommunikativ) holati" tushunchasi mavjud. Bu tilning rivojlanish darajasini, uning turli aloqa sohalariga xizmat qilish qobiliyatini anglatadi[1].

Shu o'rinda O'zbekistondagi lisoniy vaziyat, mamlakatdagi tillarning maqomi, mahalliy tillar menejmenti, ularning aholi qatlamlari nutqida qo'llanish darajasi masalalariga e'tibor qaratsak.

Istiqlol davri tahlil qilinganda siyosiy jarayonlarda o'zbek va rus tillarini biluvchi shaxslar faolligi, maishiy sharoitda o'zbek, tojik, qozoq, qirg'iz va boshqa mahalliy tillarni bilish muhim ahamiyat kasb etganligi yaqqol namoyon bo'ladi. Diniy yo'nalishda esa o'zbek, tojik, arab tillari alohida ahamiyat kasb etdi. Ilm-fan, ta'lim, texnika, sog'liq, iqtisod, turizm va boshqa zamonaviy sohalarida ingliz, rus, o'zbek tillarini bilish muhim o'ringa chiqdi va shu tillarni ikkinchi yoki uchinchi til sifatida o'rganish yuksaldi[1].

Mustaqillikning ilk yillarida davlat boshqaruvi, sog'liqni saqlash, harbiy faoliyat, iqtisodiyot kabi sohalarida rus tili o'zbek tili bilan teng qiymatda bo'lgan. Aslida esa, mamlakatimizda o'zbek tilining nufuzini ko'tarishga qaratilgan ishlar ko'plab amalga oshirilgan.

O'zbekistonning lingvistik muhiti keng, unda bir necha til alohida ahamiyat kasb etadi. Ya'ni mazkur tillardagi so'zlashuvchilar mamlakat aholisining salmoqli qismini tashkil qiladi. Shu sababdan ham til menejmentida ushbu tillar boshqaruviga alohida e'tibor qaratiladi. Quyidagi jadvalda O'zbekiston til menejmentida alohida e'tibor talab qiluvchi tillar umumlashmasini ko'rishimiz mumkin:

Til	Tarqalish hududi	So'zlashuvchilar soni	Holati
Tojik	Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Navoiy, Buxoro, Namangan, Toshkent, Farg'ona[6].	1,5 million	Mahalliy til, ta'lim tili, keng tarqalgan
Qozoq	Qoraqalpog'iston, Buxoro, Jizzax, Navoiy, Xorazm, Sirdaryo va Toshkent[4].	800.000	Mahalliy til, ta'lim tili, keng tarqalgan
Qirg'iz	Andijon, Namangan, Farg'ona, Jizzax, Sirdaryo[5].	271.000	Mahalliy til, ta'lim tili, keng tarqalgan
Turkman	Navoiy, Buxoro, Xorazm, Qoraqalpog'iston[7].	189.000	Mahalliy til, ta'lim tili, keng tarqalmagan

Quyida mamlakatimiz til vaziyatida o'zining muhim ulushiga ega bo'lgan millatlar tillarining ta'lim tizimidagi holatiga va respublikamizdagi ta'lim tillari menejmentiga e'tibor qaratamiz.

Respublikamiz umumta'lim maktablarida ta'lim 7 tilda olib borilmoqda. Ular 7 tildagi darsliklar bilan to'liq ta'minlangan. Mamlakatdagi ta'lim tillari manzarasi

quyidagicha ko'rinishda: 2020-2021 o'quv yili hisobiga ko'ra mamlakatimizda ta'lim tillari bo'yicha maktablar soni Qoraqalpog' tili 245 ta; Qozoq tili 143 ta; Rus tili 88 ta; Tojik tili 92; Turkman tili 23 ta; Qirg'iz tili 21 tani tashkil etgan[13]. Ta'lim tillarida tahsil olayotgan o'quvchilar soni esa 2021-2022-o'quv yili boshiga ko'ra rus tili – 643 ming, qoraqalpog' tili – 126 ming, tojik tili – 65 ming, qozoq tili – 54 ming,

turkman tili – 11 ming, qirg'iz tili – 8,2 ming, ingliz tili – 1,5 ming nafarni tashkil etgan[12].

Respublikamizdagi lisoniy vaziyatni belgilashda yuqoridagi tillar katta ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizdagi

lisoniy vaziyatni o'zida jamlagan xalqaro tashkilotlar ma'lumotlaridan ham buni anglash mumkin. Etnolog[15] va Jahon faktlar kitobida[14] keltirilgan O'zbekistonda mavjud tillar haqidagi faktlarni quyidagi jadvalda keltiramiz:

Til Arab, tilida so'zlashadi	O'zbek	Tarqalish hududi Buxoro, Navoiy va viloyatlari; Samarqand viloyati, o'rta va quyi Zarafshon vodiysi, bir qismi Kattaqo'rg'on shahrida; kichik qishloqlar Toshkent shahri; Samarqand viloyati, Respublika bo'ylab	Foydalanuvchilar 700 G.Watson).	Holati Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan. O'lib borayotgan (Moribund)
arman, g'arbiy		Respublika bo'ylab	65 700 (2019).	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan. Rivojlanishda
Ozarbayjon,		Respublika bo'ylab	59 600 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Boshqird		Respublika bo'ylab	46 500 (2019).	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Belarus		Respublika bo'ylab	21 200 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Buxoriy		Buxoro viloyati	3840 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, ta'sir kuchi bor.
Chechen			1700 (2019).	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Chuvash		Samarqand va Toshkent viloyatlari	13 100 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Qrim tatar		Navoiy va Samarqand viloyatlari	177 000 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan, rivojlanishda
Dargva		Xorazm viloyati; respublika shimoli	2600 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Dungan			1700 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Erzya		Toshkent viloyati	16 200 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Gruzin		Xorazm viloyati; respublika shimolida Turkmaniston chegarasiga yaqin hududlarda	6200 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Nemis, standart			17 200 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Yunoncha			5300 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan.
Qoraqalpog		Qoraqalpog'iston Muxtor Respublikasi; Buxoro, Navoiy va Xorazm viloyatlari, quyi Amu daryo bo'yida, Orol dengizi janubida	Etnik aholisi: 726 000 (2019 yilgi Jahon faktlar kitobi). dunyo mamlakatlaridagi jami foydalanuvchilar: 869 870.	Qoraqalpog'istonda davlat tili, o'lkalarning o'ziga xos tili (1995- yil. "Davlat tili to'g'risida"gi qonun (o'zgartirilgan). O'zbekistonning boshqa hududlari uchun mahalliy til, so'zlashuv tili, rivojlanishda
Qozoq		Qoraqalpog'iston Muxtor Respublikasi; Buxoro, Jizzas, Navoiy, Sirdaryo, Toshkent viloyatlari.	824 000 (2019). Etnik aholi: 825 000 (2019 yilgi Jahon faktlar kitobi).	Mahalliy til, ta'lim tili, so'zlashuv tili, keng tarqalgan
Koreys		Toshkent shahri, Navoiy va Andijon viloyatlarida	182 000 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, tarqalgan
Qirg'iz		Andijon, Farg'ona, Namangan viloyatlari; tarqoq	282 000 (2019)	Mahalliy til, ta'lim tili, so'zlashuv tili, tarqalgan
Lak			3700 (2019)	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan
Lazgi		Qoraqalpog'iston Respublikasi: Amudaryo tumani, Nukus viloyati.	4000 (2019).	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan
Litva			2000 (2010 J. Leclerc).	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan
Mari, Yaylov			5000 (2019).	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan
Osetik			7800 (2019).	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan
Parya		Surxondaryo viloyati; Surxondaryo vodiysining yuqori qismi	1000 (2008).	Mahalliy til, so'zlashuv tili, keng tarqalmagan

1989 yilgi Butunitiffoq aholini ro'yxatga olish, SSSR respublikalari bo'yicha aholining milliy tarkibi hisobida O'zbekiston SSRda 129 millat vakillari keltirilgan[8]. Yuqorida biz keltirgan millat vakillari ham ushbu ro'yxatga kiritilgan. Ammo shundan keyin ushbu ma'lumotlar yangilanmagan. Shu sabab biz mamlakatda istiqomat qiluvchi millatlarning lingvistik maqomini to'la qamrab ola olmadik.

Yuqoridagi qarashlarimizga muvofiq tarzda O'zbekistonda tillararo munosabat va ularning menejmentini amalga oshirishda amal qiluvchi qonun hujjatlari mazmuniga qisman e'tibor qaratsak. Til menejmentining asosini tashkil etuvchi tayanch normativ hujjatlar:

Davlatning bosh qomusi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi jamiyatning barcha qatlamlari va barcha tarmoqlari uchun asosiy qomus hisoblanadi. Mazkur Konstitutsiyada davlatlilikni belgilovchi jihatlar, huquq va majburiyatlar, erkinliklar, milliy-madaniy, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy me'yorlar aks etgan. Xususan, davlatning ramzlari sirasida qaraluvchi rasmiy til maqomi ham belgilab qo'yilgan. Aytish mumkinki, mamlakatning til menejmenti keng ko'lamli tarmoq bo'lsa uning asosini manashu konstitutsiyaviy me'zon tashkil etadi.

Til menejmentida ushbu hujjat bilan bir maqomda turuvchi O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi[11] qonuni mamlakatdagi til boshqaruvini olib borishda tayanch me'yoriy hujjat sanaladi. Mazkur qonunda davlat tili maqomi, qo'llanilishi, amaliyoti va mamlakatdagi boshqa tillarning holati, ularning qo'llanilishi hamda rivojlantirilishiga doir me'yorlar belgilangan. Xususan davlat tili hisoblangan o'zbek tilining mamlakat miqyosida qo'llanishiga oid me'yorlar belgilangan. Shu bilan birga respublikada til menejmenti o'zbek tilida olib borilishi qonunan asoslangan. Davlat tili menejmentiga doir me'yorlar

kiritilishi bilan bir qatorda, mazkur qonunda mamlakatdagi boshqa tillar menejmentiga doir me'yorlar ham belgilangan. Jumladan qonunning 6, 10, 11, 12, 14, 16, 20, 21, 24-moddalarida davlat tiliga tegishli me'yorlar belgilanish bilan bir qatorda mamlakatdagi boshqa tillarning qo'llanilishi, rivojlantirilishi hamda amaliyotiga doir normalar kiritilgan.

Til menejmentida davlatdagi yozuv masalalarini tartibga solishda O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi[11] qonuni asosiy normativ hujjat sifatida qaraladi. Ushbu qonunga mamlakatdagi alifbo masalalarini tartibga solishga doir me'yorlar kiritilgan.

Til menejmentida muhim ahamiyat kasb etuvchi navbatdagi me'yoriy hujjat O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonuni bo'lib, ushbu qonunda mamlakatda mavjud ta'lim tillari maqomi me'yorlari belgilangan. O'zbekiston Respublikasi ta'lim to'g'risidagi qonunining 33-moddasi ta'lim berish tiliga bag'ishlangan bo'lib, unda quyidagi me'yorlar belgilangan: "ta'lim tashkilotlarida o'qitish tilidan foydalanish tartibi "Davlat tili haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan tartibga solinadi"[11].

Til menejmentida til qo'llanishlarini tartibga soluvchi yana bir me'yoriy qonun O'zbekiston Respublikasining reklama to'g'risidagi qonuni hisoblanib, mazkur qonunda reklama tiliga oid me'yorlar belgilangan. Xususan, qonunning 6-moddasi reklama tiliga bag'ishlangan bo'lib, unda O'zbekiston Respublikasi hududida reklama O'zbekiston Respublikasining davlat tilida tarqatilishi belgilangan[11] va reklama mazmuni tarjimasiga doir bir nechta talablar ko'rsatilgan.

Til menejmentida til me'yorlarini buzganlik uchun jazo choralari belgilovchi asosiy me'yoriy hujjat O'zbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik

to'g'risidagi kodeksi bo'lib, unda til me'yorlarini buzgan fuqarolarga nisbatan belgilanadigan jazo choralari keltirilgan.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, mamlakatimizda til boshqaruvini olib borishda tayanilishi lozim bo'lgan, til menejmentini amalga oshirishda muayyan darajada ta'sir kuchiga ega, davlat tili, mamlakatdagi mahalliy tillar va ulardan foydalanish bilan bog'liq masalalarni tartibga soladigan hukumat tomonidan qabul qilingan bir nechta qonun hujjatlari bo'lib, mazkur qonun hujjatlari O'zbekiston til menejmentining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatuvchi, til siyosati, til menejmentining huquqiy normativ manbalari sanaladi.

O'zbekistonda mavjud mahalliy tillarga xos differensial va integral jihatlar bo'lib, ular til menejmentida muayyan o'ziga xos boshqaruv yondoshuvlari va tamoyillarini talab qiladi. Shuningdek, O'zbekiston mahalliy tillari maqomi, qo'llanilish darajasi, qamrovi, lingvistik tarqalishi nuqtai-nazardan muayyan iyerarxiyaga ega. Mamlakatdagi tillarning qiyosiy statistik tahlili shuni ko'rsatadiki, respublikadagi mahalliy tillar turli davrlarda turli maqomda, pozitsiyada bo'lgan bo'lsa, istiqbol yillarida ularning aksariyatining o'sish dinamikasi pasayib bormoqda. Buning sabablari esa yuqorida izohlandi.

ADABIYOTLAR

1. Zaripov R.E. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda til siyosati: bilingvizm va pluralingvizm: Filol. Fal. Fan. Dok. (PhD)... Diss. – Toshkent. 2021.- 15 b.
2. Словар социолингвистических терминов // Отв. ред. Михалченко В.Ю. – М., 2006. – С. 266.
3. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: Теория, проблемы, методы. – Изд. 4-е. – М., 2012. – С. 61.
4. <http://interkomitet.uz/qomita-haqida/milliy-madaniy-markazlar/o-zbekiston-qozoq-milliy-madaniy-markazi/?lang=uk>
5. <http://interkomitet.uz/qomita-haqida/milliy-madaniy-markazlar/o-zbekiston-qirg-iz-milliy-madaniy-markazi/?lang=uk>
6. <http://interkomitet.uz/qomita-haqida/milliy-madaniy-markazlar/respublika-tojik-milliy-madaniy-markazi/?lang=uk>
7. <http://interkomitet.uz/qomita-haqida/milliy-madaniy-markazlar/respublika-turkman-madaniy-markazi/?lang=uk>
8. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=7
9. <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages>
10. <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas>
11. <https://lex.uz/docs/-121051>
12. <https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/23520-o-quvchilar-maktabda-ko-proq-qaysi-xorijiy-tillarni-organmoqda>
13. <https://uzedu.uz/uz/page/statistics>
14. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/>
15. <https://www.ethnologue.com/country/UZ>

UDK:811.1

Farrux ZIYOTOV,
Qarshi davlat universiteti magistranti

PhD Z.Pardayev taqrizi asosida

SHE'R TUZILISHI VA BADIY XUSUSIYATLARI

She'r tuzilishi – she'riy nutqning davomiyligi, ritmi va musiqiyligini uyushtiradigan usul; adabiy-badiiy vosita. Nazm vositasidagi nutq, ya'ni she'riy nutq nasriy nutqdan She'r tuzilishi qonuniyatlariga ko'ra va shu qonun-qoidalariga qat'iy amal qilinishi bilan farqlanadi. She'r tuzilishi aslida o'ziga xos murakkab tizimni tashkil etadi.

Kalit so'zlar: She'r, g'oya, band, naqarot, ritm, vazn, qofiya, intonatsiya, pauza, urg'u.

POEM STRUCTURE AND ARTISTIC FEATURES

Annotation

The structure of a poem is a method that ensures the duration, rhythm and musicality of a poetic speech; literary and artistic tool. Poem speech, that is, poetic speech, differs from prose speech according to the rules of the structure of poetry and strict adherence to these rules. The structure of the poem is actually a complex system.

Key words: Poem, idea, stanza, refrain, rhythm, rhyme, intonation, pause, emphasis.

СТРУКТУРА СТИХОТВОРЕНИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Структура стихотворения — метод, организующий продолжительность, ритмичность и музыкальность поэтической речи; литературно-художественное средство. Стихотворная речь, то есть поэтическая речь, отличается от прозаической речи правилами построения стихотворения и строгим соблюдением этих правил. Структура стихотворения представляет собой своеобразно сложную систему.

Ключевые слова: Стихотворение, идея, строфа, припев, ритм, вазн, рифма, интонация, пауза, ударение.

Kirish. She'ning yaratilishida juda ko'plab g'oyaviy va badiiy unsurlar ishtirok etadi. Jumladan, mavzu, g'oya, band, naqorat, ritm, vazn, qofiya, intonatsiya, pauza, urg'u, poetik timsollar, fonetik usullar, badiiy san'atlar, syujet, timsol, kompozitsiya, konflikt va boshqalar unsurlarning aniq, yagona bir tizimga birikuvidan she'r paydo bo'ladi. She'r tuzilishidagi mazkur jihatlarni shartli ravishda 2 guruhga ajratish mumkin: mazmunga oid unsurlar va shaklga oid unsurlar. She'r to'qimasida bu unsurlar bir-biriga chambarchas bog'liq va ularni sira bir-biridan ajratib bo'lmaydi. She'rda bir unsur ikkinchisiga, ayni damda, ikkinchisi birinchisiga o'tib turishi, ba'zi hollarda esa bir unsur ham mazmun, ham shakl vazifasini o'tashi mumkin (mas, timsol). She'rda mazmun va shakl bir butun holda voqe' bo'ladi.

She'rda mazmun va shakl mutanosibligi haqida Alisher Navoiy shunday yozgan: Nazmda ham asl anga ma'ni durur, Bo'lsun aning surati har ne durur. Nazmki ma'ni anga marg'ub emas, Ahli maoni qoshida xo'b emas. Nazmki ham surat erur xush anga, Zimnida ma'ni dag'i dilkash anga. ("Hayrat ul abror") She'r tuzilishida, asosan, 5 shakliy unsur ishtirok etadi, bular: vazn, qofiya, band, takrir va tajnis. Bu jihatlarni nasrda ham uchrashi mumkin. Biroq ular nasrda muntazam ravishda mavjud emas. Vazn – she'r o'leho'vi yoki me'yorini bildiradi. U she'riy nutqni nasriy nutqdan ajratib turuvchi asosiy unsurlardandir. Vazn ba'zan saj'da va aruzning bahri ta'vil shaklida ham uchrashi mumkin. Qofiya esa ohangdosh so'zlarni she'r misra (bayt, band) larida tizimli bo'lib kelishidir. U asarlarda ham qo'llanadi. Band – she'ning alohida qofiyalanish tartibiga ega ritmik bo'lagi. U qofiya va intonatsiya bilan birikkan misralarning muayyan tartib asosida takrorlanishidir. Vazn va bandni tildan ajralgan holda, turli jadvallar va belgilar bilan ham ko'rsatish mumkin. Ammo qofiya, takrir (so'z takrori) va tajnis (jinsdosh so'zlar) til materialidagina ko'rinadi. She'r tuzilishi taraqqiyotida uning

milliy va baynalmilal tomonlari ko'zga tashlanadi. Milliy tomoni milliy til tabiatiga suyanligida ko'rinadi. Masalan, qofiya milliy til bilan bog'liq milliy unsur bo'lib, uning ifodalanishida yaqqol namoyon bo'ladi. Tarixan xalqlarning o'zaro bir-birlariga yaqinlashishlari natijasida turli xalqlarning she'r tuzilishi ham o'zaro yaqinlashadi. Masalan, o'zaro yaqin milliy til guruhlarida She'r tuzilishi bir-biridan keskin farq qilmaydi (masalan, turkiy xalqlar). She'r tuzilishining baynalmilal tomoni esa takomillashuv yo'li bilan taraqqiy etib, shakl o'zgarishi tarzida sekin-asta o'zgarib borgan.

She'r tuzilishi unsurlari turli millatlar uchun mushtarak bo'lishi ham mumkin (masalan, barmoq va aruz aksar turkiy xalqlarda ishlatib kelinadi; band ham ko'plab xalqlar she'r tuzilishi uchun baynalmilal hodisa; sonet yoki g'azal jahonning ko'pgina xalqlari she'riyatida qo'llangan va qo'llanmoqda). She'r tuzilishi tarixiy taraqqiyot, davr uslubi va madaniy adabiy an'analar bilan uzviy aloqada yashaydi. Bir she'r tuzilishida turli she'r tizimlarining imkoniyatlari mavjud bo'lishi va ular tarixiy taraqqiyot natijasida birin-ketin ro'yobga chiqishi mumkin. Har qanday she'r tuzilishidagi vazn asosida bo'g'in turadi. Biroq she'r tizimlarining xarakteri bo'g'inning qaysi xususiyatiga tayanishiga bog'liq. Sillabik tizim, shu jumladan, o'zbek barmoq tizimi bo'g'inlarning soniga, tonik tizim urg'usiga, sillabik-tonik tizim esa bo'g'inning urg'uli va urg'usizligiga tayanadi, aruz esa bo'g'inning cho'ziq qisqaligiga qaraydi. O'zbek she'r tuzilishi tarixida quyidagi holatlar nazarda tutilishi she'rshunoslar tomonidan ta'kidlanadi: 1) turkiy xalqlar, xususan, o'zbek she'r tuzilishining "folklor tipi" davri. Bunda sintaktik parallelizmga tayanilgan. Misralar dastlab bo'g'in soni jihatidan teng bo'lmagan, ularni she'riy alliteratsiya, tovush usullari va so'z takrori uyushtirgan, qofiyalar bilan so'z takrorlari aralash holda misra ichida joylashgan (qofiyaning misra oxiriga chiqishi keyingi davrlarga xos hodisadir). Buni

o'ziga xos barmoq she'r tizimi davri, deyish ham mumkin) 2) aruz vazniga asoslangan she'r tuzilishi davri. Aruz arab xalq og'zaki ijodi negizida 8-asrda shakllangan va islom dinining yoyilishi bilan avval Eronga, keyin O'rta Osiyo xalqlari, xususan, o'zbek adabiyotiga kirib kelgan va 11-asrdan qo'llana boshlagan. Juda ko'plab durdona asarlar shu she'r tuzilishida yaratilgan; 3) erkin vaznga asoslangan. She'riy tuzilishiga xos asosiy xususiyatlar uning vazni, qofiyali, ritmli, musiqiy (ohangli) bo'lishidir. Demak, ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan ta'sirli ritmik nutq she'r deb ataladi. She'r asosida insonning kechinmalari yotadi. She'r inson qalbining nozik his-tuyg'ularini, fikr va hissiyotlarini, ehtirosalar kurashi va rivojini g'oyat ta'sirli aks ettiradi. She'rda fikr-mulohaza, his-tuyg'u shaklan siqiq, mazmunan yorqin, jozibali, musiqiy tarzda ifodalanadi. Rus tanqidchisi N.A. Dobrolyubov she'r uchun uch xususiyat: ezigulik, go'zallik, donolik bo'lishi shart deb ta'kidlangan edi. Bularning birortasi bo'lmasa ham, nutq she'r bo'la olmaydi. Nutqning she'r bo'lishi uchun she'riy mazmun va she'riy shakl zarur. She'r tuzilishining asosini ritmik o'lchov – hiyo (bo'g'in) tashkil etadi. Misralardagi hijolarning miqdoriga qarab she'rning musiqiyliyi belgilanadi. Musiqiylik esa she'rning bosh ifoda vositasi bo'lib, she'r tuzilishida asosiy mavqei egallaydi. Chunki she'riy nutq musiqiylikni vujudga keltiradigan ritm, vazn, hiyo, turoq, qofiya, band, ohang, pauza, urg'u va boshqa she'r tuzilishiga oid qismlardan tashkil topadi.

RITM (yun. Rhythmos – teng o'lchovlilik) – keng ma'noda Ritm muayyan bo'laklarning ma'lum vaqt oralig'ida tartibli takrorlanib turishidir. Bu ma'nodagi Ritm borliqdagi juda ko'p narsa va hodisalarga bor. Masalan., tarnovdan tomchilab turgan tomchilar chiqarayotgan tovushda, ariq suvining maromli shildirab oqishida, yil fasllarining, kun bilan tunning almashinuvida; insonning yurak urishi, nafas olishi, ma'lum bir harakatni bajarishi – bularning barida Ritm kuzatiladi. Ritm tabiiy ravishda inson nutqiga ham xos. Har bir individ nutqining o'ziga xos Ritmi bo'lib, bu ritm uning fiziologik imkoniyatlari (mas., har bir odamning nafas olishi o'ziga xos, nutq ritmi esa ko'p jihatdan shunga bog'liq) bilan belgilanadi. Kundalik mulqot nutqidagi ritmga turli omillar (masalan, kasallik, ruxiy holat, biror narsadan ta'sirlanish, harakat maromi va b.) ta'sir qilishi hamda uni o'zgartirishi mumkin. Og'zaki nutqqa xos Ritm tabiiy ravishda yozma nutqqa ham ko'chadi, zero, yozuv og'zaki nutqning harflar vositasida moddiylashuvi: odam yozganida "miya"da gapiradi, o'qiganda "tasavvurda" eshitadi. Demak, nutq hodisasi bo'lmish har qanday adabiy asarda Ritm bo'lishi qonuniy va tabiiy hol ekan. Ritmiklik adabiy asarlarning turli sathlari (nutq, rivoya, kompozitsiya) da namoyon bo'lsa-da, nutqiy qurilishda, ayniqsa, aniq ko'zga tashlanadi, shuning uchun Ritm haqida ko'proq badiiy nutq bilan bog'liq holda gapiriladi. Badiiy nutqning nasriy va she'riy shakllari Ritmi jihatidan farqlanadi. Nasriy nutq Ritmi, umuman, inson nutqning ritmligidan kelib chiqadi, undagi o'zgarishu tovlanishlar esa matnning konkret bo'lagidagi tasvir predmetining mazmun-mohiyati, unga muallif munosabati bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Nasrdagidan farqli o'laroq, she'riy nutq Ritmi maxsus hosil qilingan, muayyan o'lchov asosida tartibga solingan. She'rning o'lchov birliklari o'zaro qism-butun aloqasidagi nutqiy bo'laklar (bo'g'in, turoq, misra, band) bo'lib, ular ritmik bo'laklar yoki ritmik birliklar deb yuritiladi. Ritmiklikning his etilishi uchun she'rni o'qiganda (talaffuzda) ritmik birliklar bir-biridan ajralib turganini his qilish kerak, bunda ritmik vositalar muhim ahamiyatga ega. Ritmik vositalar she'r Ritmining ta'kidlanishi, ko'chaytirilishiga xizmat qiladi, ularning asosiylari sifatida ritmik pauza, qofiya va qofiyalanish sistemasini ko'rsatish mumkin. Har bir ritmik bo'lak boshqalaridan ritmik pauza bilan ajratiladi, shu ajratilish hisobiga ular talaffuzda o'lchov

birliqi sifatida namoyon bo'ladi. Deylik, bo'g'in bir tovush zarbi bilan aytiladi va juda ham qisqa, sezilar – sezilmas pauza (aslida, bu pauza emas, ikki tovush zarbining bir – biridan farqlanib turishi hisobiga "pauza" dek taassurot qoldiradi, xolos) bilan ajraladi. Turoqlardan keyingi pauza biroz sezilarliroq bo'lsa, misralar nihoyasidagi pauza yaqqol seziladi, band yakunidagi katta pauza unga ritmik – inovatsion tugallik baxsh etadi. Ritmik pauza bilan mantiqiy pauza doim ham bir-biriga mos kelavermasligi mumkin, ya'ni she'riy nutqda vergul qo'yilmagan o'rinlarda ham to'xtalib o'tish va, aksincha vergulli o'rinlarda to'xtalishni sezilmaslik darajasiga keltirish zarurati yuzaga kelishi odatiy holdir. Misra yakunida keluvchi qofiyalar ritmik jihatdan misrani ta'kidlab ko'rsatishga, she'rning ohangdorligi, musiqiyliyi, ta'sirdorligini oshirishga xizmat qiladi. She'rni o'qish davomida qofiya misraning tugaganidan darak beradi, pauza bajarayotgan ajratish funksiyasini ta'kidlaydi. Shunga o'xshab qofiyalanish tartibi bandning shakllanib bo'lgani, tugaganini ta'kidlaydi. Masalan, to'rt misrali a-b-a-b tarzida qofiyalangan she'r o'qilayotgan bo'lsa, o'quvchi keyingi bandlarda ham shu xil tartibni kutadi, tartib nihoyalanganida, banddagi tugallanganlikni his qiladi. Ya'ni qofiyalanish tartibi, bir tarafdin, she'r ritmning his etilishiga, ikkinchi tarafdin, mazmun va ritmning uyg'unlashuviga, ularning o'quvchi tasavvurida yaxlit birlik hosil qilishiga yordam beradi. Xullas, ritm she'riy nutqning emotsionalligi, musiqiyliyi asosi, poydevoridir.

She'riy asarda shaklning o'ziga xosligi – Yuqorida tilga olingan she'riy asarlarning bizga ta'siri kuchliligining boisi ularda faqat "xos hol" va "xos ma'no" mavjudligidagina emas. Buning boshqa sababi ham bor: "xos hol" va "xos ma'no" bu asarlarda mazmunning taqozosi bilan maydonga kelgan alohida bir shaklda, ularning mazmunini tashkil etgan o'y va hislarga mos, ularni bizga yengil, tez va ta'sirli qilib yetkazadigan bir tarzda ifoda etilgandir.

She'riy shaklda yozilgan bu asarlarning bir qancha alomati bo'lib, ulardan uchtasi eng muhimdir. "Navoiy" poemasini yana misolga oladigan bo'lsak, unda birinchidan, so'zlar ma'lum tartibda uyushgan shaklda misralarga bo'linib keladi va bu misralarning hammasi hajm, ko'lam jihatidan bir-birlariga teng: har bir misrada bo'g'inlarning soni o'n bittadir, ikkinchidan, poemadagi har bir bayt (juft misra) muayyan joyda muttasil ravishda ohangdosh so'zlar bilan tugallanadi. (Avvalgi baytda "xayol" va "chol" so'zlari, undan keyingi baytda "soqol" va "malol" so'zlari ohangdoshdir va hokazo.) Uchinchidan, poemadagi har baytning ohangdoshligi (to'qqiz bo'g'inlilik va baytlar oxiridagi bir xil jaranglash) qonuniy ravishda, butun bir asarda takror bo'la boradi. Bu uch xosiyat she'riy shaklning bosh xususiyatini maydonga keltiradi: she'riy nutq (nazm), nasriy nutqdan farqli o'laroq, ayrica musiqaviylik, ohangdorlik kasb etadi. Bu musiqaviylik lirik tur asarlarining o'ziga xos mazmuni talabi bilan ro'yobga chiqadi: shoirlar "xos hol" va "xos ma'no"ni ifoda etish uchun ta'sir kuchi ayrica bo'lgan xos shakl ham tanlab oladilar. Shunday qilib, she'riy nutq adabiyotning maxsus tur va bu turga mansub janrlarning shakli bo'lib qoladi. Bu tur (jins) lirikadir. She'riy shakldan lirik turga mansub bo'lmagan janrlarda ham asarlar yozish uchun foydalaniladi. Masalan, drama yoki roman ham she'riy shaklda yaratilishi mumkin. Ammo bu holda ushbu janr lirik tur xususiyatlarini ham qamrab oladi, ya'ni lirik janrlar hisobiga o'z badiiy vositalarini boyitadi. She'r bilan yozilgan dramatik asarlarning alohida ta'sir kuchiga ega ekani har bir tomoshabinga ayondir. She'riy shaklning o'ziga xosligini, ya'ni uning musiqaviylikni yuzaga keltiruvchi faktorlardan uchtasi juda muhimdir: ritm (zarb), qofiya va band.

She'riy asarda misralarning bir o'lchovli, bir hajmli bo'lib kelishi ritm (zarb) deb ataladi. Masalan, "A.Navoiy" poemasidan yuqorida keltirilgan parchaning hamma

misralarida o'n bir bo'g'in takror bo'ladi va bu bo'g'inlar har bir misrada bir xil guruhlangan. Shu o'rinda "A.Navoiy" ruboiysini o'zbek tarjimoni Qodir Ma'murov tarjimalaridan parcha keltirishimiz mumkin.

G'urbatda g'arib shodumon bo'lmas emush, El anga shafiqu mehribon bo'lmas emush, Oltin qafas ichra gar qizil gul bitsa, Bulbulg'a tikandek oshiyon bo'lmas emush.

A poor is said to be not happy in a strange land,
People are said not to treat him friendly and kindly,
Should there grows a red rose in the cage, Is said not to make
a company like a prickles for a nightingale.

Jondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz, Sondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz. Har neniki sevmak ondind ortuq bo'lmas, Ondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz .

I love you more than my soul, oh, my dear, I love you more than infinity, oh, my dear, Loving anything can not be more than that, I love you much more than that, oh, my dear.

Ko'z birla qoshing yaxshi, qabog'ing yaxshi, Yuz birla so'zing yaxshi, dudog'ing yaxshi. Eng birla menging yaxshi, saqog'ing yaxshi, Bir - bir ne deyin, boshdin - ayog'ing yaxshi .

Your eyes and brows are good, eyelids are good, Your appearance and words are good, your lips are good, Your cheeks with marks are good, chins are good, Shall I name one by one, you are good from head to foot.

Xulosa. Shoirning ruhiy kechinmalari, turmush voqealariga bo'lgan bevosita munosabatlari, xususan, uning hayajonli g'azallarida aks etgan. Mana bu g'azal zamondoshlarimiz ma'naviy kamoloti uchun katta tarbiyaviy, ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lib, u bugungi insoniy, oilaviy munosabatlarda ham ibrat bo'lgulik hayotiy saboqlar, kechinma va mulohazalarni ifoda etadi: Bu asarda yetarli hayotiy tajriba va mavjud turmush kuzatishlari zaminida yuzaga kelgan ijtimoiy xulosalar mujassamlashgan. G'azalning birinchi baytiyoq vafo, sadoqat, fidoyilik kabi olijanob insoniy tuyg'ular bilan yo'g'rilgan. Yagona inson muhabbati bilan yashash, o'z sevgilisiga sadoqat Navoiy zamonida qanchalar dolzarb ijtimoiy muammo bo'lsa, bizniig davrimizda undan ham muhimroq ijtimoiy-axloqiy muammodir. Shunday qilib lirik she'r – nazmning his-tuyg'uni, kechinmalarni to'liqlik va jo'shqin suratda ifodalovchi bir turidir.

ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. 19-20-jild. Devoni Foni . – T.: Fan, 1999.
2. Alisher Navoiy. 16-jild. Muhokamat ul-lug'atayn . – T.: Fan, 1998.
3. Alisher Navoiy. 16-jild. Muhokamat ul-lug'atayn . – T.: Fan, 1998.
4. Musayev. Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – T.: Fan 2005.
5. Salomov F. Tarjima nazariyasi asoslari. T.: "O'qituvchi". –1983.
6. Qur'onov D., Mamajonov Z, Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent. "Akedmnashr"– 2013.
7. Izzat Sulton "Adabiyot nazariyasi." Toshkent., 1980.

UDK: 7.097:070(575.1)

Nilufar IRKAYEVA,
O'zJOKU mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: lilyprincess92@mail.ru

F.f.n., dotsent P. Allamberganova taqrizi asosida

THE FORMAT OF PROGRAMS IN FOREIGN LANGUAGES ON UZBEK TELEVISION

Annotation

This article talks about the format of programs in foreign languages and the aspects that help in determining it on TV channels operating in the system of the National Broadcasting Company of Uzbekistan (UZMTRK). The article also provides information about the concept of "format" and its types in television.

Key words: Format, television, foreign language programs, education, entertainment, information, audience.

ФОРМАТ ПРОГРАММ НА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАХ НА УЗБЕКСКОМ ТЕЛЕВИДЕНИИ

Аннотация

В данной статье говорится о формате программ на иностранных языках и аспектах, помогающих в его определении на телеканалах, работающих в системе Национальной телерадиовещательной компании Узбекистана (УЗМТРК). Также в статье представлена информация о понятии «формат» и его видах на телевидении.

Ключевые слова: Формат, телевидение, программы на иностранных языках, образование, развлечение, информация, аудитория.

O'ZBEKISTON TELEVIDENIYASIDA XORIJIY TILLARDAGI KO'RSATUVLARNING FORMATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi (O'ZMTRK) tizimida faoliyat olib boruvchi telekanallarda xorijiy tillardagi ko'rsatuvlarning formati va uni belgilashda ko'mak beruvchi jihatlar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, maqolada televideniya "format" tushunchasi va uning turlari to'g'risida ham ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Format, televideniya, xorijiy tillardagi ko'rsatuvlar, ta'lim, ko'ngilochar, axborot, tomoshabin.

Kirish. Formatlar bo'yicha ixtisoslashuv dastlab, 1950 yillarda radioda boshlangan(5,11). Shunday bo'lsa-da, bugungi kunga kelib "format" so'zi zamonaviy televideniya dasturlarga nisbatan keng qo'llaniladigan atamaga aylanib ulgurdi. Hozirgi vaqtda audiovizual jurnalistikada teleko'rsatuvlarning format turlari soni juda ko'p.

Ta'kidlash joiz, mazkur tushuncha boshqa sohalarda ham qo'llaniladi. Biroq, aynan, televideniya yo'nalishida, ko'rsatuvlarning formati quyidagi jihatlariga asoslanib belgilanadi(7).

- studiya dizayni
- boshlovchining uslubi (nutqi, xatti-harakatlari, tashqi ko'rinishi)

- mavzu
- dasturni o'tkazishning hissiy uslubi
- qatnashuvchilarning ishtiroki
- yangiliklar bloki va ta'lim funksiyasining mavjudligi

Umuman olganda, format, dasturning mazmun-mohiyatini ochib beradi va ko'rsatuv haqidagi ilk aniq taassurotni anglashga yordam beradi.

Mavzu o'ldirish adabiyotlar tahlili. Televideniya "format" tushunchasi paydo bo'lgan davrdan boshlab, mazkur atama va uning o'ziga xosligi dunyo mutaxassislarining qizg'in muhokamalariga sabab bo'lgan. Eng munozarali atamalardan biri bo'lgan "format" so'zi, dastlab ishlab chiqarish sohasida qo'llanilgan. Mediya nazariyasida esa mazkur tushuncha o'tgan asrning oxiri va XXI asrning birinchi o'n yilligida paydo bo'ldi. Aniq bir yo'nalishda telemahsulotlarni ishlab chiqarish, g'oyani sotish hamda uni boshqa mamlakat va madaniy sharoitda amalga oshirish, muvaffaqiyatli standart syujetlarni yaratish zarurati, televideniya aynan "format" tushunchasini paydo bo'lishiga

sabab bo'ldi. Ammo bu jarayon nazariyotchilar o'rtasida "janr" va "format" atamalarini bilan bog'liq bahsli muhokamalarni keltirib chiqardi. 2010-yil fevral oyida M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universitetining jurnalistika fakultetida "Janr va formatlar dinamikasi" mavzusida seminar va davra suhbatlari tashkil etilib, ushbu tadbirda mazkur ikkala tushuncha asosiy obyekt bo'lib xizmat qildi. Shuni ta'kidlash kerakki, og'zaki muhokamalar vaqtida ayrim ishtirokchilar, jumladan, klassik maktab vakillari "formatlar" haqidagi munozara samarasiz ekanligini ta'kidlab, seminarlar mavzusini rad etishgan. Mediya nazariyasidagi yangilikni qabul qilishga tayyor ikkinchi guruh vakillaridan biri, professor V.L.Zvikni nuqtai nazariga ko'ra esa, "format - media bozordagi kategoriyani aniqlashga yordam beradi, janr esa estetik tushuncha. Formatni sotib olish yoki o'g'irlash mumkin, janrni esa yo'q". V.B.Shkalovskiy, janr - bu san'at xotirasi, format esa ijodiy tushunchalarni tekislaydigan "television ishlab chiqarish"ning mahsulidir degan fikrlarni bildirgan. (2, 23-24)

Rossiyalik tadqiqotchi I.N.Kemarskiy "format" tushunchasining televideniya "o'rni va vazifasini aniq tushuntirib bera olgan desak xato bo'lmaydi. Uning so'zlariga qaraganda, "format bu - ma'lum bir ko'rsatuvni boshqalarga o'xshamaydigan o'ziga xosligini bildiruvchi, shu bilan birga, uning har yangi soni avvalgilarga o'xshashini tomoshabiniga ko'rsatib beruvchi, o'zaro kelishuv tizimi" deya ta'rif bergan(1,40).

Ko'rsatuvlarning formatini aniqlash bo'yicha ham telemutaxassislar bir xil yondashuvni afzal ko'rishmadi. Telesanoatning ayrim vakillari bu borada qat'iy asoslangan jihatlariga e'tibor qaratish lozim deb hisoblashadi. Shunday bo'lsa-da, "The Formats" ingliz-nemis kompaniyasi

mutaxassislar bu borada sal boshqacharoq fikrni bildirishgan(3,132). Ta'kidlanishicha, ko'rsatuvlarning formatini aniqlash uchun qat'iy, belgilangan qoidalar mavjud emas. Buning uchun dasturni puxta tahlil qilishning o'zi kifoya. Masalan, ko'rsatuvning nomi, uning maqsadli auditoriyasi, efir setkasidagi o'rni, davomiyligini bilish, sarflangan mablag' hamda moliyaviy imkoniyatlari, shuningdek, dizayn va boshqa jihatlar ham formatni anglab olishga yordam beradi. Format turlari haqida esa, Buyuk Britaniyalik teleprodysuser Sharlott Vortington o'zining mualliflik kitobida ularni olti guruhga bo'lgan: tok-shou, musiqiy, sport, yangiliklar, realiti-shou hamda o'yin tarzida o'tkaziladigan shoular(3,132).

Tadqiqot metodologiyasi. Dastur formatlari bugungi kunda jahon televidion bozorining ajralmas qismi hisoblanadi. Hattoki, hozirgi vaqtda yiliga bir necha marotaba butun dunyo televideniya sanoati menedjerlarini bir nuqtaga birlashtiruvchi maxsus ko'rgazmalar tashkil etiladi. Xususan, bir vaqlar juda mashhur bo'lgan "Kim millioner bo'lishni istaydi?" shou dasturi 108 mamlakat, "Idol" ko'rsatuvi esa 42 ta davlat vakillari tomonidan sotib olingan va hanuz ushbu telemahsulotlar oynai jahon kuzatuvchilari tomonidan katta qiziqish bilan tomosha qilib kelinadi(9). Formatlar bo'yicha turli qarashlar bor hamda o'z o'rnida aytish lozimki, bugun mavjud format turlarini to'laqonli deb atay olmaymiz. Sababi har yili ularning yangilari paydo bo'ladi, ayrimlari esa vaqt o'tib yo'qoladi. Maqsadli auditoriyasi bilim olishni ko'zlagan, ta'lim formatidagi ko'rsatuvlar esa bugungi har tomonlama rivojlangan axborot zamonida ham o'z dolzarbligini yo'qotmay kelmoqda. Tadqiqotchi Sun Sin'shen, televideniya orqali ta'lim olishning ahamiyatini xitoylik tomoshabinlar misolida o'rgangan. Olim, "Televideniya orqali ta'lim, Xitoyda insonlar taqdirini o'zgartirish, yangi bilimlarni egallash imkonini beradigan muhim vositalardan sanaladi. Televideniya orqali inson zamonaviy jamiyatda yashash va uni o'zgartirish imkoniga ega bo'la oladi" deb aytadi(4,12).

Xalqaro tajribada ta'lim yo'nalishidagi teleko'rsatuvlar orasida aynan xorijiy tillarni ommalashtirishni targ'ib qilish va o'rgatishni maqsad qilgan loyihalar o'zining tomoshabinbopligi bilan ajralib turadi. Hozirgi vaqtda reytingi yuqori xorij telekanallarda birgina ingliz tilini o'rgatuvchi telemahsulotlar turli formatda efiga uzatilib kelinadi. Biroq, tadqiqotchilar tilni o'rgatishni maqsad qilmagan xorijiy tillardagi ko'rsatuv, ayniqsa tok-shoularni ko'rib borish ham samarali usullardan ekanligini qayd etishgan. Tok-shoular, boshlovchi va mehmon o'rtasidagi muloqot asosiga quriladi. Bu esa, sitcom yoki boshqa formatdagi, oldindan reja bo'yicha tayyorlangan loyihalarga qaraganda erkin muloqot qila olish qobiliyatini, hayotimizda tez-tez uchrashi mumkin bo'lgan doimiy mavzularda suhbatlashish ko'nikmalarini shakllanishiga yordam beradi. Ko'rsatuvni subtitrlar orqali tomosha qilish esa yanada samaradorlikka erishishga sabab boladi. Kontekst va so'zlarni bir vaqtda vizual kuzatib borish yangi bilimlarni xotirada uzoq saqlab qolishga ko'maklashadi. AQSH teleijodkorlari muallifligida tayyorlangan "Late night", "The tonight show", "Jimmy Kimmel live", "Conan", "The Ellen DeGeneres Show", "Oprah" hamda Buyuk Britaniyaning "The Graham Norton Show", "Chatty Man" kabi loyihalari aynan ingliz tilini mukammal va tez o'rganishni maqsad qilgan tomoshabinlar uchun munosib tanlov deb hisoblashadi, mutaxassislar. (9)

Tahlil va natijalar. So'nggi paytlarda O'zbekiston televideniya orqali ham tomoshabinga bilim ulashishni maqsad qilgan ta'lim beruvchi dasturlar soni ortdi. Xorijiy tillarni o'rgatuvchi ko'rsatuvlar aynan shu turdagi telemahsulotlardan sanaladi. Tomoshabinlar e'tiboriga xavola qilib kelinayotgan bugungi kundagi chet tillardagi loyihalar asosan, ta'lim berish funksiyasini bajaruvchi ko'ngilochar dastur va tok shou formatidagi ijod mahsullaridir. "Bolajon"

telekanalidagi "Happy alphabet", "Funny dictionary", "Bravo English", "Cool English" kabi loyihalar aynan shu formatdagi dasturlardan sanaladi. Xususan, "Happy alphabet" da maktab yoshidagi o'quvchi yigit-qizlar o'zaro bellashadilar. Bunda ularning til borasidagi bilimlari interaktiv o'yin va topshiriqlar asosida sinovdan o'tkaziladi.

"Cool English" dasturida esa, boshlovchi ingliz tilida tez-tez uchraydigan so'z birikma va iboralarni o'zbek tilidagi tarjimai bilan izohlab tushuntirib beradi. Ko'rsatuv auditoriyasi yoshi kichik tomoshabinlar ekanligini inobatga olgan holda ularning yangi bilimlarni yaxshi eslab qolishlari uchun mutaxassis, ko'rsatuvni erkin hamda samimiy, rasmiylikdan yiroq tarzda olib boradi. Ta'kidlash lozim, ushbu loyihada zamonaviy axborot-texnologiya imkoniyatlaridan ham unumli foydalanilgan.

"Funny dictionary" ham xuddi shu formatda bo'lib, uning asosiy farqi so'zlarning leksik ma'nosi bilan birgalikda fonetik talaffuziga ham birma-bir to'xtalib o'tiladi. Ya'ni, ma'lum mavzu bo'yicha taqdim etilayotgan ingliz tilidagi so'zning tarjimai, qo'llanilishi hamda xarf va tovushlardagi o'zgarishlar batafsil tushuntirib beriladi.

An'anaviy dars shaklida tashkil etilgan "Bravo English" loyihasi ham qiziqarli shartlar bilan boyitilgan. Boshlovchi, mashg'ulot avvalidayoq, ishtirokchi bolalar bilan o'yin o'tkazadi, keyin asosiy mavzuga o'tadi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, dastur ijodkorlari ekran orqali kuzatayotgan kichik tomoshabinlarni ham zerikib qolmasliklarini ta'minlash maqsadida ular uchun ham alohida topshiriq berib borishganda, bilvosita kuzatuvchi yosh yigit-qizlarga ko'rsatuv yanada qiziq va samarali bo'ladi.

Xorijiy tillardagi ko'rsatuvlar haqida so'z borganda, bugun MTRK tizimida 6 ta tilda faoliyat olib borayotgan "Foreign languages" kanalini alohida tilga olmaslikning sira iloji yo'q. 2021-yil dekabr oyidan ish boshlagan mazkur telekanalda rus, ingliz, fransuz, nemis, turk va koreys tillarida muntazam ilmiy-ommabop, xujjatli filmlar, multfilmlar va jonli efilrlar, rang-barang ko'rsatuvlar efiga berib kelinmoqda.

Haftaning 6 kunida 6 ta tilda til ixlosmandlari e'tiboriga xavola etiladigan "Good morning, Uzbekistan" dasturi til ko'nikmalarini rivojlantirishni maqsad qilgan bo'lib, ko'ngilochar formatda to'g'ridan-to'g'ri namoyish etiladi. Jonli efir davomiyligi 2 soatni tashkil qiladi. Ushbu loyiha ma'lum til bo'yicha mutaxassis mehmonlar bilan suhbat, teletomoshabinlar bilan qo'ng'iroqlar orqali savol-javoblar, til va yoshlarning ijtimoiy rivojlanishlarida as qotadigan mavzular bo'yicha ijodkorlar tomonidan tayyorlangan maxsus bilimlar hamda qiziqarli faktlarni qamrab oladi.

Ingliz tilida efiga uzatiladigan "Future world" dasturida, asosan, yurtimizda faoliyat olib boradigan oliy ta'lim muassasalari haqida so'z boradi. Ko'rsatuv bevosita manzilga borib tayyorlanadi. Pedagog-o'qituvchilar va talabalar bilan o'zaro suhbatlar orqali zamonaviy bilim maskanining imkoniyatlari, o'ziga xosliklari tanishtirib beriladi.

Qolaversa, telekanal orqali ingliz tilida "Our pride", "Hi nature", "New generation" kabi ko'ngilochar-madaniy dasturlar, "Telts secrets" xalqaro test tizimidan yuqori natija olish bo'yicha tavsiya va bilim berib boruvchi ta'lim formatidagi ko'rsatuvlar berib boriladi.

"Foreign languages"da, shuningdek, "Tomer", "Mohinur bilan turkcha o'rganing" kabi turk tilidagi, nemis tilidagi "Fit zum Zertifikate" nomli bilim berishni maqsad qilgan loyihalar ham tilga qiziquvchi ham yurtlarimiz e'tiboriga xavola etib kelinadi. Mazkur ko'rsatuvlarda tilshunos-pedagoglar tomonidan tomoshabinlarga tilning grammatik, leksik va fonetik jihatlar bo'yicha bilimlar ulashiladi. Bundan tashqari, telekanaldagi maxsus til bloglari davomida ketma-ket belgilangan tillar bo'yicha gapirish, tinglab tushunish, o'qish va yozishga oid ko'nikmalar bilan ham tanishish mumkin.

O'zbek televideniyeasida xorijiy tillardagi ko'rsatuvlar orasida axborot-yangilik formatida efirga uzatiladigan informatsion dasturlar ham alohida o'rin tutadi. Bugungi kunda "Ozbekiston 24" telekanalida "News 24", "Yoshlar" telekanalida "Davr news", shuningdek "Toshkent" telekanalidagi "Poytaxt" axborot dasturining ingliz tilidagi talqini muntazam namoyish etib boriladi. Bunda efirga uzatiladigan barcha telemahsulotlarning asosiy maqsadi tomoshabinga yangilikni yetkazish, ma'lum bir axborot haqida xabar berishdan iborat bo'lsa-da, reportaj yoki lavhalarining tayyorlanish usuli biri-biridan farq qiladi. Jurnalistlar o'z ijodiy izlanishlariga telekanalning formati hamda auditoriyasidan kelib chiqqan holda yondashishga harakat qilishadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bugun MTRK tizimidagi telekanallarda xorijiy tillardagi dasturlarni ta'lim, yangilik hamda ko'ngilochar-madaniy formatda deya belgilash mumkin. Mavjud format turlarining davomiyligi yoki ularga yangilarining qo'shilishini esa tomoshabinning talabi va ehtiyoji, o'z o'rnida ijodkorlarning kelgusidagi harakatlari aniqlab beradi. Zero, zamonaviy auditoriya

sinchko'v va talabchan. Hozirgi axborot-texnologiyalari har tomonlama rivojlangan dunyoda tomoshabinlarni, ayniqsa xorijiy tillarni o'rganishni maqsad qilgan yosh yigit-qizlarni televizor qarshisida ushlab qolish shunchaki, oson ish emas. Ma'lumki, ayni paytda internet olami til o'rgatuvchi kanallar, ko'rsatuvlar, interaktiv videomateriallar bilan to'la. Bu esa, tele ijodkorlardan ikki karra mehnat va izlanishni talab etadi. Sababi, qo'lidagi smartfon bilan istalgan manzil va sharoitda til o'rganish imkoniyatiga ega auditoriya, televizorni afzal bilishi uchun telekanallar, ikki karra qulaylik va foydani taklif qila olishi lozim. Fikrimcha, bunda mavjud ko'rsatuvlarni yana takomillashtirish, dasturlarning formatini son jihatidan kengaytirish, sifatini yaxshilash, tomoshabin bilan televizor o'rtasida o'zaro "muloqot ko'prigi"ni yaratish maqsadga muvofiq bo'lardi. Xususan, xorijiy tillardagi reality shou, tok shoularini tashkil etib, tomoshabin uchun manfaatli takliflar bilan ularni ko'rsatuvlarga yana qiziqtirish, telefon qo'ng'iroqlari, sms-xabarlar orqali savol-javoblar o'tkazish usullaridan foydalangan holda bilim ulashuvchi ko'rsatuvlar qamrovini oshirish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Кемарская И. Н. Формат и телесценарий // Журналист. 2009. № 6., -Б. 40..
2. Кемарская И. Н. Телевизионный формат как порождающая модель программы // Медиа Алманах. 2019. №4., Б. 22-28.
3. Ch. Worthington. Basics Film-Making 01: Producing. - AVA Publishing, 2010., - Б. 132.
4. Сунь Синьшэн, Становление и развитие образовательного телевидения: мировой опыт и китайская специфика, Москва-2010, автореферат
5. Тютюнина А. В. Типология форматов российских телеканалов, Москва-2013
6. Heidi Keinonen, Television format as cultural technology transfer: importing a production format for daily drama, Finland-2017
7. <https://ru.wikipedia.org/>
8. MTRK rasmiy telegram kanali
9. https://vuzlit.com/316634/opredelenie_tipy_harakteristiki_ponyatiya_format_teleprogrammy
10. <https://list-english.ru/articles/9-shows.html>

Boburjon KADIROV,

O'zDJTU, ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi muhandisi

E-mail: lala_03@bk.ru

O'zDJTU, 3-Ingliz tili integrallashgan kursi kafedrasini mudiri, fil.f.d (PhD) T.Ismailov taqrizi asosida

ISPAN VA O'ZBEK XALQ LATIFALARINING LINGVOMADANIY TADQIQI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek va ispan xalq latifalari terminlarining lingvokulturologik jihatlariga asoslanib ikki tildagi anekdot terminlarining madaniy tadqiqi va tahliliga alohida ahamiyat berilgan. Shuningdek, maqolada xalq og'zaki ijodini tadqiq etish qiyosiy xalq latifalari kundan-kunga rivojlanib borayotgan muhim yo'nalishlardan biri ekanligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Latifa, lingvokulturologiya, personaj, toponim, termin, internatsional, lingvokulturologik maydon, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-madaniy, psixolingvistika, diniy qarash.

LINGUOCULTURAL STUDY OF SPANISH AND UZBEK FOLKLORE'S ANECDOTES

Annotation

Due to the linguistic and cultural nuances of the terminology used in Uzbek and Spanish folk stories, special emphasis is placed on the cultural study and analysis of the anecdotal terms in the two languages in this article. The article also notes that one of the crucial areas in which comparative folk stories are growing daily is folklore study.

Key words: Anecdotes, linguocultural science, toponym, term, sociopolitical, sociocultural, psycholinguistics, religious perspective, international.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИСПАНСКИХ И УЗБЕКСКИХ ФОЛЬКЛОРНЫХ АНЕКДОТОВ

Аннотация

В связи с языковыми и культурологическими нюансами терминологии, используемой в узбекских и испанских народных сказках, в данной статье особое внимание уделяется культурологическому изучению и анализу анекдотических терминов в двух языках. В статье также отмечается, что одним из важнейших направлений, в котором ежедневно растет сравнительное народное творчество, является фольклористика.

Ключевые слова: Анекдоты, лингвокультурология, топоним, термин, общественно-политический, социокультурный, психолингвистический, религиозный ракурс, интернациональный.

Kirish. So'ngi paytlarda ko'p olimlar tomonidan tadqiqot olib borayotgan yo'nalish bu lingvokulturologiya deb e'tirof etilmoqda. Bu yo'nalish nisbatan yangi hisoblash mumkin. Shuningdek, dunyo olimlarining fikriga ko'ra alohida tematik jihatdan cheklangan ilmiy yo'nalishda lingvomadaniyatshunoslik tadqiqotlarining murakkabligi va alohida ushbu soha bilan bog'liq bo'lgan jihatlari (falsafiy, mantiqiy, etnografik, psixologik va boshqalar) muhim ahamiyat kasb etadi. Unga ko'ra: a) tadqiqotchining mutaxassisligi, ixtisosligi va dunyoqarashi; b) hozirda ilmiy izlanishlarning nazariyasi va amaliyotida ishlab chiqilmagan murakkab kompleks yondashuvni talab qiluvchi bir tadqiqot davomida lingvokulturologiyaning barcha aspektlarini qamrab olishning imkonsizligi; c) xususiy va aniq muammolarni yechishda bir masala maydonida boshqa fanlarni birlashtirish imkonini beruvchi lingvokulturologik muammolar mavjudligi.

Lingvokulturologiyaning asosiy kategoriyalaridan biri bu lingvokulturologik holat hisoblanadi. Bu tushuncha ostida V.M.Shaklein tillarning agregat holati hamda ma'lum bir vaqt kesimidagi ma'lum bir hudud chegaralaridagi yoki administrativ-siyosiy birlikdagi madaniyatlarni bog'liqligi tushuniladi[1]. Shu sababdan lingvokulturologik holatning asosiy komponentlari ostida turli sotsial fenomenlarni tushunish mumkin. Masalan, til holati, til siyosati, fan, madaniyat, ta'lim, millatlararo munosabat, sotsial-siyosiy sharoit va boshqalar. Lingvokulturologiyaning vazifasi tilni madaniyat bilan bog'langan holda o'rganishdan iborat ekanligini bir qancha olimlar tomonidan e'tirof etilgan. V.Vorobyovning fikriga ko'ra lingvokulturologiya turli

xususiyatlarga ega bo'lgan fandır. Olim lingvokulturologiyaning xususiyatlarini quyidagicha ta'riflaydi:[2]

1) Madaniyat va filologiyani o'rganuvchi fanlar chegarasidagi sintezlashtiruvchi fan;

2) madaniyat va tilning faoliyat jarayonida o'zaro munosabati va o'zaro ta'sirni yagona tizimli yaxlitlikda talqin qiluvchi;

3) Olamning lisoniy tasvirini tashkil qiluvchi, madaniy qadriyatlar asosida va til kommunikatsiyasi tizimida ishlovchi jamiyatning milliy turmush tarzi;

4) Lingvokulturologiya yangicha qarashlar tomonidan ilgari surilgan madaniy qadriyatlar tizimiga, jamiyatning zamonaviy hayotiga, to'liq, ob'yektivlikka qaratilgan;

V.V.Vorobyov lingvokulturologik tahlilni ikki qismga ajratgan. Ular lingvokulturrema va lingvokulturologik maydon. V.V.Vorobyov lingvokulturremani "lingvistik va ekstralingvistik mazmundagi dialektik birlik" deb ta'riflaydi. Lingvokulturrema so'zdan lisoniy ma'nosidan tashqari matn ostidagi madaniy mazmuni bilan farq qiladi. Lingvokulturologik maydon esa, umumiy mazmun bilan birlashtirilgan birlik bo'lib, tilda madaniyatning tegishli bo'lagi aks etadi[3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bir qator dunyo olimlari tomonidan lingvokulturologiyani konsept sifatida ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Ulardan, S.Stepanov, N.D.Arutyunova, S.Lixachov, G.Slishkin, A.Vejbinskiy, S.G.Vorkachov, V.I.Karasik, V.V.Kolesov, V.Vorobyov, V.M.Shaklein, E.M.Vereshchagin va boshqa bir qator

tilshunos olimlar lingvokulturalogik konsept boshqa birliklardan o'zining mental o'ziga xosligi bilan ajralib turishini alohida e'tirof etganlar[4]. Lingvokulturalogik konsept olamni tasvirlanishining asosiy birliklari bo'lib, unda qadriyatlar alohida lingvistik shaxsning ham, umuman lingvokulturalogikning jamiyatni ham o'zida namoyon etadi. T.G.Stefanenko madaniyatni o'rganishning o'zini qadimiy an'analari mavjud deb ta'kidlaydi. T.G.Stefanenko "madaniyat psixikaning millatlararo tafovudi negizida yotuvchi asosiy factor deb baholangan"[5].

Tadqiqot metodologiyasi. Har bir inson uchun o'zi tarbiyalanayotgan madaniyat, urf-odat va odob-axloq qoidalari qadirlidir. Boshqa urf odatlar va odob-axloq qoidalarni qabul qilish qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. O'zbek madaniyati va tili hozirgi kungacha yunon, turk, arab, fors, mo'g'il hamda rus madaniyati va tili ta'siri ostida rivojlangan. Ba'zi madaniyatlar jismoniy hamda siyosiy zo'rvonlik va bosim ostida ta'sir o'tqazgan. Markaziy Osiyo mintaqasi insoniyatga ma'lum bo'lgan barcha tarixiy davrlarda ko'plab o'z davrining har jabhada qudratli sivilizatsiyalarining chorrahasida joylashgan bo'lganligi sababli aniq burilish nuqtalarini qayd etish mushkul. Bu qarama-qarshilik hamda rang-baranglik barcha davrlarda Markaziy Osiyo hududida yaqqol dominant mamlakat va madaniyat bo'lmaganligini izohlaydi.

Ispan kolonizatorlari Amerika qit'asini bosib olib, o'z tili va madaniyatini pesh qilgan bo'lsa, Markaziy Osiyo mamlakatlari boshqa imperiyalarning mustamlakachilik siyosati ostida bo'lganligi sir emas. Shu sababdan ham o'zbek madaniyatini internatsional ijtimoiy madaniyatga moslashtirish qiyin bo'lmaydi. Shunday ekan, har bir xalqning hajviy etikasi, janrlari va madaniyatni aks ettiruvchi xususiyatlari mavjud. Shunday xususiyatlardan biri bu anekdotlar hisoblanadi. Anekdot har bir millatning yurtning madaniy, ijtimoiy fazilati va unutilmas qadriyatlaridan biri hisoblanadi va ushbu anekdotlar orqali har bir mamlakat o'zining madaniy, milliy urf odatlari bilan boshqasidan ajralib turadi.

Tilshunos olim A.A.Sinyavskiy anekdotlar har bir xalqning madaniy o'ziga xosligini aks ettiruvchi janr ekanligini ta'kidlaydi. Ammo anekdotlar faqat madaniyatning bo'lagigina emas balki, inson ongi faoliyatining maxsulidir. Latifalarlar ma'lum bir madaniyat ta'siri ostida yangi ko'rinish, talqin, jarayon kabi shakllarda rivojlanishi mumkin. Uning turli xalqlardagi rang-barang ko'rinishlari ma'lum bir jamiyatning madaniyati va xarakterini ifodalaydi[6].

Hozirgi kunga kelib axborot kommunikatsiya aloqalarining rivojlanishi har bir latifani dunyoning istalgan qismida kulgi uyg'otish darajasidan kelib chiqqan holda ommalashishini ta'minlaydi. Ushbu anekdotlarni o'zining jamiyatida qo'llayotgan insonlar har bir latifaning tushunarli bo'lishi uchun o'z madaniyatiga xos va mos bo'lgan personajlar, toponimlar va turmush tarziga moslashtirgan holda asosiy kulgu uyg'otuvchi mazmunni saqlab qolish orqali, anekdotlarni o'z madaniyatiga moslashtirishadi. Agar tadqiqotchi har bir anekdotni etimologiyasini o'rganish orqali, anekdotning matnida faqat bir madaniyatning o'ziga xosligiga urg'u berishu muhim. Ba'zan latifalarning etimologiyasini tadqiq qilish deyarli imkonsiz. Shu sababdan latifalarni ma'lum hududlar kesimida lingvokulturalogik jarayon sifatida tadqiq qilish maqsadga muvofiq.

Tahlil va natijalar. Anekdotlarni ijtimoiy-siyosiy va ijtimoiy-madaniy omillar asosida ikki guruhga bo'lish mumkin. Ular quyidagicha: 1) Anekdotlarning ijtimoiy-siyosiy omillar asosida lingvomadaniy jarayon sifatida qo'llanilishi; 2) anekdotlar jamiyatda nutqiy janr sifatida qo'llanilishi.

Ma'lumki dunyoning notinch, yopiq va cheklovchi g'oyalar asosidagi siyosiy jarayonlar ustun turadigan jamiyatlarida hajviy janrlar ko'p qirrali o'tkir ma'nosi keskin natijalarga olib kelishi mumkinligi sababli ommaviy badiiy adabiyotlar, yozma manbaalar, ma'daniy va ma'naviy

tadbirlarda deyarli qo'llanilmaydi. Faqat ishonchli va tor doiradagi tadbirlarda nutqiy janr sifatida yoqimli suhbat jarayonini shakllantirish uchun foydalaniladi.

Latifalarni cheklovchi omillar asosan nutqda, badiiy va boshqa janrlar ko'rinishida qo'llanilishini aksariyat mamlakatlarda esa hajviy janrlarni ijtimoiy-siyosiy va boshqa ba'zi vaziyatlardan tashqari mavzularda faoliyat olib borishiga erkinlik beriladi. Siyosat va siyosiy shaxslar mavzusi faqat ularni mavqeyini hajv asosida yuqoriga ko'tarish uchun xizmat qilishi hamda hajviy janrlarning shakli mazmunan ushbu cheklovlar asosida turli ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Anekdotlarni erkin va turli ko'rinishda qo'llanilishi. Dunyoning ko'plab ijtimoiy-demokratik mamlakatlarining badiiy adabiyotlari, ma'naviy va ma'rifiy tadbirlari, ommaviy ko'ngilochar dasturlari, turli jamoaviy yig'ilishlar, ommaviy tadbirlar, san'at turlari, yozma manbaalar va boshqa jamoaviy faoliyat turlarida hajviy janrlar erkin qo'llaniladi. Ko'p holatlarda ularning cheklanishi so'z erkinligiga to'sqinlik qilish holati sifatida baholanadi. Ushbu mamlakatlarda hajviy janrlar insonparvarlik va shaxsiyatni kamsitish mazmunida bo'lmaganligini oldini olish maqsadida jarima bilan cheklangan qonunlari mavjud. Ammo ko'p holatlarda ushbu cheklovchi mazmundagi qonunlarni ham chetlab o'tgan holda erkin hajv qilish holatlari kuzatiladi[7].

Yuqoridagi mulohazalardan misol qilib ispan va o'zbek latifalari lingvomadaniy hududning bir parallelida joylashgan ikki turli madaniyat vakillari keltirish mumkin. Ya'ni ispan va o'zbek anekdotlari o'z jamiyatida erkin va turli ko'rinishda qo'llaniladi. Bunga ikki mamlakat ijtimoiy mavqedagi davlat ekanligini hamda ijtimoiy-demokratik siyosatini ko'rsatish mumkin. Bunga misol qilib ispan tilidagi latifani quyidagicha keltirish mumkin:

"Un borracho está en la Plaza de Armas gritando: ¡¡¡ El presidente es un bastardo, el presidente es un bastardo!!!

Rápidamente aparecen dos policías y le empiezan a dar de golpes por traición a la patria, y se lo llevan a rastras".

El pobre borracho empieza a emplorarles:

- ¡Pero si me refería al Presidente de los Estados Unidos!

Y los policías le contestaron:

-¡No trates de confundirnos! Nosotros sabemos quién es el bastardo!!! [8]

O'zbek tilidagi latifani quyidagicha keltirish mumkin: "Bir deputat ikkinchisidan so'rayapti: Nega xalq bizni bunchalik yomon ko'radi?

Ikkinchisi: Men ham hayronman...! Axir bizlar deyarli hech narsa qilmaymiz-ku!"[9]

Ba'zan anekdotlar ijtimoiy-madaniy omillar asosida tadqiq tilinsa turli xil tafovudlarni yuzaga keltirish mumkin.

G'arb mamlakatlarida ateist odamlarning ko'payib borishi, ultraliberal jamiyat shakllanishi, etika qoidalarning nisbiyligi kabi turli omillar asosida hajviy janrlar istalgan mavzularni qamrab oladi. Jamiyatning ko'pchilikni qamrab oluvchi aholisi uchun cheklanmagan mavzuda hajv qilish noqulaylik tug'dirmaydi.

Anekdotlarni diniy, madaniy va boshqa omillar qadrlanadigan jamiyatda qisman erkin qo'llanilmasligi. Har bir xalq o'zining madaniyati va diniga bo'lgan e'tiqodi va hurmati ushbu omillarga nisbatan jiddiy dunyoqarashning shakllanishi hamda shu sababdan ularga hajv kontekstida qarash o'rinsizdek qarashadi. Bunday qadriyatlar kulgi ostiga olingan latifalar kulgu uyg'otish o'rni haqorat yoki dinning ustidan masxara qilgandek tushuniladi. Masalan:

"¿Por qué los funcionarios son todos ateos? Porque no creen que después de la muerte exista otra vida mayor [10].

Ispan latifalarining ijtimoiy-madaniy omillar asosida lingvomadaniy jarayon sifatida qo'llanilishi yuqorida qayd etilgan birinchi holatga to'g'ri keladi. Hozirgi kundagi ispan madaniyati Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining umumiy qabul

qilingan madaniy meyorlari asosida rivojlanib bormoqda. Ammo Ispaniya mamlakatida barcha G'arb va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari singari ayrim holatlarda ba'zi mavzular yuzasidan anekdotlarning qo'llanilishi noo'rin hisoblanadi. Xususan LGBT hamjamiyati muhofazasidagi shaxslar, feminist ayollar targ'ib qilayotgan g'oyalar, qora tanlilar yoki irqchilik kabi tashkilot, guruhlar shular sirasidandir.

O'zbek anekdotlarning ijtimoiy-madaniy omillar asosida lingvomadaniy jarayon sifatida qo'llanilishi yuqorida qayd etilgan ikkinchi holatga to'g'ri keladi. O'zbek madaniyati mustamlaka bo'lgan davrda ham o'ziga xosligini saqlab qolgan. G'arb madaniyati mustamlaka davrida o'zbek madaniyatiga diniy tomondan ta'sir o'tkaza olmagan bo'lsa, hozirgi mustaqillik davrida boshqa madaniyatlarning ta'sir o'tkazishi deyarli imkonsiz deb hisoblaymiz. O'zbek xalqida diniy e'tiqod va diniy madaniyatga bo'lgan e'tibor va xurmat yuqori baholanishi sababli latifalarlar ushbu mavzularda faqat ijobiy tomondan hajviy-falsafiy mazmunda mavjud bo'lishi mumkin. Diniy jihatdan boshqa xalqlar o'z dini va diniy madaniyati haqidagi anekdotlarini o'zgartirishsiz qo'llanilishini kuzatish mumkin. Bunga ispan roxibining bir inson bilan cherkovdagi jannat va do'zax haqidagi qaltis kulgu

uyg'otuvchi latifasini roxib o'rnida imom, cherkov o'rniga masjidni qo'llashdan ko'ra diniy qarashlardagi tafovudni ifodalash uchun latifaga o'zgartirish kiritmagan holda boshqa madaniyatga iqtibos keltirib, asl ko'rinishida qo'llash avval ko'riladi.

Xulosa va takliflar. Latifalarlar inson ongining maxsuli hisoblanadi. Ma'lum bir insonlar guruhida bir xil anekdotlarning kulgili darajasi yoki umuman kulgu uyg'ota olmasligi madaniyatning ifodasidir. Uning lingvistik, ekstralingvistik va boshqa til vositalari orqali ifodalanishi bu tilning madaniyat bilan bog'liqligini belgilaydi. Latifalarlar fanning turli sohalarida, xususan, psixolingvistika, psixologiya, san'atshunoslik, neyrologiya, sotsiologiya, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik va boshqa fanlararo kompleks dolzarb ilmiy tadqiqotlar olib borish muhim hisoblanadi. Shu bilan birga ushbu maqolada kichik dolzarblig aks ettiruvchi xususiyatini biri anekdotlarni insoniyat tarixida, taraqqiyotida asosiy o'rin tutuvchi til hamda insoniylikni shakllanish vositasi bo'lgan madaniyat uyg'unligi fani nuqtai nazaridan tadqiq qilish boshqa fan sohalarining ushbu sohada ilmiy tadqiqotlarda manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Шаклеин В.М. Лингвокультурная ситуация в современной России: Монография. М.: Флинта: Наука, 2010. С. 152.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория И Методы) Москва. 1997. С.17
3. Воробьев В.В. Воробьев Лингвокультурология (Теория И Методы) Москва. 1997. С.23
4. Vereshchagin E.M., Kostomarov V.G. "Language and Culture". 2005. S.232.
5. Stefanenko T.G., & A.S.Kupavskaya. Trening kak metod razvitiya etnokulturnoy kompetentnosti. In T.G. Stefanenko, Etnopsychologia: Practicum. Moscow: Aspekt Press Publ. 2006. S.29.
6. Синявский А.А. Лингвокультурологический анализ и испанских анекдотов (на материале пиренейского национального варианта испанского языка). дис. фил. Наук. М. С.11
7. Umaraliyeva D.T. O'zbek xalq latifalari va ularning ingliz tilidagi tarjimalari. Science and innovation. International scientific journal volume 1 issue 6. 2022-y. P. 974.
8. https://latifa.uz/uz_latn/tag/haqiqat-adolat
9. www.flanklang.ru
10. www.flanklang.ru

Gulsanam MASHRAPOVA,
FarDU tayanch doktranti
E-mail: mashrapovag@83mail.ru

AnDU dotsenti, f.f. bo'yicha falsafa doktori (PhD) Z. Eshanova taqrizi asosida

SAFAR MOTIVI VA UNING NAZARIY ASOSLARI

Аннотация

Motiv poetikaning eng muhim muammolaridan biri sifatida XX asr boshidan beri ko'plab adabiyotshunoslar, shu bilan birga, folklor matni tadqiqotchilarining ilmiy e'tiborini tortib keldi. Hozirgi vaqtda dunyo olimlarining juda ko'plab tadqiqotlari ma'lum motivni bir davrga mansub asarlar, bir muallif yoki biron adabiy yo'nalish misolida tahlil qilishga bag'ishlangan. Ularning har birida, avvalo, o'rganilayotgan motivning folklordagi ildiziga e'tibor qaratiladi, epik matndagi motivning badiiy matnga transformatsiyasi tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: Motiv, safar, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik, tasnif, ta'rif.

МОТИВ ПУТЕШЕСТВИЯ И ЕГО ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация

Мотив, как одна из важнейших проблем поэтики, с начала XX века привлекает научное внимание многих литературоведов, а также исследователей фольклорного текста. В настоящее время анализу того или иного мотива на примере произведений, относящихся к одному периоду, одному автору или какому-либо литературному направлению, посвящено множество исследований ученых мира. В каждом из них в первую очередь обращается внимание на фольклорные корни изучаемого мотива, анализируется трансформация мотива в эпическом тексте в текст поэтический.

Ключевые слова: Мотив, путешествие, литературоведение, фольклористика, классификация, определение.

THE MOTIF OF THE TRIP AND ITS THEORETICAL BASICS

Annotation

Since the beginning of the 20th century as one of the most important issues of poetics motif has attracted the scientific attention of many literary critics, as well as folklore text researchers. Currently, many studies of world scientists are devoted to the analysis of a certain motif in the example of works belonging to the same period, one author or some literary direction. In each of them, first of all, attention is paid to the roots of the studied motif in folklore, and the transformation of the motif in the epic text to the artistic text is analyzed.

Key words: Motif, journey, literary studies, folklore studies, classification, definition.

Kirish. Motiv juda ko'p fanlar, jumladan, psixologiya, adabiyot, musiqa, tasviriy san'at, biologiya kabi sohalarining tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan. Mavjud lug'atlarda ushbu so'zning ma'nosi ko'p ma'noli atama ekanligi qayd etilib, lug'aviy ma'nosi esa fransuzcha – "kuy", "ohang"; lotincha (yoki yunoncha) – "harakatlanmoq" so'zlaridan kelib chiqib izohlanadi [17].

Psixologiya fanida motivga juda keng tarif beriladi va eng asosiy jihati sifatida "kishining ma'lum ehtiyojlarini qondirish uchun asos bo'ladigan ichki faoliyat mazmuni" [2], ehtiyojga undovchi sabab-maqсад deya qaraladi.

Musiqa uchun motiv bitta asosiy metrik zarbni o'z ichiga olgan tuzilma. Bir mantiqiy urg'u bilan birlashtiriladigan qandaydir qisqa tovushlar ketma-ketligidan iborat bo'lgan ohangning eng oddiy ritmik birligi [11].

Motiv tasviriy san'atda kompozitsiyaning ajralmas qismi bo'lsa, molekulyar biologiyada DNK dagi nukleotidlarning yoki oqsillardagi aminokislotalarning o'ziga xos ketma-ketligi hisoblanadi [12].

Ta'riflar turli fan sohalariga tegishli tushunchalarni anglatsa-da, ularni semantik chegara chiziqlarida juda yaqinlashtiradigan bir jihat bor, ya'ni motiv yaxlit kompozitsiya (syujet)ning eng kichik, ajralmas, shu bilan birga takroriylik va ketma-ketlik qonuniyatlariga bo'ysunadigan zaruriy uzvidir. Atamani adabiyotshunoslik, xususan, folklorshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq qilish esa ayni yuqoridagi ta'riflar mohiyatidan kelib chiqadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

"Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati"da motivga shunday izoh berilgan: "... motiv termini xalq og'zaki ijodida, xususan, doston, ertak kabi katta epik janrlarni o'rganishda ishlatiladi. Masalan, qahramonning g'ayritabiiy tug'ilish motivi, personajning ovga yoki safarga chiqish motivi, uning qahramonlik uyqusiga ketishi motivi va h.k." [15]. Boshqa adabiyotlardagi ta'rif va izohlarga ko'ra: "syujetning eng sodda va tushunarli qismi bo'lgan motiv alohida tafsilotlarni tasvirlash uchun ishlatiladi" [7]. Shuningdek, "motivga xos muhim jihatlardan biri muayyan turg'unlikka egalikdir. Ya'ni motivlar yarim tayyor holda olinadi: mavjud motivlar aynan emas, o'zak saqlanib qolingani holda yozuvchining badiiy fantaziya imkoniyati va ijodiy niyatidan kelib chiqib turli variantlarda talqin etiladi" [18].

Akademik A.N.Veselovskiy fikriga ko'ra, syujet motivlar majmuasidan iborat, muayyan motiv bir necha xil syujet tarkibida qatnasha oladi [2]. Olimning ushbu nazariy fikrlari epik matnning ilmiy tekshirish ishlarida o'z tadig'ini topdi va ko'plab dunyo olimlari tomonidan atamaning mazmun-mohiyati yana-da rivojlantirilib, takomillashtirildi. Jahon folklorshunosligida ham mazkur masalaga oid turlicha yondashuvlar yuzaga keldi va bir-birini to'ldiruvchi fikrlar shakllandi. Ularning har birida motiv epik syujetning eng kichik barqaror birligi sifatida tahlilga tortildi, variant va invariantlik xususiyati folklor matnlari misolida ko'rsatib

berildi. Bundan tashqari, birgina motivning turli kontekstlarda, milliy va xalqaro matnlar doirasida qiyosan o'rganish keyingi yillarda folklorshunoslik sohasida qilingan ishlar orasida yetakchi o'rin tutmoqda. Shunga qaramay, hali o'rganilishi kerak bo'lgan jihatlar, o'z yechimini kutayotgan ilmiy muammolar mavjudligi, tabiiy. Shu jumladan, safar motivi ham folklorshunosligimizda maxsus tadqiq etilmagan mavzulardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. “Ertak janrini aniqlash va belgilashda uning syujetidagi xarakterli obrazlar, an'anaviy motivlar tizimi alohida o'rin tutadi” [4]. Safar motivi ham an'anaviy motivlar sirasiga kirib, ertak kompozitsiyasida muhim o'rniga ega. Masalaning ikkinchi tomoni – safar semantik jihatdan individual, paradigmatic jihatdan ko'p tarmoqlidir. Ya'ni safar motifema sifatida ertak strukturasida o'z qat'iy o'rniga ega va boshqa motifemalardan farqlanib turadi. Matn tarkibida uning allomotiv shaklida namoyon bo'lishi va ularning bir qanchasi yig'ilib, bir tizimning turli xususiyatlarini aks ettirishi ushbu masalani tadqiq qilishda ko'plab muhim vazifalarni belgilaydi. Rus olimi B.Putilov fikricha, “amaliy jihatdan motivlar va allomotivlar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Allomotivning o'zi faqat ma'lum bir matnda, bitta syujetning variantlari bo'lgan matnlar guruhida o'z ma'nosiga ega bo'ladi. Uning eng chuqur ma'nolari faqat motiv darajasida ochilishi mumkin, ya'ni ma'lum allomotivlar to'planganda ular paradigma hosil qiladi va ular o'rtasida semantik, genetik-tipologik bog'liqlik o'rnatiladi” [9]. Olim motifema-motiv-allomotiv tushunchalarini mazmunini izlashda L.Parpulovning fikriga tayanadi hamda “Mo'jizaviy vositani olish” motivi misolida tushuntiradi. Biz esa yuqoridagi uch birlikni o'z mavzuyimiz misolida ko'rib o'tamiz:

1) Motiv mavzusi (motifemaga mos keladi), masalan: “Qahramonning safari”;

2) Motivning o'zi (predikativ shaklida ifodalangan), masalan: “Uch og'a-ini safarga chiqadi”;

3) Motivning bir varianti (allomotivga to'g'ri keladi, ya'ni berilgan matnda motivning aniq bir shaklda amalga oshirilishi). Masalan:

a) uch og'a-ini musofirchilikni boshdan kechirish, o'z baxtlarini topish uchun safar qiladi (“Uch og'a-ini botirlar”, “Erjalolxon”);

b) uch aka-uka podshohning bog'idan tilla daraxt barglari yoki mevasini o'g'irlayotgan jonzoyni izlab yo'lga chiqadilar (“Bulbuligo'yo”, “Cho'loq bo'ri”, “Tilla bargli chinor” va h);

d) uch og'a-ini ov qilish uchun uyni tark etishadi (“Kenja botir”);

e) uch aka-uka otasi sevib qolgan qizni izlab safarga otlashadi (“Vospiroxun”);

f) uch aka-uka sayohat qilish uchun yo'lga chiqishadi (“Qilichqora”);

j) uch aka-uka otalarining vasiyatiga ko'ra undan qolgan oltinni bo'lib olish uchun boshqa shaharga borishadi (“Aqli, idrokli, zehnli”);

h) uch aka-uka boylik orttirish uchun safarga chiqishadi (“Xasis boy va uning o'g'illari”);

i) uch aka-uka otasi vafotidan keyin tirikchilik uchun uzoq safarga yo'l olishadi (“Uch og'ayni taxminchilar”, “Yarimta no'xat”, “Uch aka-uka”).

Dunyo olimlari tomonidan safarga turlicha me'zon asosida yondashuvlar, tasniflar, ta'riflar berilgan. Jumladan, Jozef Kempbell uning ichki strukturasiga diqqat qaratgan holda qahramon sayohatini uch bosqichdan, ya'ni – ketish, boshlash va qaytishdan iborat ekanligini ta'kidlash [3], Nortrop Fray tasnifga boshqacharoq yondashadi: a) dastlabki kichik sarguzashtlar; b) hal qiluvchi kurash (odatda qahramon yoki uning dushmani yoki ularning ikkalasi ham halok bo'ladi); d) qahramonning quvonishi (ya'ni maqsadiga

erishishi – G.M). Olim bunga yunon atamalaridan foydalangan holda uchta bosqichni qo'shimcha qiladi: agon (ziddiyat), pafos (o'lim uchun kurash) hamda anagnorisis (kashfiyot) [13].

Tomas Foster ham hamkasblari kabi safar mazmunini izlash-qidiruv bilan bog'laydi va besh tarkibiy birlikdan iborat deb hisoblaydi. Bular: a) izlovchi, b) boriladigan joy-makon, c) borish uchun sabab, d) qiyinchiliklar va sinovlar, e) borish uchun haqiqiy sabab [12]

Tahlil va natijalar. Qidiruv motivining tabiatini ochishda safarning o'rni masalalariga e'tibor qaratgan yana bir olim Nensy Xorward semantik jihatdan safar qahramon uchun “kashfiyot jarayoni” ekanini aytadi. Unda qahramonlar o'zlari, jamiyat, insoniyat tabiati haqidagi muhim haqiqatlarni o'rganadilar. Safarning og'ir sinovlari, qahramonlar boshidan kechirishi kerak bo'lgan mashaqqatlar va qiynoqlar bu haqiqatlarga duch kelish juda qiyin ekanligidan dalolat beradi, chunki ular ko'pincha og'irli bo'lganligi sababli emas, balki ularni qabul qilish oson emasligi sababli odamlardan mavjud tasavvurlari, o'rgangan qadriyatlaridan o'zini xalos etishni talab qiladi. Qahramonlarning safar davomida o'z tajribalari orqali oladigan bilimlari har doim yoqimli va qabul qilish oson bo'lmasa ham, hamisha muhimdir. Olim izlash bilan bog'liq safarni quyidagi bosqichlardan iborat deb ko'rsatdi: a) signal (V.Ya.Propp buni “yetishmovchilik haqida xabar berilishi” deb ataydi – G.M); b) boshqalar bilan uchrashuv; c) safar; d) xazina (mukofot) [5]. Uning so'zlariga ko'ra, xazina har doim ham moddiy narsa emas. Ko'pincha nomoddiy narsa: bilim, kuch, ma'naviyat, ichki xotirjamlik; hatto inson ham bo'lishi mumkin. Nensy Xorward tasnifi biroz to'ldirishni talab qiladi. Masalan, boshqalar bilan uchrashuv va safar ertak syujetiga qarab o'rin almashib turadi: uchrashuv safarga sabab bo'lishi, aksincha, safarga chiqqach, kutilmagan uchrashuv ro'y berishi mumkin. Bundan tashqari, har uchala olimning mulohazalari faqat qidiruv safari bilan bog'langan bo'lib, bir yoqlama xarakterga ega. Bu jihatdan Jozef Kempbell tasnifi boshqalarga qaraganda mukammal va aniq, shu bilan birga safarning barcha turi uchun taalluqli deb o'ylaymiz.

Rus olimi V.Ya. Propp ertaklarda harakatlanuvchi 7 ta personajning faoliyatini 31 ta funksiyalardan iborat deb hisobladi va ularning qatoriga katta va yosh avlodning uydan ketishi, qahramonning safarga ketishi () va safardan qaytishi () kabi harakat doiralari kiritdi [9]. Olimning ertak strukturasining o'zagini tashkil etuvchi yettita asosiy faoliyat doirasiga safarni kiritgani hamda qahramonlar harakat chizig'ini tasvirlashdagi o'rnini ko'rsatib berishi folklorshunoslikda bu boradagi keyingi tadqiqotlar uchun tayanch vazifasini o'tadi. K.Z. Ostrovskaya rus sehrli ertaklarida safar motivi sinov motivi bilan parallel kelishini, bir-birini taqozo etishini ta'kidlaydi [8]. Darhaqiqat, sehrli ertaklarda bosh personajning sinovdan o'tish jarayoni harakatlar fonida ko'rsatiladi, olis safarga borib, qahramonlik ko'rsatib qaytish esa ushbu turga mansub ertaklarning xarakterli xususiyatlaridan sanaladi. Ye.M. Neyolov [6], M.Baxtin [1] ishlarida yo'l xronotopi haqida fikr bildirilar ekan, folklorlarda yo'l hech qachon shunchaki yo'l bo'lmasligi, u insonning butun hayotini yoki uning bir qismini ifodalashi ta'kidlanadi. Umuman olganda, safar va yo'l semantik jihatdan yaxlit sistemaga birlashuvchi semalar bo'lib, hamisha bir-birini taqozo etadi. Shunga ko'ra, rus adabiyotshunosligida ham biron-bir badiiy matn yoki yozuvchining o'ziga xos ijodiy g'oyasini tadqiq etishda yo'l va safarga uzviy bog'liqlikdagi tushunchalar sifatida e'tibor qaratiladi, shuningdek, tadqiqot doirasida uning folkloridagi genetik ildizi tahlilga tortiladi.

Turkiy xalqlar folklorshunosligida ham ushbu masalaga oid ayrim mulohazalar mavjud. Jumladan, boshqird xalq sehrli ertaklarini maxsus o'rgangan G.R.Husainova [16], Ozarbayjon folklorshunosi Nurana Orujova [7], o'z

tadqiqotlarini o'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganishga bag'ishlagan taniqli turk folklorshunosi Husayn Baydemir [19] tadqiqotlarida ham mavzuga doir ayrim mulohazalar mavjud.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, safar – syujet liniyasini tashkil qiluvchi sifatida asosiy; rang-barangligi jihatidan qiziqarli; o'rganilishi jihatidan esa yaxlit, sistematik e'tibor qaratilmagan motivlardan biridir. Safar murakkab jarayon bo'lib, ko'p funksiyalilik xususiyatiga ega: yozma adabiyotda muallif, folklor namunalarida xalqning estetik idealini namoyon qilish

sahnasi; syujetni yurgizuvchi, voqealar rivojini ta'minlovchi badiiy vosita; bosh qahramonning "tashrif qog'ozi", "tanlangan" personajlarni "tanishtirish" usuli; inson hayotining ramziy ifodasi kabi belgilar mazkur masala yuzasidan turlicha fikrlar bildirilishiga zamin yaratgan. Ushbu motivning epic asar kompozitsiyasidagi o'rni, syujetni shakllantirishdagi vazifasi, ertak qahramon idealizatsiyani ko'rsatuvchi poetic funksiyalarini aniqlash o'zbek folklorshunosligidagi dolzarb muammolardan bir bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Бахтин М.М. Романда замон ва хронотоп шакллари (Узоқ Жўракулов таржимаси). – Тошкент: Akademnashr, 2015. – Б. 87.
2. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1989. – С. 301.
3. Joseph Campbell. The Hero with a Thousand Faces. Princeton: Princeton University Press, 1968, p. 403
4. Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Т.: "Фан" 2008. – Б. 109.
5. Nansy Xorward. The Quist motif of literature. Supplemental handout of English. 215, Fantasy Fiction. Fall 2010. Web. 6 Jan. 2015. p 8.
6. Неёлов Е. М. Волшебнo-сказочные корни научной фантастики. – С. 95-115. <https://fantlab.ru/edition82839>
7. Nurana Orujova The superiority of travel motif In azerbaijani epic folklore// International Academy Journal Web of Scholar 2(44), February 2020. pp. 26-29.
8. Островская К. З. Концепт путь-дорога как эквивалент концепта испытание в концептосфере народной волшебной сказки. Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов., Грамота, 2018. № 12. – С. 579-583.
9. Пропп В.Я Морфология волшебной сказки. — Издательство "Лабиринт", М., 2001. – С. 26-60.
10. Путилов Б.Н. Мотив – сюжетни ташкил қилувчи элемент сифатида / Таржимон: А.Абдужалилов // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2021. № 3. – Б. 127.
11. Раҳимов Қ. Музиканинг элементар назарияси. – Тошкент: Муסיқа нашриёти, 2007. – Б. 151.
12. <https://uz.wikioto.ru/wiki/motif>
13. Foster, Thomas C. How to Read Literature Like a Professor. Web. 13 March 2015.
14. Frye, Northrop. Anatomy of Criticism. USA: Atheneum, 1957, p. 187.
15. Хотамов Н, Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча- ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 191.
16. Хусаинова Г.Р. Башкирские волшебные сказки: поэтика текстология. Автореф. дисс.док.фил.наук. –Москва, 2017. – С. 13.
17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати // 5 жилдлик. II жилд / – Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" ДИН, 2006. – Б. 618.
18. Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б. 180.
19. Huseyin Baydemir. O'zbek xalq masallari. Arzrum, 2004. – Б. 18-649.

G'aybullo MIRSANOV,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi
E-mail: @gmail.com

SamDCHTI, f.f.d. prof. Sh.S.Safarov

MATNDA ASPEKTUAL SEMANTIKANING IFODALANISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada aspektuallikning matnda faollashuvi, matn bog'liqligida aspektual mazmunningo'rni va aspektual semantikaning matn shakllanishidagi vazifalari tahlil etilgan. Aspektuallikning matn bog'liqligini ta'minlovchi muhim lingvistik sath sifatida faollashuvi ochib berish maqola mazmunini hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Aspektuallik, aspektual semantika, modallik, temporallik, matn semantik model, pragmatika, komponent.

ВЫРАЖЕНИЕ АСПЕКТНОЙ СЕМАНТИКИ В ТЕКСТЕ

Аннотация

В статье анализируется активизация аспектуальности в тексте, роль аспектуального содержания в контексте текста, задачи аспектуальной семантики в формировании текста. Активизация аспектуальности как важного языкового уровня, обеспечивающего текстовую релевантность, заключается в раскрытии содержания статьи.

Ключевые слова: Аспектуальность, аспектуальная семантика, модальность, темпоральность, семантическая модель текста, прагматика, компонент.

EXPRESSION OF ASPECT SEMANTICS IN THE TEXT

Abstract

The article analyzes the activation of aspectuality in the text, the role of aspectual content in the context of the text, the tasks of aspectual semantics in the formation of the text. Activation of aspectuality as an important language level, providing textual relevance, is to reveal the content of the article.

Key words: Aspectuality, aspectual semantics, modality, temporality, text semantic model, pragmatics, component.

Kirish. Har bir narsa, voqea-hodisaning boshlanishi, rivojlanishi, davomiyligi va tugallanishi bo'lganidek aspektuallik masallalari ham matndagi boshlanish, rivojlanish (davomiylilik) va tugallanish ma'nolarini o'rganish bilan bog'liq. Shuningdek, hodisa va hatto ob'ekt ham o'zining boshlanish, o'rta jarayon va tugallanish xususiyatiga ega. Misol uchun daraxtning bosh, o'rta va tugash qismlari mavjud bo'lishi yoki insonning tug'ilishi, faoliyati, umrining yakunini ham aspektual pragmatik jihatdan talqin etish mumkin. Xususan, tug'ilish inson faoliyatining boshlanishi (inxotivlik), umr kechirishi, faoliyati, bu faoliyatdagi turli jarayonlarni ham aspektual-semantik turlar bilan (stativ, protsessual, ingressiv, iterativ, semilfaktiv va hokazo) qiyoslash mumkin. Qolaversa, faoliyatning yakuniy qismini (perfektiv, natijaviy, terminativ va hokazo) ham ma'lum aspektual semantika bilan qiyoslash mumkin. Lingvistik nuqtai nazardan qaralganda, aspektuallik fe'l bilan beriladigan ma'lumotlarning o'zagidir, chunki aspektuallik ham fe'l xususiyatlaridan biri va asosiysidir. Fe'l ishtirokisiz gap mohiyatini ochib berish murakkab bo'lganidek matnda ifodalanadigan voqea-hodisalarni, vaziyatlarni temporal va aspektual semantikaga tegishli ma'nolarsiz tasavvur qilish qiyin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Aspektual turga kiruvchi "holat va hodisa", "jarayon va odat" diskurs qismlaridan tashkil topadi. Diskursiv anafora jarayonning, hodisalarning ketma-ket bog'liqligi munosabatlarini aniqlaydi. Odat (xabit) esa vaqt bilan bog'liq mustaqil epizodlardan iborat bo'ladi. Ingliz tilshunosligidagi aspektual tadqiqotlarda states (holat) va events (voqea-hodisa) kabi asosiy aspektual turlardan (Krifka M., 1998, Bhat D., 1999, Filip H., 1999) tashqari jarayon va xabit (odatiylik) turlarining aniq diskurs qismlariga ega (Smith C., 2003, Wagner L., 2001) ekanligi,

o'zbek tilida esa mazkur ma'nolar maxsus grammatik shakllangan analitik birikmalarda (Hojiyev A., 2010) ifodalanishi ta'kidlanadi. Jarayonlarning diskurs tushunchali qismlari sathlardan iborat hodisalarni tashkil etadi. Aksincha, xabituallikning diskurs tushunchali qismlari har qanday aspektual turga tegishli bo'lishi mumkin bo'lgan epizodlardan iboratdir (Bittner M., 2007; 349–385). Mazkur epizodlarning har biri ma'lum aspektual vaziyatni ifodalaydi. Aspektual vaziyat temporal strukturaning ichki ma'lumotni saqlovchi birliklarda hosil bo'ladigan tilning kichik bir sistemasidir. Ta'kidlab o'tilganidek, K. Smit ingliz tilida aspektual sistemani ikkita komponentga ajratib o'rganishni taklif etadi: situation aspect (vaziyat turi) va viewpoint aspect turi (kuzatuv nuqtasi). Viewpoint aspect ingliz tilidagi sodda va keng grammatik shakllarga nisbatan qo'llangan. Situation aspect ingliz tilidagi holat, voqea-hodisa, xabituall hodisa va shu kabi aspektual semantikaga nisbatan ishlatiladi. Ularning ikkalasi ham diskursga xosdir (Smith C., 2003; 68). Gapning aspektual viewpointaspect turi fotoaparating linzasiga o'xshaydi. U gapda ifodalangan vaziyatning barcha turlariga taalluqlidir. Bu orqali faqat aniq ma'lumotlarning semantik tahlilini amalga oshirish mumkin. Viewpoint aspect temporal mazmuni diskurs vaziyatining chegaralangan yoki chegaralanmaganligini aniqlaydigan omillardan biri hisoblanadi (Smith C., 2003; 68). Aytib o'tilgan aspektual ma'nolar hodisa va holat turlarining biriga tegishli bo'ladi. Hodisa va holat temporal diskursda narrativlik, ma'lumot, tasvir va shu kabi xususiyatlarda namoyon bo'ladi. Aspekt temporallikning bir bo'lagi sifatida qaralishi lozimligi borasida J. Layonz "aspekt – vaziyat (harakat, hodisa, jarayon v.b.) ichki temporal strukturasining grammatikalashuv natijasida hosil bo'ladigan kategoriya hisoblanadi" (Layonz J., 2003; 67) degan fikrni bildiradi. Muallif aspekt bilan bog'liq

muhokama qilinadigan tushunchalar sirasiga davomiylik, aniqlik, tugallanganlik, chastota va boshlanganlik kabilarni kiritadi.

Aspektual kategoriyalar o'ziga xos farqlanishga ega bo'lsa-da, ularning qismlari bir sinfga tegishli deb qaralmog'i lozim. Bundan "aspektual kategoriya zamondagi harakat oqimi (davomiylik, chegaralanganlik, natijaviylik va boshqalar) nuqtai nazaridan vaziyatlarni voqea-hodisalarni aniqlaydi" degan xulosa kelib chiqadi. Ma'lumki, vaziyat hamda voqea-hodisalar har doim ham yagona bir gap strukturasida aniqlana olmaydi, shuning uchun ham aspektuallikning semantik xususiyatlarini aniqlashda pragmatik yondashuv talab etiladi. Zamon va taksis kategoriyalaridan farqli o'laroq, aspektuallik berilgan vaziyatning tashqi "tochka otchyota" kuzatuv nuqtasi (Paducheva Ye. V., 1996) bilan bog'liq emas. Aspektuallik vaziyat ichki dinamikasining o'ziga xos xususiyatlarini tasvirlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Har qanday matn tasvirlanayotgan real, denotativ voqelik, vaziyat yoki voqea-hodisalar jamlanmasidan iborat bo'ladi. Ushbu ko'rsatkichlar pragmatik vazifasiga ko'ra konseptual, matn dalillarga asoslanilgan mazmunni qamrab oladi. Ma'lumki, tovushlar, morfemalar, so'zlar, so'z birikmalari grammatik va leksik ma'no doirasida belgilanadi. Gap esa voqea-hodisa, jarayon va, shuningdek, ob'ektiv olamdagi hodisalar xususidagi ma'lumotlarni o'zida mujassam etadi. Ammo mazkur ma'lumotlar sodir etilayotgan voqea-hodisalarni to'raligicha qabul qilish imkonini bermaydi. Nutqning alohida bo'laklari bo'lgan gap mazmun shakllanishi jarayonida turli tipdagi ma'lumotlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Ushbu ma'lumotlar o'rtasidagi ma'no jihatdan, mazmunan va shaklan aloqadorlikni belgilash esa faqatgina matn orqali amalga oshiriladi. Masalan: His face looked much the same, though his body had filled out, broadening his shoulders. His hair still had a mind of its own, waving wildly around his ears and neck (Susan Ann Pace, 11).

Tahlil va natijalar. Temporal predikatlarining munosabatga kirishiga mantiqan yondashadigan bo'lsak, ular qariyb barcha til birliklari yordamida ifodalanishi mumkin. Jumladan ot, sifat, ravish, fe'llarda. Adverbial ravishlar, ravishlar, predloglar (ingliz tili uchun) esa temporallikning asosiy deytik belgilari sifatida amal qilishadi. Ular voqea-hodisalarning sodir etilgan vaqti, vaqt jarayonidagi kechimini aniqlash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, voqea-hodisalarning zamonga aloqador xususiyatlarini belgilaydi. Masalan: They formed yet another barrier between him and his family, for few of them would believe what he had endured for the past fifteen years. Nor could he understand the petty concerns that filled their days. (Susan Ann Pace, 76).

Matnning aspekt tarkibi ko'plab harakat vositalarining bog'liqligida, fe'lining leksik ma'nolari va shuningdek boshqa til birliklarining o'zaro munosabati orqali namoyon bo'ladi.

Aspekt ma'nolarining ingliz tilida ifodalanish usuli bir-biridan farqlanadi. Ammo, matn doirasidagi tahlilda voqea-hodisalar gaplarning bir-biri bilan bog'langanlikda yuzaga keladi. Masalan: We went on down the clear road and as it turned a corner into the open and went into the square arched tunnel of matting the rain started (Hem, 170).

Ma'lumki, aspekt ham, zamon kategoriyasi ham fe'l mahsuli sanaladi. Ular o'rtasidagi farqni Antoni Pik quyidagicha ta'riflaydi: "aspekt fe'l bilan ifodalgan voqea/hodisani boshqa fe'l, ya'ni gap, ergashgan gap yoki sifatdoish bilan aloqadorlikda anqlanadi. Zamon bo'lsa so'zlovchiga nisbatan voqea/hodisani vaqtda taqsimlanishini nazarda tutadi. Masalan, "they will depart shortly" kelasi zamon bo'lib, narratorning fikricha muqarrar hodisa sifatida qaralsa, "They are about to depart" misoli esa prospektiv

aspekt va jo'nab ketish hodisasi narrativ matnda muqarrar" (Anthony C. Pick, 2009; 100).

Perfektiv aspekt kinetik, ketma-ket keladigan voqea-hodisalarda uchraydi va narrativlikni ochib berishda markaziy o'rinda turadi. Imperfektiv aspekt orqa fonga xos bo'lib, teng, davomli vaziyat, ifoda va harakatlarni yoritish yoki perfektiv hodisani qisman yopish uchun xizmat qiladi.

Matnda ma'no va mazmunning davomiyligi, uzviyligi saqlanadi. Davomiylik va uzviylik ma'lum ma'noda zamon va makon kategoriyalari bilan amalga oshiriladi. Ular voqea-hodisalar, dalillar, ma'lumotlarning zamon va makonda shaklan va mazmunan ketma-ket bir-biriga bog'langan tarzda joylashuvini ta'minlaydi. Matndagi ma'lumotlar turli tipda bo'lishi va tugallanishiga qarab qismlarga ajratiladi. Bu jarayon esa matnning tematik tugallanganligiga aloqador xususiyat hisoblanadi. Matnning biror qismida ifodalanadigan kechim, uning boshlanishi, davomiyligi yoki tematik tugallanganligi esa aspektual kategoriyaga murojaat etish orqaligina belgilanadi. Quyidagi misollarda voqea/hodisalarning narrativ matndagi aspektual ma'nolarning ifodalanishiga e'tibor qaratamiz. Then he strayed through the smoke, dropped into the vacant chair at our table and pulled out cigarettes. (O HENRY, 8).

When he saw me, he parted from the lady and approached me (shunga o'xshash o'zbekcha va inglizcha misolni ko'rish, tarjima qilish, tahlil qilish). Keltirilgan misollar bir necha tugallangan aspektual voqea/hodisalarni o'z ichiga olgan bo'lib, bunda ketma-ket sodir etilgan voqea/hodisalar ma'lum vaziyatda yuzaga kelgan. Albatta, ikkala tildagi ketma-ket sodir etilgan voqea/hodisalar lisoniy bog'lanish xususiyatlari, ushbu qiyoslanayotgan tillarning tarkibi va strukturasini nuqtai nazaridan farq qilsada, ifodalgan aspektual ma'nolarning o'xshashligini kuzatish mumkin.

Matndagi ma'lumotlarning umumiy kategoriyasi lokativlik, temporallik va modallik kabi matn parametrlari yordamida davomiylik saqlanadi. Mazkur jarayonda matnning aspektual tarkibi voqea-hodisalar kechimidagi durativlik, takrorlanuvchanlik, boshlanganlik, davomiylik, tugallanganlik, yaxlit kabi qator semantik ko'rsatkichlar bilan to'ldiriladi. Masalan:

Thus does one sister of the plain gold band know another who stands in the enchanted light that shines but once and briefly foreach one. By rice and satin bows does mere man become aware of weddings. But bride knoweth bride at the glance of an eye. And between them swiftly passes comfort and meaning in a language that man and widows wot not of. (O HENRY, 71)

Homeless, they have a hundred homes. They flit from furnished room to furnished room, transients for ever - transients in abode, transients in heart and mind. They sing 'Home Sweet Home' in ragtime; they carry their lares et penates in a bandbox; their vine is entwined about a picture hat; a rubber plant is their fig tree. (O HENRY, 75)

Iterativlik, o'z navbatida, kvantifikatsiyaning (miqdoriy, sifatiy belgilarning sanalishi) bir turi hisoblanib aspektual ma'nolarning turiga ta'liqli sanaladi, yoki aspektual ma'no sifatida talqin etiladi. O'z navbatida narrativ matndagi vaziyatlarning turlanishi makro hodisani yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bunda har bir voqea/hodisa mustaqil vaziyat sifatida qaraladi.

Matndagi fe'lining aspektual semantikasi til birliklarining bir-biriga moslashishiga bevosita ta'sir o'tkazish barobarida ishtirok etadigan komponentlar orqali matn tarkibining mazmunan va mantiqan bog'liqligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuning uchun ham matn tarkibini tashkil qiladigan aspektual komponentlarni pragmatik va konseptual nuqtai nazardan o'rganish muhimdir. Ko'rinadiki, pragmatik, diskursiv kategorial belgilarni e'tiborga olgan holda matn

modal, temporal, lokativ va aspektual tarkiblarning kesishuvida sodir bo'ladigan hodisa deyish mumkin.

Xulosa va takiflar. Temporallik semantik kategoriya sifatida nafaqat fe'l, balki nominativ guruhga xos bo'lgan xususiyat ham sanaladi. Matn doirasida temporal nominativ birliklar o'ekt sifatida predikat semantikasiga o'z ta'sirini

o'tkazadi. Nominativ birliklar fe'l bilan ifodalangan prediktdagi tugallanlik, davomiylik, natijaviylik, bir butunlik kabi semantik ma'nolarni yoritishda xizmat qiladi. Shuning uchun ham aspektuallik turli tillarda turlicha ko'rinishlarda namayon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. Введение. – М., Языки славянской культуры, 2003. – 400 с.
2. Падучева Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. №6. М., Языки славянской культуры, 1996. – 464 с.
3. Anthony C. Pick. Discourse and Function: A Framework of Sentence Structure. 2009. 418p
4. Bhat D.N.S. The prominence of tense, aspect and mood. –Philadelphia, 1999.–198 p.
5. Krifka M. "The Origins of Telicity." Rothstein, S. (ed.) Events and Grammar. -Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 1998. –P. 197-235.
6. Filip H. Aspect, Eventuality Types and Noun Phrase Semantics.–New York, 1999. –P. 81-149.
7. Smith C. S. Modes of Discourse // The Local Structure of Texts. Cambridge University Press, 2003.–336 p.
8. Wagner Laura. Aspectual influences on early tense comprehension. Journal of ChildLanguage28: 2001. –P. 661–681.

Ma'suma MO'MINOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: mamumaminova@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, professor Z.Xolmanova taqrizi asosida

“SUV” KOMPONENTLI BARQAROR BIRIKMALARNING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada “suv” tushunchasining konsept, leksema sifatidagi talqinlari, suv bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar xususida fikr yuritilgan. Suv komponentli lingvistik birliklarning til sohibi dunyoqarashi, ijtimoiy turmush tarzi, madaniy munosabatlari bilan bog'liq belgilarni ifoda etishdagi lingvokulturologik jihatdan ahamiyati ko'rsatib berilgan. Suv leksemasining assotsiatsiyalari miqdori va mazmuni ko'rsatilgan tadqiqotlar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: suv, konsept, komponent, lingvokulturologiya, denotativ ma'no, konnotativ ma'no, sema, madaniy kod, ijobiy baho, salbiy baho, antropotsentrik tilshunoslik.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПОНЕНТА “ВОДА” ВОССТАНОВИТЕЛЬНЫХ СОСТАВОВ

Аннотация

В статье рассматриваются трактовки понятия «вода» как концепта, лексемы, а также исследования, проведенные на воде. Показана языковая значимость языковых единиц с водным компонентом в выражении признаков, связанных с мировоззрением, общественным образом жизни, культурными отношениями носителя языка. Проанализированы исследования, указывающие на количество и содержание ассоциаций лексем воды.

Ключевые слова: вода, концепт, компонент, лингвokulturologiya, денотативное значение, коннотативное значение, сема, культурный код, положительная оценка, отрицательная оценка, антропоцентрическая лингвистика.

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF THE “WATER” COMPONENT OF RESTORATION COMPOUNDS

Annotation

The article discusses the interpretations of the concept of “water” as a concept, a lexeme, and the research conducted on water. Linguistic significance of linguistic units with a water component in expressing signs related to the worldview, social lifestyle, and cultural relations of the language owner has been shown. The studies that indicated the quantity and content of water lexeme associations were analyzed.

Key words: water, concept, component, linguoculturology, Denotative meaning, connotative meaning, sema, cultural code, positive evaluation, negative evaluation, anthropocentric linguistics.

Kirish. Dunyo tilshunosligida leksema, leksemaning lisonga xos belgilari, semantik tarkibi, valentlik darajasi, uzual va okkazional semalar, milliy-madaniy xususiyatlar, ijtimoiy-diniy, milliy-madaniy munosabatga asoslangan kodlar, hosila semalarning shakllanishi va ularda millatlararo mushtarak semalarning aks etishi, konsept, tushuncha, lug'aviy ma'noning ifoda etilishida mental ong, milliy-madaniy tafakkurning o'rni lingvistik tadqiqotlarda yoritilgan. Bu borada muayyan leksema semantikasi bilan bog'liq bo'lgan sodda va qo'shma leksemalar, birikmalar, tasviriy ifodalar, milliy lisoniy manzara, folklor va yozma adabiyot namunalari, frazeologizm, paremiologik fond namunalari tahlil etishga qaratilgan tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

O'zbek tilshunosligida ham suv leksemasi va u bilan bog'liq so'zlar tadqiqi amalga oshirilgan. Jumladan, tilshunos X.Jabborov suv leksemasining 30 ta semasini ajratib, shu asosda leksik birliklarni tahlil qilgan[

Jabborov X. O'zbek tilida suv leksemasining lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari. Monografiya, 6] A.Sobirov o'zbekcha suv so'zining bir necha semantik va grammatik xususiyatlarini tahlilga tortadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi paytda rus tilshunosligida lingvokulturologik sathda rus tilidagi paremiyalarni boshqa tillarga qiyosan o'rganishga bag'ishlangan ko'plab ishlar mavjud (V.Pikalova [Pikalova V.V. Etnokulturniye normi rechevogo povedeniya v paremiologicheskix yedinitсах angliyskoy i russkoy lingvokultur: Avtoref. disc. ... kand. filol. nauk / V.V.

Pikalova, 8]; E.Abisheva [Abisheva YE.M. Konseptualniye inversii: konsept «chudo»: na materiale russkix i irlandskix poslovits, pogovorok i skazok: Avtoref. disc. ... kand. filol. nauk / YE.A. Abisheva, 2]; J.Apekova[Apekova J.SH. O ponyatii "pravda" v kabardinskix paremiyax / J.SH. Apekova // Vestnik Adigeyskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser.: Filologiya i iskusstvovedeniye, 3] va boshqalar). V.V.Jdanova tadqiqoti rus paremiyalarining monografik plandagi lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan [Jdanova, V.V. Poslovitsi i pogovorki kak istochnik izucheniya russkogo kulturno-yazikovogo soznaniya / V.V. Jdanova // Russkiy yazik kak inostranniy: Teoriya. Issledovaniya. Praktika, 5].

Tadqiqot metodologiyasi. Suv tiriklik uchun zarur bo'lgan ne'mat hisoblanib, uning xususiyatlari tabiiy fanlar kesimida tadqiq qilingan. Suvning agregat holatlari, fizik va kimyoviy xossalari, agrotizimdagi o'rni aniq va tabiiy fanlar doirasidagi asosiy mavzulardan biri sanalsa, ijtimoiy fanlar, xususan, falsafada, adabiyot, tilshunoslik sohalaridagi suv bilan aloqadorlikdagi talqinlar moddaning agregat holati va xususiyatlari bilan bog'liq. Ijtimoiy-gumanitar sohalarida suv va inson xarakter-xususiyatlari, temperament, mijoz, xulqning o'zaro bog'liq jihatlari haqidagi qarashlar keng tarqalgan. Aniq va tabiiy fanlarda suv mavjud moddiylik, kimyoviy ashyo sifatida tadqiq qilinadi. Ijtimoiy-gumanitar sohalarida suv konsept, tushuncha, leksema darajasida tahlil qilinadi. Bugungi kunda dunyo tilshunosligida yuzga yaqin tadqiq metodlari qayd etilgan bo'lib, lingvistik obyektning turli jihatlari va xususiyatlarini aniqlashga, dalillashga qaratilgan.

Ularning aksariyatini uch paradigma asosida birlashtirish mumkin bo'ladi: qiyosiy-tarixiy paradigma; struktur-sistem paradigma; antropotsentrik paradigma. Mazkur paradigmalar ketma-ketligini har bir leksema, lingvistik kategoriyalar tadqiqida ko'rish mumkin. Shunga asosanib, suv leksemasi bilan bog'liq izlanishlarni tadqiqot yo'nalishiga ko'ra uch guruhga ajratish mumkin: 1. Qiyosiy-tarixiy paradigma asosidagi tadqiqotlar. 2. Sistem-struktur paradigma asosidagi tadqiqotlar. 3. Antropotsentrik paradigma asosidagi tadqiqotlar.

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati suv va suv komponentli leksemalarning semantik tarkibi o'rganilganligi, dunyo tilshunosligida leksikologiya, semantika sohalarida qo'llanishida namoyon bo'ladi. Komponent tahlil metodi o'zbek tilining leksik, frazeologik, paremiologik birliklariga oid asosiy tadqiq usuli bo'lib, leksikologiya, semantika, kognitiv-semantika, lingvokulturologiya yo'nalishidagi tadqiqotlarda keng foydalaniladi.

Tahlil va natijalar. Suv borliqni, tiriklikni tashkil etuvchi to'rt unurning biri bo'lib, ilm-fanida suv va uning tabiiy xususiyatlari, xossalari bilan qiziqish qadimgi dunyo sivilizatsiyalaridan beri davom etib kelmoqda. Fanning turli sohalarida uning tarkibi, agregat holatlari, tabiatdagi aylanish tizimi xususida turli nazariyalar yaratildi. Suv havzalari madaniy sivilizatsiyaga ham asos bo'lib, qishloq, aholi yashash putklari va yirik shaharlarning vujudga kelishida poydevor vazifasini o'tagan. Suv insonning birlamchi ehtiyoji va turmush manbasi sanalganligi bois tilning lisoniy zahirasida u bilan birikma hosil qiladigan minglab turg'un birliklar, obrazlar, afsonalar va rivoyatlar vujudga kelgan.

Suvning madaniy kod sifatidagi xususiyati barqaror birikmalarda to'liq namoyon bo'ladi. Frazemalarda madaniy kod obrazli tafakkur fonida namoyon bo'ladi.

Suv komponentli frazemalarda quyidagi milliy-madaniy xususiyatlar aks etgan:

1. Biologik jarayon o'z ifodasini topgan. Og'zining suvi kelmoq frazemasi insonning tabiiy refleksi bilan bog'liq holatini ifoda etadi. Bu ibora, asosan, och holdagi odamda taom yoki yegulik nomini eshitishi, ko'rishi bilan yuz beradigan fiziologik holatni aks ettiradi. Og'izda bezlar tomonidan ajratiladigan so'lakning paydo bo'lishiga ishora qiladi.

Og'zi suv ochmoq – og'zi qurib qolmoq, chanqamoq. Nordon anor yeyayotgan bolani ko'rib og'zi suv ochib ketgan surnaychining so'lagi to'lib qolgan surnayining uni o'chadi (O'H,41)

Og'zi ko'pirib maqtamoq iborasi ham tez yoki tinimsiz gapirish natijasida so'lakning ko'pirib og'izdan tushish holatni mubolag'ali tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Ko'pirish ham so'lakka asoslansa-da, ko'pirishga nisbatan suv yoki suvlanish so'zlari qo'llanmaydi.

Suv yugurdi nimaga (meva g'o'rasiga) pishishga yaqinlashib, maza kirib qolmoq: Atrof ko'm-ko'k. Daraxtlar quyulgan. Oq o'rik g'o'rasiga suv yugurib, danagi qoraymoqda, gilolar qizarib yetilmoqda. I. Rahim. Ixlos (SHR).

Suvi qochgan –1. Bir oz qota boshlagan. Kampir ...eski dasturxon yozib, suvi qochgan ikkita nonni sindirib, o'rtaga jiyda to'kdi. A. Muxtor. Tug'ilish; 2. Yetilish davridan o'tgan, so'linqiragan (SHR). Abdulla Qahhor bu iboradan shaxsning ko'rinishini tasvirlashda foydalangan: Xudo yorlaqag'an kun ozodliqning palovi, shunda ham Anvar kech kelib sovg'an oshni yer, uyda issiq non yopilmas, hamisha panjshanba kun yig'ilg'an non suvi qochib, taraqlab kelasi panjshanbag'acha kafolatni o'z ustiga olar edi (AQ.29) "Bordi-yu Latofatxon degani suvi qochib, shoxida mayiz bo'lgan kampirsimon bir inson bo'lsa-chi?" A. Qahhor. Ko'k konvert (SHR).

Suvni loyqalatmoq kim biror masalani ataylab chalkashtirib, orada ishonchsizlik ixtilof keltirib chiqarishga harakat qilmoq: Yana qaytib kelib, yana suvni loyqalata boshladi. S.Anorboyev. Oqsoy (SHR).

Qo'lini sovuq suvga urmoq (O'TIL,3,577) iborasi ham real voqeelikka asoslangan. Suvning sovuqlik belgisi "qiyinchilik", "mashaqqat", "mehnat" semalarini ifodalaydi. Iboraning mazmuni qish kunlarida sovuq suvga qo'l urishning salbiy belgilari asosida shakllangan. Shu asosda sovuq suv "mashaqqatli mehnat" semasini ifodalashga muvofiqlashgan.

2. Shaxsning jismoniy faoliyati, to'siqlarni yengish qobiliyati namoyon bo'ladi: Suv kelsa – simirmoq, tosh kelsa – kemirmoq kim har qanday qiyinchilik-to'siqlarni bardosh berib yengib o'tmoq. Bu frazema ham shaxs faoliyatiga berilgan bahoni ifoda etadi. Ha, Valixon-chi, aylanay!.. Qo'ylarim deb suv kelsa – simiradi, tosh kelsa – kemiradi. S. Abduqahhor. Yangi uy (SHR).

Suvga tushsa – cho'kmaydi, o'tga tushsa yonmaydi. Qisqartirilgan shaklda: o'tda yonmaydi, suvda cho'kmaydi, deb ishlatiladi. Ibora har qanday og'ir sinovga ham bardosh berib, o'zligini saqlab qolmoq tushunchasini anglatadi. Varianti: o'tda kuymas, suvda cho'kmas. Yo'q, bizning Egamberdi o't da kuymas, suvda cho'kmas yigitcha. Oybek. Oltin vodiyan shabadalar (SHR).

O'zini o'tga (ham), suvga (ham) urmoq (O'TIL,3,577) iborasi o't va suvning qarama-qarshi semantikasiga asoslangan. Iborada "hamma narsaga qo'l urmoq", "o'zini ayamasklik", "ko'p harakat qilish", "tinmaslik" semalari aks etgan. Umumlashgan holda "hamma joyga va narsaga" degan tushunchani anglatadi. Bu ibora mumtoz manbalarda ko'p uchraydi: Bog'labon bir pora bo'zda beshu kam, Utqa oni tashlay olg'oy, suvga ham (NR,137). Bu jumladagi o't va suvning takrori umumlashgan ma'no ifodalagan.

Suvini ichib yurmoq – tirikchilik qilmoq. U [Tojiddin] suvchilikning suvini ichib yurgan odam. A. Abduraimov, Cho'l burguti (O'TIL,3,577). O'zbek tilida shu ma'nodagi nonini yemoq, nonini yeb yurmoq iborasi keng qo'llanadi. Suvini ichib yurmoq iborasi kam ishlatiladi.

3. Ruhiy, psixologik jarayon o'z aksini topgan. Suvini siqib ichmoq – azoblash, ruhiy jihatdan azoblamoq, ezilishga, siqilishga sabab bo'lmoq. Og'ziga suvluq solib olmoq – jilovlab olmoq, bo'ysundirmoq. Ma'lumki, otga solingan suvluq uni oson bo'ysundurish imkonini beradi. Ot temir suvluqning ra'yiga qarab buriladi va harakatlanadi. Chavandoz suvliq orqali otni istalgan tomoniga yo'naltiradi, boshqaradi. O'zbek tili sohibi bu holatdan insonni izmiga solish, bo'ysundirish, aytganini qildirish holatlarini ta'sirchan ifodalashda foydalanadi.

Suv bo'lib oqmoq – nihoyatda bo'shashmoq. Anvarning qarashidagi ma'noga tushungan Sultonaning yuragi suv bo'lib oqdi va hushsiz, hissiz, Anvar ko'zdan yo'qolg'uncha qarab qoldi...(AQ.146)[Qodiriy A. Mehrobdan chayan, 9].

Sovuq suv quygandek –seskanmoq, kutilmagan xabarni eshitish natijasidagi ruhiy holatni bildiradi: To'satdan uning ustidan bir chelak sovuq suv quyilganday bo'ldi-yu, a'zoyi badani muzlab, bo'shashib, boshi yostiqa «shilq» etib tushdi (YUT,85)

4. Empirik bilim, tajriba aks etgan. Sirkasi suv ko'tarmaydigan odam Gap ko'tarmaydigan, ta'bi nozik odam. Sirkasi kislotaning suvdagi eritmasi mevalarni konservalashda, ovqatga qo'shiladigan ziravor sifatida ishlatiladigan o'tkir hidli, achchiq-nordon mazali suyuqlik (uy sharoitida uzum, olma va sh.k. shirin mevalarning sharbatidan ham maxsus usulda tayyorlanadi). (O'TIL,III,522). Kislotaning o'zini ishlatib bo'lmaydi, uning suvdagi eritmasi iste'molga yaroqli mahsulot sifatida ishlatiladi. Sirkani suvda eritish – tabiiy va amalga oshirish zarurat hisoblangan jarayon. Frazemaning

asosida sirka kimyoviy elementining suvda eritilish xususiyati yotadi.

Suv sepgan – o'chirgan: Saboning salqin yeli bilan yong'inli boshimga suv sepgan yellarga salomlar yubordim. Qora yuragimning so'kilgan yaproqlarini nur iplari bilan yurmalagan to'lg'un oylarga ta'zimlar yo'lladim (VM,96)[Mahmud V. Tanlangan asarlar. Munaqqid haqida so'z,15].

Suv sepgan frazemasi birikma bilan omonimlik hosil qiladi, ya'ni ushbu so'zlar erkin birikma tarzida ham qo'llanadi. Qayd etilgan matnda yellarning suv sepishi qahramonning yong'inli boshiga yo'naltrilgani uchun ham ko'chma ma'no ifodalab, barqaror birikmani yuzaga keltirilgan.

Xulosa va takliflar. Barqaror birikmalar ikki va undan ortiq leksemalarning semantikasiga asoslangan, ko'chma ma'noda yaxlitlik hosil qiluvchi til birliklaridir. Barqaror birikmalar bir so'zning boshqa so'zlar bilan aloqadorlikdagi semantikasiga asoslangani uchun ham borliqni ifodalashning o'ziga xos lisoniy vositasi sifatida baholanadi. Barqaror birikmalarda konseptning asosiy va muhim qirralarini umumlashtirib, jamlab, yaxlitlikda ko'rsatish imkoniyati mavjud.

2. Suv komponentli frazemalar fikrni ta'sirchan va obrazli ifodalashda ahamiyatlidir. Frazemalarda suvning madniy kod sifatida belgilari aks etadi. Suv ishtirokidagi frazemalar shaxsning ruhiyati, harakat-holati, ijtimoiy faoliyatini ifodalagan. Suv komponentli frazemalar tarkibida xalq qadriyati, urf-odati, an'analari o'z ifodasini ifodalashga xizmat qiladi. Frazemalarda suvning "oqish", "tozalik", "poklash", "ketkazish" semalari aks etgan.

3. Suvning to'rt hayot unsurlaridan biri sifatidagi xususiyatlari xalq og'zaki ijodida, mifologik ramzlar, marosimga oid matnlarda, maqollarda kuzatiladi. Xalqning suvga bergan bahosi, munosabati maqollarda o'z ifodasini topgan. Maqollarda suvning xususiyatlari, belgilari xalq tajribasi kuzatishlari asosida namoyon bo'ladi.

4. Suv ishtirokidagi barqaror birikmalar tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida yuzaga kelgan. Frazemalar shakllanishida so'zning nomlash, belgi-xususiyatni ko'rsatish funksiyasi aks etadi. Barqaror birikmalarda xalq dunyoqarashi, urf-odat, an'analari, marosimlari, ijtimoiy-madaniy munosabatlari o'z aksini topgan. Maqollar, frazemalar tarkibida so'zning struktur-semantik belgilariga xos o'zgarishlar kuzatiladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdushukurov B. XI –XV asr yozma manbalarida qo'llanilgan zoonimlar// Oltin bitiklar. –Toshkent, 2019. –B.78.
2. Абышева Е.М. Концептуальные инверсии: концепт «чудо»: на материале русских и ирландских пословиц, поговорок и сказок: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Е.А. Абышева. – Тюмень, 2008. – 20 с.
3. Апекова Ж.Ш. О понятии "правда" в кабардинских поговорках / Ж.Ш. Апекова // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер.: Филология и искусствоведение. – СПб.: АГУ, 2009. – Вып. 2 (45). – С. 91-94.
4. Борисова А.В. Особенности лексико-семантической корреляции единиц поля вода/ woda в русском и польском языке / Филология и искусствоведение, 2012. –С. 166-68
5. Жданова, В.В. Пословицы и поговорки как источник изучения русского культурно-языкового сознания / В.В. Жданова // Русский язык как иностранный: Теория. Исследования. Практика. – СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – С.151-160.

Aziz MUKHAMADIYEV,
Navoi State Pedagogical Institute
E-mail: azizmuhammadievsh@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, dosent SH.Mamaraïmova taqrizi asosida

LEXICAL GROUPS OF VERBAL AGGRESSION AS A TYPE OF EMOTIONAL RESPONSE

Annotation

In this article is discussed emotional influence of verbal aggressiveness on lexical groups and established the main groups of English language generators in which verbal aggression is embodied as a type of emotional response. Also, identification of the main lexico-semantic groups generated by the lexemes of the English language, containing in their semantics the meaning of aggressiveness, as well as their assignment to a certain component of verbal aggression as a type of emotional response are analyzed.

Key words: Nonverbal aggression, aggressive verbal behaviors, abusive, insult, altercation, verbal attacks, anger, emotional reaction, punishment, affliction.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ВЕРБАЛЬНОЙ АГРЕССИИ КАК ТИП ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ РЕАКЦИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается эмоциональное влияние вербальной агрессивности на лексические группы и устанавливаются основные группы генераторов английского языка, в которых вербальная агрессия воплощается как вид эмоционального реагирования. Также анализируется выявление основных лексико-семантических групп, порожденных лексемами английского языка, содержащими в своей семантике значение агрессивности, а также отнесение их к определенному компоненту вербальной агрессии как вида эмоционального реагирования.

Ключевые слова: Невербальная агрессия, агрессивное вербальное поведение, оскорбление, оскорбление, ссора, словесные выпады, гнев, эмоциональная реакция, наказание, огорчение.

AGGRESSIV LEKSIK GURUHLAR HISSIY REAKTSIYANING BIR TURI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqola og'zaki aggressiyaning leksik guruhlariga hissiy ta'sirini ko'rib chiqadi va og'zaki aggressiya hissiy munosabat turi sifatida mujassam bo'lgan ingliz tili generatorlarining asosiy guruhlarini belgilaydi. Shuningdek, ingliz tili leksemalari tomonidan yaratilgan asosiy leksik-semantik guruhlarini aniqlash, ularning semantikasida aggressivlik ma'nosini o'z ichiga olgan, shuningdek ularni og'zaki aggressiyaning ma'lum bir tarkibiy qismiga hissiy munosabat turi sifatida kiritish tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Og'zaki hujumlar, qo'pollik, hissiy ta'sir, g'azab, haqorat, tanqid, so'kinish.

Introduction. We view verbal aggressiveness as a type of emotional reaction that manifests as verbal actions, the primary goal of which is to morally injure the target, or as the verbal expression of unpleasant emotions / feelings, as well as attitudes against the target of aggression. The verbal embodiment of the researched type of emotional response is distinguished by a specific collection of lexemes that reflect the meaning of the process, much as nonverbal aggressiveness.

However, in contrast to nonverbal aggression, where we were able to isolate distinct groups of identifiers of aggressive nonverbal actions (names of weapons and objects, means used for the purpose of punishment), verbal aggression enables us to focus on the word as the primary tool for implementing this type of aggressive response [2].

We may also learn about certain semantic characteristics of the offered group by looking at dictionary definitions for the corpus of lexemes indicating aggressive verbal behaviors coupled by the feeling of rage. Therefore, additional meanings can be discerned in the semantics of the identifiers of this group of words, such as the aggressor's displeasure with the target's actions (berate, bullock, chew the target out, and haul the target over the coals), accompanying negative speaker emotions (irritation – cuss, drop dead, desire for silence, and hector), the threat of (flare out at, lash out).

We'll move on to another source of abusive verbal behavior. We also found the insult generator, which is

indicated by lexemes reflecting offensive verbal actions (abuse, insult, pitch into, trade insults; dare, to humiliate, offend, call, groan, scold, humiliate, insult, sting), words referring to such actions (insult), as well as lexemes characterizing them (abusive, catty, coarse, mordant; bold, offensive, insulting)[4].

Therefore, the use of these group identifiers by the attacker is intended to degrade the target of violence, leaving the victim with a sense of resentment over the harm done. The fact that a lot of these group's lexemes contain the "rude" component demonstrates that the insult generator is closely connected to impolite manifestations. Because of the connection between the generator and rudeness mentioned above, we are compelled to investigate if it is possible to combine indicators of verbal acts accompanied by the emotion of rudeness. The investigation of the lexical units of aggressive semantics demonstrated that these identifiers can nevertheless be assigned to a distinct group despite having a negligible presence in the language. As a result, we discovered that the rudeness generator is composed of terms that describe rude verbal activities (abusive, caustic, harsh) as well as words that denote rude verbal actions (abuse, bog off, brush smb off, cuss; impolite, rude, scold) [5]. We can better describe the activities they designate by elucidating the semantics of the lexical elements that represent this group. Therefore, being impolite with words can be used to drive a point home (bog off), or to show that you don't want to hear what the other

person has to say (brush smb. off). Additionally, the rudeness that comes with verbal displays suggests that the attacker has "lack of culture, indelicacy, and insensitivity".

Materials and methods. The presence of groups of lexemes identifying verbal acts in both languages, according to further examination of lexical units of aggressive semantics, is shown by the critic generator. To clarify the potential of attributing the lexemes building this generator to the process of verbal acts, we believe it is important to first turn to the definition of the term critique before moving on to clarify the components of the specified generator. According to the TSR dictionary entry, which reveals the semantics of this generator: "discussion, in order to evaluate, identify shortcomings; a negative judgment about something, an indication of shortcomings", criticism is actually only expressed verbally.

The "criticism" generator thus defines words for critical verbal actions (e.g., bait, kick someone while they're down, pick something apart, savage, scarify, tear something to shreds or pieces; scold, disassemble), as well as a verbal action characteristic that reflects the criticizing component (acrid, caustic). At the same time, we observe that the tokens that we have allotted are utilized to identify the objects or to point out their flaws [6]. Additionally, there are semantic components included in the English lexemes constituting the critic generator that shed light on the nature of critical verbal activities. As a result, the aggressor may use verbal criticism to point out flaws in an effort to incite resentment by treating the target disrespectfully (bait). We discovered a shared element in the meaning of harshly during the study of English lexemes (pick smb. / smth. to pieces, savage, scarify, tear smb. / smth. to shreds / pieces), indicating a high level of intensity in the activity it characterizes.

Naturally, criticism frequently results in an argument between speakers, or a "mutual altercation". We therefore believe it is necessary to move to the identification of aggressive semantic lexemes that characterize interpersonal conflict. But first, we'll explain whether it's possible to attribute such lexemes to vocal acts. To start, let's look at what "altercation" is defined as: "a disagreement accompanied by abuse, condemning, and insulting words" [7]. Thus, it becomes clear that the argument actually consists of verbal actions. This enables us to identify the "quarrel / swearing" generator, which, according to the definitions of lexical units of aggressive semantics, includes identifiers: brawl, feud, fight out, lock horns with smb., pick a quarrel, row; swear, quarrel, contradict, dogging (convey the meaning (called this kind of verbal actions). The behaviors suggested by the group's identifiers may also be accompanied by cruelty (feud, fight out), anger-related feelings, discontentment, and rudeness (to swear, to quarrel). Additionally, it is hard to disregard the fact that a dispute is a disagreement between interlocutors and that it is a communication exchange between two or more speakers.

From our perspective, a disagreement is directly related to verbal attacks since it might result in communicants doing aggressive behaviors to achieve a variety of undesirable ends. As we discovered, the language also contains examples of these verbal manifestations, making it feasible to identify a verbal attack generator known as go for, lay into, round on, tilt at, turn upon. These tokens can also be used to signal unexpected actions (round on, turn on) which can be done both vocally and in writing (tilt at). The process of aggressive verbal actions, however, can also be denoted by lexical terms that signify annoyance (cuss, drop dead), threat (accost, hector), harm (defamation), cruelty (biting, mordant, vituperative), hatred (bitter), lack of friendliness (clipped, hostile) and malice (We can find lexemes that express the repetitive nature of verbal acts (to repeat, to pull), which also

results in mutual hostility of the object, by turning to the study of the language of aggressive semantics [11].

We were therefore able to detect such generators as anger, insult, criticism, quarrel/swearing, verbal attacks, rudeness, impatience, threat, injury, cruelty, hatred, lack of friendliness, and malice through the examination of the corpus of vocabulary units carrying aggressive verbal acts. In comparison to the number of tokens used to identify hostile nonverbal acts, the number of identifiers for such activities turns out to be rather little. It may be inferred from this that aggression, as a form of emotional reaction, typically manifests itself through nonverbal behaviors that are highly diverse in nature.

Result and discussion. It should also be noted that the authors' analysis of the case revealed a dearth of Uzbek language identifiers, as well as a frequent inability to assign them to different groups of generators for the lexical units of aggressive semantics intended to identify producers of aggressive verbal actions. The lexical prevalence of the generators we suggested was insufficient, and they had significant limitations when compared to the English language, as the analysis of the definitions revealed that it does not always reflect the characteristics accompanying the actions indicated by the lexemes [9].

When we view nonverbal aggression as a form of emotional reaction, we are forced to focus on another crucial aspect of it: the outcomes of aggressive nonverbal behaviors. Note that from our perspective, aggression typically results in the object being in a negative emotional or physical state and has a negative attitude towards the person who is being aggressive. We conducted a lexico-semantic analysis of dictionary entries based on this viewpoint in order to discover lexemes-identifiers of the outcome of aggressive nonverbal behaviors. However, there are some differences in the content of various groups of semantic generators due to the choice of lexical units connected to aggressive emotional response and lexemes-identifiers of the outcome of aggressive actions in the Uzbek and English languages. The differences we mentioned include, on the one hand, the difficulty in identifying the identifiers of specific groups in the English language due to the lack of the corresponding vocabulary in the Uzbek language's aggressive semantics: a response to cruelty, lack of friendliness, hostility, hatred, and disrespect. However, the meaning of the lexeme is not always made clear in dictionary definitions from Uzbek explanatory dictionaries, which restricts the ability to identify groups of identifiers for this emotional response or results in the allocation of incredibly small groups of identifiers[6].

– the dislike/hostility generator contains lexemes like prejudiced, misanthropic, and poxy that have a quality that suggests antipathy towards an object.

– hate. The following tokens are recognized by this generator as being indicative of hatred for a specific person: baleful, malignant, misanthropic, venomous, and virulent.

– a deficiency in humanity. We have identified the following lexemes as identifiers for this generator: bestial, callous, cold, cold-blooded, hard, hard-hearted, inhuman, mean-spirited; soulless, indifferent, indifferent, heartless, ruthless, indifferent, indifferent. These lexemes reflect the characteristic manifested in coldness, indifference to human suffering, experiences, lack of compassion and empathy. – disrespect: contemptuous, despicable, disrespectful, impertinent, impudent, insolent, and opprobrious. Lexemes, which serve as identifiers of this emotional state, have a quality that suggests disdain for the subject.

– strictness as a quality that communicates the proper attitude to the person: stern, severe, strict, strict, tough; hard, strict, severe. As a result, the vocabulary of the English and Uzbek languages is distinguished by a wide variety of lexemes

that signify the outcome of aggressive activities. In contrast to the Uzbek language, an English explanatory dictionary demonstrates the presence of a single semantic component that permits the generator to be represented by a wide number of identifiers, offering the highest possibility of combining into generators. However, it should be highlighted that compared to lexemes that express the process of aggression as a form of emotional response, the number of generators of the outcome of aggressive behaviors is much smaller.

Conclusion. In conclusion it should be mentioned that in contrast to nonverbal aggression, where we were able to isolate distinct groups of identifiers of aggressive nonverbal actions, verbal aggression enables us to focus on the word as the primary tool for implementing this type of aggressive response.

We may also learn about certain semantic characteristics of the offered group by looking at dictionary definitions for the corpus of lexemes indicating aggressive verbal behaviors coupled by the feeling of rage. Therefore, additional meanings can be discerned in the semantics of the identifiers of this group of words, such as the aggressor's displeasure with the target's actions, accompanying negative speaker emotions.

As a result, we discovered that the rudeness generator is composed of terms that describe rude verbal activities as well as words that denote rude verbal actions. We can better describe the activities they designate by elucidating the semantics of the lexical elements that represent this group. Therefore, being impolite with words can be used to drive a point home, or to show that you don't want to hear what the other person has to say.

REFERENCES

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. Oxford, 1962. 166 p.
2. Buss D.M., Shakelford T.K. Human aggression in evolutionary psychological perspective. *Clinical Psychology Review*, 17, 1997. 619 p.
3. Dijk T.A. van. Text and context: Explorations and the semantics and pragmatics of discourse. London, 1977. 261 p.
4. Freud S. Beyond the pleasure principle. N.Y.: Bantam Books. 1999. 326 p.
5. Hahn M. T., MacLean M.S. Counseling psychology. New York: McGraw-Hill, 1955. 286 p.
6. Lakoff G., Johnson M. METAPHORS We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 256 p.
7. Leech G. N. Principles of Pragmatics. London, 1983. 250 p.
8. Romaine S. Language in society: An introd. To sociolinguistics. Oxford univ. press, 1994. 12, 235 p.
9. Smith F.K. Communication and culture. N.Y.: Holt, Rinehart & Winston, 1966. 316 p.
10. Waxer P.T. Non-verbal cues for anxiety: an examination of emotional leakage // *Journal of abnormal psychology*. 1977. Vol. 86. 314 p.
11. Weiner B. An attributional theory of achievement motivation and emotion // *Psychological Review*. 1985. 573 p.

UDK: 811.1

Мафтунa HEMATOBA,

Базовый докторант Наманганского государственного университета

E-mail: maftunanematova363@gmail.com

На основе отзыва С.Абдуллаевой, к.ф.н., доцента Наманганского инженерно-строительного института

CONSTRUCTION OF THE NOMINATIVE FIELD OF THE CONCEPT “PRIDE” IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

Annotation

The undertaken research aims to build the nominative field of the concept “pride” in English and Russian languages by means of a comparative analysis of the works of English and Russian literature, which will make it possible to determine the importance of the concept under study in the culture of the English and Russian ethnic groups and to identify differences in these linguistic cultures.

Key words: cognitive linguistics, concept, nominative field of the concept, direct nominations of the concept, keyword-representative, core and periphery of the concept, lexico- phraseological and derivational fields of the keyword.

INGLIZ VA RUS TILLARIDA “G‘URUR” KONSEPTNING NOMINATIV MAYDONINI QURISH

Annotatsiya

Amalga oshirilgan tadqiqot ingliz va rus adabiyoti asarlarini qiyosiy tahlil qilish yo‘li bilan ingliz va rus tillarida “g‘urur” konseptining nominativ maydonini shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, u ingliz va rus etnik guruhlarida madaniyatida o‘rganilayotgan tushunchaning ahamiyati va bu til madaniyatlaridagi farqlarni aniqlash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, kontsept, tushunchaning nominativ sohasi, kontseptning bevosita nominatsiyalari, kalit so‘z-vakillik, tushunchaning o‘zagi va periferiyasi, kalit so‘zning leksik-frazeologik va derivatsion maydonlari.

ПОСТРОЕНИЕ НОМИНАТИВНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТА “ГОРДОСТЬ” В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Предпринятое исследование ставит целью построения номинативного поля концепта “гордость” в английском и русском языках путем сопоставительного анализа из произведений английской и русской литератур, что даст возможность определить важность исследуемого концепта в культуре английского и русского этносов и выявить различия в данных лингвокультурах.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, номинативная поле концепта, прямые номинации концепта, ключевое слово-репрезентанта, ядро и периферия концепта, лексико-фразеологическое и деривационное поля ключевого слова.

Введение. К настоящему времени становится весьма актуальным комплексное изучение художественных текстов, точнее, их концептуальной структуры. Такое исследование проходит в рамках методологических подходов и приемов когнитивной лингвистики. В связи с осмыслением человеком действительности, возникают структуры, которые принято называть концептами. В когнитивной лингвистике концепт считается одним из важнейших понятий, но его содержание невозможно описать одной интерпретацией. Существует множество дефиниций данного понятия в различных направлениях лингвистики, что определено как его междисциплинарным характером, так и отсутствием единой мнения о содержании концепта.

Анализ литературы. На сегодняшний день в лингвистике существуют три основных подхода к интерпретации концепта, все они основываются на положении о том, что концепт, это то, что обозначает содержание понятия. Сторонники первого подхода (Ю.С. Степанов, В.Н. Талия) определяют концепт как основную ячейку в ментальном мире человека. Сторонники второго подхода понимают концепт как единицу когнитивной семантики (Н.Д. Арутюнова, А.Д. Шмелев). Третий подход основывается на представлении о концепте как о посреднике между словами и действительностью (Д. С. Лихачёв и Е.С. Кудрякова). Можно обобщить то, что все

эти подходы утверждают связь между языком и культурой, но в то же время по-разному понимают роль языка в формировании концепта.

Следует отметить, что первостепенной задачей исследователя того или иного концепта является получение исчерпывающего списка языковых единиц, объективирующих этот концепт. “Совокупность языковых средств, объективирующих концепт в определенный период развития общества, определяется как номинативное поле концепта” [1]. Первостепенной задачей лингвокогнитивного анализа концепта является построение его номинативного поля, поэтому от строгости и последовательности построения номинативного поля зависит эффективность и полнота выявления содержания и структуры исследуемого концепта.

Методология исследования. Существует два способа построения номинативного поля концепта: 1) выявление только прямых номинаций концепта – ключевого слова и его синонимов (как системных, так и окказиональных, индивидуально-авторских) – это приведет к построению ядра номинативного поля. 2) не ограничиваясь прямыми номинациями, выявление все доступное исследователю номинативное поле концепта, включая номинации разновидностей денотата концепта (гипонимов) и наименования различных отдельных

признаков концепта, обнаруживающихся в разных ситуациях его обсуждения. Важно отметить, что этот путь, конечно, более трудоемкий, но дает гораздо более глубокие и достоверные результаты [1].

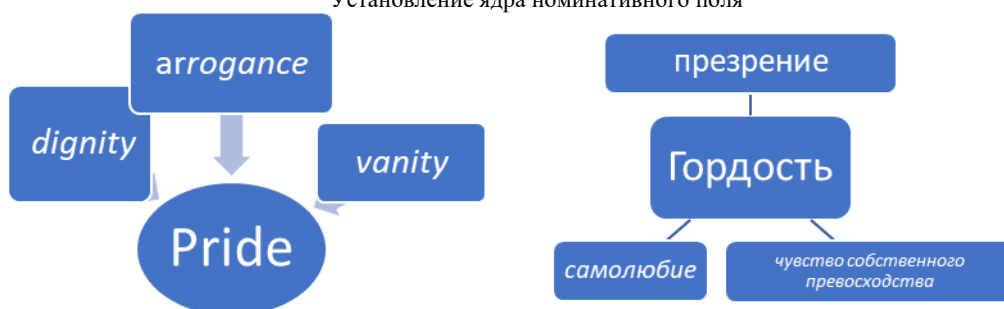
Анализ и результаты. Рассмотрим приемы построения номинативного поля концепта “гордость” в произведениях “Pride and prejudice” и “Герой нашего времени”. Прежде всего нужно отметить, что сопоставление номинативных полей выбранного концепта, принадлежащих носителям разнотипных языков, позволяет определить их универсальные и национально-своеобразные характеристики.

Для построения номинативного поля исследователь должен установить ключевое слово-репрезентанта, объективирующего концепт. Ключевое

слово – это определяемая исследователем лексическая единица, которая наиболее полно номинирует исследуемый концепт [1]. В качестве такого слова выбирается наиболее употребительное наименование, в нашем случае это наименование “pride” и “гордость”.

Далее идет установление ядра номинативного поля. Ядро номинативного поля устанавливается:

- через синонимическое расширение ключевого слова [1]. Например, для ключевой леммы “pride” в произведении “Pride and prejudice” устанавливаются синонимы: arrogance, dignity, vanity. А в произведении “Герой нашего времени” синонимический ряд для леммы “гордость” являются слова: самолюбие, презрение, чувство собственного превосходства.

Установление периферии номинативного поля. Анализ сочетаемости лексем, объективирующих концепт в языке, также дает возможность выявить некоторые составляющие концепта. Из различных примеров сочетаемости выбранной леммы с прилагательными и

глаголами можно вывести многочисленные признаки гордости, характеризующие гордость как концепт [1]. Далее, в таблице приведены примеры сочетаемости леммы “гордость” и “pride” с прилагательными и глаголами из выбранных произведений.

Установление периферии номинативного поля концепта

Pride	Гордость
Everybody is disgusted with his pride[2].	Оттого-то он так гордо носит свою толстую солдатскую шинель[3].
If from no better motive that he should't have been too proud to be dishonest for dishonesty I must call it[2].	Да притом Григорий Александрович каждый день дарил ей что-нибудь: первые дни она молча гордо отталкивала подарки... [3].
Can such abominable pride as his have ever done him good? [2].	Эта гордая знать смотрит на нас, армейцев, как на диких [3].
Her manners were pronounced to be bad, a mixture of impertinence and pride[2].	А что такое счастье? Насыщенная гордость[для анализа произведения используем издание: 3].
Family pride and filial pride – for he is very proud of what his father was – have done this...[2].	... но глаза, хотя окруженные коричневою тенью, блистали гордо и неумолимо[3].
He has also brotherly pride which with some brotherly affection makes him a very kind and careful guardian of his sister [2].	Право, милая, ты хуже ничего не могла придумать! – Она заплакала, потом с гордостью подняла голову, отерла слезы и продолжала[3].

Все эти признаки включаются в описание концепта, а их встречаемость в различных текстах фиксируется для выявления наиболее ярких, коммуникативно релевантных.

Построение лексико-фразеологического поля ключевого слова. Этот метод предполагает подбор

синонимов, антонимов ключевого слова, определение его гиперонимов и согипонимов. Кроме того, мы можем выделить наречия, противоположные по значению [1].

Далее, в таблице приведены синонимы и антонимы концептов “гордость” и “pride” из произведений “Pride and prejudice” и “Герой нашего времени”.

Построение лексико-фразеологического поля ключевого слова.

Yes, vanity is a weakness indeed[2].	Милый мой, я презираю женщин, чтобы не любить их, потому что иначе жизнь была бы слишком нелепой...[3].
Mr. Darcy was found to be all above his company and above being pleased[2].	Молодежь прозвала его Мефистофелем; он показывал, будто сердился за это прозвание, но в самом деле оно льстило его самолюбию[3].
It has often led him to be liberal and generous[2].	...ничем нельзя так польстить моему самолюбию, как признавая мое искусство в верховой езде на кавказский лад[3].
Mr. Darcy was the most disagreeable, the proudest man and all hoped that he would never come again[2].	...но я всякий раз, как Грушницкий подходит к ней, принимаю смиренный вид и оставляю их вдвоем...[3]
The world was frightened by his high and imposing manners[2].	Эти петербургские слетки всегда зазнаются, пока их не ударишь по носу!
They were very nice ...but proud and conceited[2].	Он покраснел; ему было стыдно убить человека безоружного...[3].
Mr. Darcy was haughty and reserved; his manners were not very inviting[2].	Милый мой, я ненавижу людей, чтобы их не презирать, потому что иначе жизнь была бы слишком отвратительным фарсом[3].
Elizabeth saw superciliousness in their treatment of everybody[2].	а после встретившись, так стыдитесь и руку протянуть нашему брату[3].
Mr. Darcy walked here and there, fancying himself very great[2].	Он смутился и задумался: ему хотелось похвастаться, солгать – и было совестно, а вместе с этим было стыдно признаться в истине[3].
From the very beginning...impressing me with the fullest belief of your arrogance, your conceit, and your selfish disdain of the feelings of others[2].	Удовольствия мне опротивели, общество мне также надоело... любовь только раздражала мое самолюбие, а сердце осталось пусто...[3].
“Nothing is more deceitful,” said Darcy, “than the appearance of humility. “And which of the two do you call my little recent piece of modesty[2].	У Грушницкого растрепанная прическа и отчаянный вид; он, кажется, в самом деле огорчен, особенно самолюбие его оскорблено...[3].

Из вышеуказанного следует, что построенное лексико-фразеологическое поле объективирует самые разные когнитивные признаки выбранного концепта,

которые могут быть выявлены путем анализа семантики единиц, вошедших в данное поле.

Построение деривационного поля ключевого слова. Построение и изучение деривационного поля ключевого слова позволяет также выявить когнитивные признаки исследуемого концепта.

Для начала рассмотрим концепт “pride” в русском языке. Этимологически прилагательное «гордый» происходит от старославянского слова “грьдъ”, после этого от общеславянской основы “гърдъ” [4]. Эта основа имела несколько значений, таких как: «разборчивый», «придирчивый», «привередливый». При изучении словарей было выявлено и другое значение данного слова: “гордость” может выступать и в качестве синонима таких понятий как: «спесь», «высокомерие», «чванство», «кичливость», «амбиция», а также этот феномен является однокоренным словом для такого понятия как «гордыня». Можно сделать вывод, что одно и то же чувство в русском языке имеет два противоположных толкования: 1) «благородное удовлетворение от достигнутых успехов»; 2) «греховное проявление эгоистической сущности человека». Это позволяет говорить о многомерности концепта, о его глубокой связи с сознанием людей, религиозной моралью и меняющимися этическими принципами.

Теперь рассмотрим деривационное поле концепта “pride”. В “Этимологическом современном английском словаре» Эрнеста Уикли” предлагается следующее определение слова “pride”: от англо-саксонского “pryht”, — прилагательное proud и от среднеанглийского “pryht”, что означает “gallant” (галантный) и “fine” (прекрасный). [5] В “Online Etymology Dictionary” говорится, что среднеанглийское слово “prude”, которое происходит от позднего древнеанглийского “pryht” обозначало “unreasonable self-esteem” (необоснованная самооценка); “love of display” (любовь к показу); “one of the deadly sins” (один из смертных грехов); “haughtiness” (надменность), “overbearing treatment of others” (властное обращение с другими) [6]. Также, в среднеанглийском была положительная оценка гордости: “personal honor” (личная честь); “good repute” (хорошая репутация); “exalted position” (возвышенное положение); “splendor” (великолепие). “Oxford Dictionary of English” дает значение лексемы “pride”, которые похоже с русским словом гордость — это, прежде всего: “a sense of satisfaction from achievements” (чувство удовлетворения от достижений) и “self-respect” (самоуважение) [7]. Можно обобщить, что значение слова “pride” рассматривается в первую очередь как эмоция, как объект гордости или как некоторая особенность характера человека.

Таким образом, семантический анализ выявленных дериватов позволяет обнаружить целый ряд дополнительных когнитивных признаков исследуемого концепта [1].

Построение паремиологического поля концепта. Весьма информативны для выявления интерпретационного поля концепта паремии. Источником паремий являются словари пословиц, поговорок, крылатых выражений и афоризмов [1]. Стоит отметить, что в произведении “Pride and prejudice” не нашлись паремии, присущие к концепту гордость. Но в произведении “Герой нашего времени” приведена одна поговорка, которая также помогает описать характер героя – “гордый характер”: “Натура – дура, судьба – индейка, а жизнь – копейка!”

Анализ фразеологических номинаций концепта. Лексема, номинирующая концепт, может быть употреблена в составе фразеологизма. В этом случае фразеологизм также входит в номинативное поле соответствующего концепта, а анализ значения фразеологизма позволяет установить определенные признаки соответствующего концепта [1]. Рассмотрим примеры из произведений:

Автор использует фразеологический оборот с негативной окраской: “Each one says that Mr. Darcy is eaten up with his pride” [2].

“Nobody can wonder that so very nice young man, with fortune, family, everything in his favour, should think so high of himself” [2].

Самодовольствие и вместе некоторая неуверенность изображались на его лице; его праздничная наружность, его гордая походка заставили бы меня расхохотаться, если б это было согласно с моими намерениями [3].

Заключение. Таким образом, номинативное поле концепта строится из ключевого слова-репрезентанта, его синонимического ряда, единиц, выявленных в художественных и публицистических текстах, устойчивых сравнений, фразеологических единиц, лексико-фразеологического, деривационного полей ключевого слова – репрезентанта концепта. Главную роль в объективации концепта и концепт образовании играют фразеологические единицы, отражающие ценностные установки народа, передающие культурные стереотипы из поколения в поколение.

Исследование отношений между языками и их группами помогает выявить более или менее близкое родство этих языков, определить степень их удаленности друг от друга и установить относительную хронологию возникновения явлений, общих для сопоставляемых языков. Построение номинативного поля концепта “гордость” в исследуемых языках имеет большое значение при изучении ступеней развития истории мышления этих народов и связанных с ними социологических вопросов, формирования культуры народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Попова З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка // З.Д. Попова, И.А. Стернин. Воронеж: Истоки, 2007. 252 с.
2. Austen J. Pride and Prejudice. – Moscow, 2000. – 352 p.
3. Лермонтов М.Ю. Герой нашего времени]. М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. 225 с.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. – 4-е изд., стереотип. – М. : Астрель, 2004. – Т. 1. – 588 с.
5. Weekley Ernest. An etymological dictionary of modern English. – Courier Corporation. 2012. – Т. 2. – С. 84
6. Online Etymology Dictionary [Электронный ресурс]. URL: https://www.etymonline.com/word/sense#etymonline_v_23212 (дата обращения: 08/05/2022).
7. ODE – Oxford Dictionary of English. – 2 nd. ed. / ed. by Catherine Soanes, Angus Stevenson. – Oxford: Oxford univ. press, 2003. – 1345 p.

UDK:415.61:413.18:382=20(045)

Zarifa OCHILOVA,
Qarshi DU o'qituvchisi
E-mail: nozima0620@gmail.com

Qarshi DU f.f.d G.Tojiyeva taqrizi ostida

MAQOLLAR VA MATALLAR – XALQ MENTALITETINI OCHIB BERUVCHI OMILLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilning barcha vositalari ona tilida so'zlashuvchi shaxsning va milliy xarakterning shakllanishida ham leksik, ham Grammatik shaklda ishtirok etishii, asosiy madaniy yuk leksika: so'zlar va iboralar, ular dunyoning lingvistik rasmini shakllantirishi, bu ma'lum bir tilda so'zlashuvchilar tomonidan dunyoni idrok etishini belgilashi haqida so'z yuritilgan. Bu jihat, ayniqsa, to'siq iboralar, frazeologik birliklar, idiomalar, maqollar, matallar orqali aniq va yorqin ifodalangan.

Kalit so'zlar: Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar, moddiy va ma'naviy madaniyat, frazeologik birliklar, folklor aforizmlari, xalq mentaliteti, individuallik ruhi.

СТАТЬИ И ТЕМАТЫ – ФАКТОРЫ, КОТОРЫЕ ОТКРЫВАЮТ МЕНТАЛИТЕТ НАРОДА

Аннотация

В данной статье в формировании носителя языка и национального характера участвуют все средства языка как в лексической, так и в грамматической форме, основную культурную нагрузку составляет лексика: слова и словосочетания, они формируют языковую картину мира, о носителях определенного языка говорят, что он определяет мировосприятие. Этот аспект ярко и ярко выражен, особенно, через фразеологизмы, фразеологизмы, поговорки, пословицы, пословицы.

Ключевые слова: Отношения языка и культуры, материальная и духовная культура, фразеологизмы, фольклорные афоризмы, народная ментальность, дух индивидуальности.

ARTICLES AND SUBJECTS – FACTORS THAT DISCOVER THE MENTALITY OF THE PEOPLE

Annotation

In this article, all tools of the language participate in the formation of the native speaker and the national character in both lexical and grammatical form, the main cultural load is the lexicon: words and phrases, they form a linguistic picture of the world, it is the speakers of a certain language it is said that it determines the perception of the world. This aspect is clearly and vividly expressed, especially, through idioms, phraseological units, idioms, proverbs, proverbs.

Key words: Relations between language and culture, material and spiritual culture, phraseological units, folklore aphorisms, folk mentality, spirit of individuality.

Kirish. Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar muammosi tilshunoslikning markaziy muammolaridan biridir. Bu muammoni hal qilishga urinishlar allaqachon taniqli tilshunos olimlar V. Gumboldt, A.A.Potebnya, I.A. Boduen de Kurtene, P.O. Jeykobson va boshqa tadqiqotchilar. Demak, masalan, V.Gumboldt kontseptsiyasiga ko'ra, "moddiy va ma'naviy madaniyat tilda mujassam bo'ladi, milliy xususiyat tilda dunyoga alohida qarash orqali namoyon bo'ladi. Til har bir xalqqa xos ichki shaklga ega bo'lib, u "xalq ruhi"ning ifodasidir. Frazeologik birliklar xalq madaniyatining uzoq rivojlanish jarayonini semantikasida aks ettirib, madaniy munosabatlar, stereotiplar va me'yorlarni avloddan-avlodga o'rnatadi va o'tkazadi. Maqollar asrlar davomida shakllangan kundalik madaniyat tili bo'lib, u xalqning hayot falsafasi - ona tilida so'zlashuvchining munosabatlarini qisqacha aks ettiradi. Demak, maqollar xalqning o'ziga xos "donishmandlik bulog'i" bo'lib, uning mentalitetini, demak, madaniyatini asrab-avaylash va ko'paytirishdir. Qadimgi ingliz maqolida aytilishicha, "Yaxshi ibora har doim nuqtaga" (Yaxshi ibora har doim yo'ldir). Bu fikrni xalq tili va madaniyatini o'rganishda xalq og'zaki ijodi janrlariga murojaat qilganlarning barchasi ma'qullashadi, ular orasida maqollar muhim o'rinni egallaydi (tilning butun maqol va maqollar majmuasi shunday deyiladi).

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tarixchilar paremik fondning rivojlanishini kuzatib, an'ana va urf-odatlardagi, xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatidagi eng

muhim o'zgarishlarni qayd etadilar. Etnograflar va folklorshunoslar maqollar mazmuni bilan milliy xarakter o'rtasida bog'lanish o'rnatishga harakat qilmoqdalar. Psixologlar maqol yaratish jarayonida inson tafakkurining muayyan xususiyatlarini topadilar. Tilshunos olimlar maqol va matallarni o'rganadilar, til tuzilishi va qurilish tamoyillariga alohida e'tibor beradilar. Adabiyotshunoslar ularda metafora va timsollarning o'ziga xos xususiyatini ko'rib chiqadilar, adabiy davrlar kontekstida xalq hikmatining kvintessensiya vazifalarini belgilaydilar.

Ingliz Uyg'onish davri maqolni uslubning go'zalligi deb biladi. Kristofer Marlodan tortib Shekspirgacha bo'lgan shoir va dramaturglar folklor aforizmlari yordamida ham falsafiy fikrlarni, ham hazil hazillarini o'zida mujassam etgan. Maqollar milliy xarakterning o'ziga xos xususiyatlarini bilish uchun yaxshi materialdir, chunki. Tarixan shakllangan va ma'lum bir etnik-lingvistik guruh odamlari o'rtasidagi ko'p asrlik muloqot tajribasini va ularning atrofdagi voqealik haqidagi bilimlarini aks ettiruvchi majoziy tizimning o'ziga xosligi izlarini o'z ichiga oladi. Ushbu lingvistik birliklarning o'ziga xosligini quyidagi o'ziga xos xususiyatlarda kuzatish mumkin:

1. Maqollar - bu insonning kundalik hayotida asrlar davomida to'plangan kuzatishlari va tajribasini kontseptsiyalashtirgan jamoaviy matnlar. Ularning ijtimoiy yo'nalishi va asosiy mohiyati "Maqol - ko'cha hikmati" ("Maqol - xalq hikmati") maqolida o'z ifodasini topgan.

2. Bu matnlar inson nimani qadrli deb bilishi, nimani qadrlashi, nimani qadrlashi majburiy ko'rsatib o'tilgan ma'lum haqiqatlar va asosiy axloqiy fazilatlar (yaxshilik va yomonlik, soddalik va ayyorlik, halollik va yolg'on, yaxshilik va yomonlik) haqidagi xalq hikmatlarini yetkazish uchun yaratilgan va foydalanilgan. u yomon va befarq deb hisoblamaydi.

3. Maqollar yorqin milliy yuklamasi bilan ajralib turadi va xalq dunyoqarashining milliy o'ziga xosligini – dunyo manzarasini juda aniq aks ettiradi. Bu matnlarda ona tilida so'zlashuvchining turmush sharoiti, uning tarixi, turmush tarzi, yashash joyi aks ettirilgan bo'lib, ular o'z jamiligida milliy dunyoqarash xususiyatlarida ulkan iz qoldirgan. Dunyoni ko'rishning milliy xususiyati ma'lum tushunchalarni ifodalash uchun turli xil tasvirlarni tanlashda, shuningdek, voqelik ob'ektlarini nomlash uchun olingan ob'ektlarning turli xil xususiyatlarini aktuallashtirishda namoyon bo'ladi. Atrofimizdagi dunyo ma'lum darajada xalqaro xarakterga ega.

4. Maqollar dunyoning sodda (kundalik, ilmiy bo'lmagan) tasviri haqida ma'lum bir tasavvur beradi va ma'lum hayotiy vaziyatlar, hodisalar va narsalarning tushunchasi va stereotipik bo'lmagan, hissiy-majoziy ko'rinishini tasvirlaydigan son-sanoqsiz kundalik iboralaridir [28]. Xalq og'zaki ijodi aforizmlarida aks etgan axloqiy g'oyalar real hayotda ham, xalqning madaniy tafakkurida ham xarakterli ijtimoiy-tarixiy tiplarning shakllanishida katta ahamiyatga ega. Shu ma'noda ingliz maqollari va maqollari ingliz tilining o'ziga xos xususiyatlarini to'g'ri idrok etishning o'ziga xos kalitidir. Shuning uchun ingliz tilini va ingliz xarakterini va turmush tarzini o'rganishda biz tilning eng qimmatli namunalari sifatida maqol va maqollarga murojaat qilishimiz kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqol va matallar xalq og'zaki ijodining keng tarqalgan janridir. Maqol va matallarning paydo bo'lish vaqti noma'lum, ammo bir narsa shubhasiz: maqollar ham, maqollar ham uzoq antik davrda paydo bo'lgan, shundan beri ular butun tarixi davomida xalqqa hamroh bo'lib kelgan. Maqollar va maqollarning qat'iyligi yoki esda qolishiga erishadigan ekspressiv vositalar diqqatga sazovordir. Til va voqelik, til va madaniyatning munosabati va o'zaro ta'siri muammosi chet tillarini o'rganayotgan biz uchun juda dolzarbdir. Ushbu mavzuni muhokama qilishda eng keng tarqalgan metafora: til - bu atrofdagi dunyoning ko'zgusi, u voqelikni aks ettiradi va dunyoning o'ziga xos rasmini yaratadi, har bir til uchun o'ziga xos va o'ziga xosdir va shunga mos ravishda xalq, etnik guruh, nutq hamjamiyati. bu til aloqa vositasi sifatida. Tilni oyna bilan taqqoslash o'zini oqlaydi: u haqiqatan ham atrofdagi dunyoni aks ettiradi. Har bir so'zning orqasida haqiqiy dunyoning ob'ekti yoki hodisasi mavjud. Til hamma narsani aks ettiradi: geografiya, iqlim, tarix, yashash sharoiti. Til kishilar o'rtasidagi muloqot vositasi bo'lib, undan muloqot vositasi sifatida foydalanadigan nutq jamoasining hayoti va rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Shunday ekan, quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin: til inson dunyosini uning madaniyatida aks ettiradi. Tilning eng muhim vazifasi - u madaniyatni saqlab, uni avloddan-avlodga yetkazadi. Shuning uchun ham til shaxs, milliy xarakter, etnik jamoa, xalq, millatning shakllanishida muhim rol o'ynaydi

Shaxs til va madaniyat mahsulidir. Inson dunyoga keldi va birinchi daqiqadanoq kelajakdagi ona tilining tovushlarini eshitadi. Til uni atrofdagi dunyo bilan tanishtiradi. Shu bilan birga, til orqali inson dunyo va jamiyat, uning madaniyati, qadriyatlar tizimi, axloq, xulq-atvori va boshqalar haqida tasavvurga ega bo'ladi. Demak, til madaniyat quroli: u shaxsni shakllantiradi, uning xulq-atvorini, turmush tarzini, dunyoqarashini, mentalitetini, milliy xarakterini, mafkurasini belgilaydi. Til qat'iy va

buzilmaydigan o'qituvchi bo'lib, u o'z ichiga g'oyalar, g'oyalar va xatti-harakatlarni yuklaydi.

Tilning barcha vositalari ona tilida so'zlashuvchi shaxsning va milliy xarakterning shakllanishida ishtirok etadi: ham leksik, ham grammatik. Ko'rinish turibdiki, asosiy madaniy yuk leksika: so'zlar va iboralar. Ular dunyoning lingvistik rasmini shakllantiradi, bu ma'lum bir tilda so'zlashuvchilar tomonidan dunyoni idrok etishini belgilaydi. Bu jihat, ayniqsa, to'siq iboralar, frazeologik birliklar, idiomalar, maqollar, matallar orqali aniq va yorqin ifodalangan. Qadriyatlar tizimi, ijtimoiy axloq, dunyoga, odamlarga, boshqa xalqlarga munosabat til iborasida saqlanadi. Frazeologizmlar, maqollar, matallar bir madaniyat bilan birlashgan muayyan jamoaning turmush tarzi, geografik o'rni, tarixi, an'alarini eng yorqin ifodalaydi [34,112-b.]. Milliy xarakterni shakllantirishda maqol va matallarning ahamiyati katta. Zero, maqol va matallar til vositalarining muhim a'zolaridir. Maqol va matallar xalq ijodining yorqin ifodasidir. Ko'pgina buyuk insonlar donolik va go'zallikdan, maqollarning go'zal tasviri kuchidan hayratda edilar. Inson hayotida maqollar tegmaydigan soha yo'q. Imon ob'ektlari haqida, taqdir haqida, baxt haqida, boylik va qashshoqlik haqida, farovonlik, baxillik, tejamkorlik, isrofgarchilik va boshqalar haqida maqollar mavjud. Har bir maqol u yoki bu hodisani katta qiziqish bilan tekshiradi [43]. Xalq madaniyati milliy tafakkur ta'sirida shakllanadi. Individual madaniyat yodgorliklari og'zaki va og'zaki bo'lmagan holda mentalitetning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Masalan, nemis madaniyatining jiddiyligi va ixchamligi, Frantsiyaning shahvoniyliigi va nafisligi. Shu bilan birga, fikrlash ko'pincha madaniy xususiyatlar bilan belgilanadi. Inson millat madaniyatida shakllangan tushunchalar asosida fikr yuritadi. Tafakkurning xususiyatlari ham an'alar bilan belgilanadi. Shuning uchun mentalitetga faqat milliy tafakkur deb ta'rif berish mumkin emas. Madaniy komponentlar va, xususan, til "fikrlash" tushunchasi bilan nazarda tutilmaydi, balki mentalitetning mustaqil xususiyatlari hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Mentalitet ta'rifiga yana bir yondashuv, uning tarixiy shartlanishini ta'kidlab, bizni yana "ong" va "tafakkur" tushunchalariga qaytaradi. "Mentalitet" tushunchasining madaniy va ayniqsa lingvistik xususiyatlari yana unutilgandek. Shuni ham ta'kidlash joizki, olimlarning deyarli hech biri "mentalitet" va "mentalitet" tushunchalarini farqlamagan, bu maqsadda G'arbiy Evropa tillaridan inglizcha "mentalite", frantsuzcha "mentalite" kabi so'zlarni ishlatgan. va nemis "mentalitati". Xuddi shunday holat zamonaviy mahalliy va xorijiy fanlarda ham kuzatilmoqda. Shu bilan birga, ba'zi tadqiqotchilar "mentalitet" va "mentalitet" atamalarining mazmuni va o'zaro bog'liqligini aniqlashga harakat qilishdi.

Sotsiologik yondashuv doirasida V.V. "mentalitet" va "mentalitet" atamalarini farqlashga harakat qildi. Kozlovskiy. Mentalitet, uning fikricha, "mentalitetning tartiblilikini ifodalaydi va atrofdagi olamga stereotipik munosabatni belgilaydi, tashqi sharoitlarga moslashish qobiliyatini ta'minlaydi va ijtimoiy xulq-atvoriga alternativa tanlashni to'g'rilaydi" [56]. Milliy va madaniy xususiyatlar mavzusi frazeologiya sohasidagi tadqiqotlar uchun juda an'anaviy hisoblanadi. V.A. Maslovaning ta'kidlashicha, madaniyatning haqiqiy posbonlari matnlardir. Til emas, matn insonning ruhiy olamini aks ettiradi. Madaniyat bilan bevosita bog'liq bo'lgan matndir, chunki u ko'plab madaniy kodlar bilan singib ketgan, u tarix, etnografiya, milliy psixologiya, milliy xulq-atvor, ya'ni madaniyat mazmunini tashkil etuvchi barcha narsalar to'g'risidagi ma'lumotlarni saqlaydigan matndir. . Matn - bu o'quvchida avtomatik ravishda uyg'otadigan, ma'lum bir madaniyat an'alarida tarbiyalangan, nafaqat to'g'ridan-to'g'ri uyushmalar, balki ko'p sonli bilvosita signallar to'plami. O'z navbatida, matnni qurish qoidalari u paydo bo'lgan madaniyat

kontekstiga bog'liq. Matn lingvistik birliklarning quyi darajalaridan tuzilgan bo'lib, ular to'g'ri tanlangan bo'lsa, madaniy signalni kuchaytirishi mumkin. Frazеologik birliklar birinchi navbatda shunday birliklardir

V.A. Maslova shunday deb hisoblaydi: "Frazеologik birliklar o'z semantikasida xalq madaniyatining uzoq rivojlanish jarayonini aks ettirib, madaniy munosabat va stereotiplar, me'yorlar va arxetiplarni mustahkamlaydi va avlodlar avlodga uzatadi" [83.]. V.A.ning frazeologiyasini ko'rib chiqishda. Maslova quyidagi farazlarni ilgari surdi:

1. Ko'pchilik frazeologik birliklarda aniqlanishi shart bo'lgan milliy madaniyat "izlari" bor;

2. Madaniy ma'lumotlar frazeologik birliklarning ichki shaklida saqlanadi, ular dunyoning obrazli ifodasi bo'lib, frazeologik birlikka madaniy-milliy tus beradi; Inglizlar ham ehtiyotkorlik va ishonchsizlik bilan ajralib turadi [151]. Ular hamma narsadan ehtiyot bo'lishadi, yangi, noma'lum va kamdan-kam hollarda notanish odamlarga "oshkor qiladilar", "ishonch, lekin tasdiqlang" tamoyili asosida yashaydilar:

All are not friends that speak us fair - Bizni maqtagan ham hamma ham do'st emas.

All are not hunters that blow the horn - Shox chalgan har bir ovchi emas. Yaltiroq narsalarning hammasi ham oltin emas

All are not merry that dance lightly - Tez raqsga tushgan hamma ham quvnoq emas. Ko'proq hazil qiladigan, yuragi og'riydigan odamlar

All are not saints that go to church - cherkovga boradigan hamma ham solih emas.

Before you make a friend eat a bushel of salt with him - Agar siz u bilan bir kilogramm tuz yesangiz, odamni taniysiz. Odamni yetti o'choqdan karam sho'rva ichganingizda taniysiz.

O'zini tutish, ehtiyotkorlik, amaliylik va o'zini o'zi qadrlash ingliz milliy xarakterining asosiy belgilari bo'lib, bu frazeologizmlarda juda aniq ifodalangan.

A hedge between keeps friendship green. Maqol inglizlarga xos individuallik ruhini aks ettiradi: hatto do'stlari bilan ham inglizlar ma'lum bir psixologik (va jismoniy) masofada muloqot qiladilar (go'yo panjara orqali – to'siq). Xalqning donoligi va ruhiyati ularning maqol va matallarida namoyon bo'lishi, ma'lum bir xalqning maqol va matallarini bilish nafaqat tilni, balki tilni yaxshiroq tushunishga ham xizmat qilishi azaldan ta'kidlangan. odamlarning ongi va xarakteri.

Xulosa va takliflar. Turli xalqlarning maqol va matallarini qiyoslash bu xalqlarning qanchalik umumiylikni ko'rsatadi, bu esa, o'z navbatida, ularning o'zaro tushunishi va yaqinlashishiga xizmat qiladi. Maqol va matallarda xalqning boy tarixiy tajribasi, xalq mehnati, turmushi, madaniyati bilan bog'liq g'oyalar o'z ifodasini topgan. Maqol va matallardan to'g'ri va o'rinli foydalanish nutqqa o'ziga xos o'ziga xoslik va o'ziga xos ifodalilik beradi. Shu bois chet tilini o'rganishda tilga o'ziga xos rang va milliy tus beradigan chet til madaniyatining ana shu komponentini o'zlashtirishga e'tibor qaratish zarur ko'rinadi. O'zlashtirilgan bilimlarni amaliy qo'llashda paremiologik birliklardan to'g'ri foydalanish bu bilimlarga alohida chuqurlik va ko'p qirralilik beradi.

ADABIYOTLAR

1. Ашурова Д.У. Лингвистическая природа художественного сравнения. Автореф. дис. канд. филол. наук. - М., 1974. - 22 с.
2. Бархударов Л. С. Язык и перевод. - М., 1975. - 240 с.
3. Бодуэн де Куртэнэ И. А. Количественность в языковом мышлении. Избранные труды по общему языкознанию. - Ч. 1. - М, 1963 - С. 311 - 324.
4. Кубрякова Е.С. Языковое сознание и языковая картина мира // Филология и культура. Материалы международной конференции. - Часть 1. - Тамбов, 1999. - С. 6-13.
5. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 208с.
6. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика.- Минск., ТетраСистемс, 2004.
7. Потебня А.А. Мысль и язык. - М.: Искусство, 1976. - 341с.
8. Сафаров Ш.С. Когнитив тилшунослик. - Жиззах: Сангзор, 2006. - 91 б.
9. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. - М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1993. - 656 с.
10. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. - Т.: Издательство «Фан», 2007 – 126 с.
11. Carroll, M. Deistic and intrinsic orientation in spatial descriptions a comparison between English and German. Cognition and Culture. - Amsterdam, etc., 1993. - P. 23 – 24.
12. Chomsky Noam Language and Mind. - N.Y., 1972. - 194 p.

UDK:811.1

Munajat RASULOVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi
E-mail: munajatrukhona@gmail.com

ToshDO'TAU universiteti professori, f.f.d L.Raupova taqrizi asosida

DRAMATIC DISCOURSE DESCRIPTION AND ITS PRAGMATIC FEATURES

Annotation

This article covers the concept of discourse, its origins, the different approaches to studying it in different fields, the conclusions of Western and Eastern scholars regarding the study of discourse thunders, and the statement of the importance and types of contemporary dramatic discourse.

Key words: Discourse, analysis, approach, linguistic, context, text, communication, poetic, argument, story.

ОПИСАНИЕ ДРАМАТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА И ЕГО ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В этой статье рассматривается понятие дискурса, его происхождение, различные подходы к его изучению в разных областях, выводы западных и восточных ученых об исследовании дискурса, а также о значении и типах современного драматического дискурса.

Ключевые слова: Дискурс, анализ, подход, лингвистический, контекст, текст, коммуникация, поэтический, аргумент, история.

DRAMATİK DISKURS TAVSIFI VA UNING PRAGMATİK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada diskurs tushunchasi, uning kelib chiqishi, turli sohalarida uni o'rganishga bo'lgan turlicha yondashuvlar, g'arb va sharq olimlarining diskurs thununchasini tadqiq etish borasidagi xulosalar hamda hozirgi zaman dramatik diskursning ahamiyati va turlarining bayonotini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Diskurs, tahlil, yondashuv, lingvistik, kontekst, matn, muloqot, she'riy, argument, hikoya.

Kirish. Lingvistik tadqiqotlarning ko'lami kengaygani sari tilning turli kontesktlarda voqelanishi va bunda sabab oqibat munosabatini tahlil qilishga qaratilgan izlanishlar salmog'i ham oshib bormoqda. Diskursga bag'ishlangan tadqiqotlarni ham ayni shular jumlasiga kiritish mumkin.

Discours (lotincha discursus – harakat, suhbat, muloqot) «diskurs» deb tarjima qilinadi (kamroq — nutq, nutq turi, matn, matn turi). Ta'rif uchun murakkab tushunchalardan biri hisoblanadi. Ammo, shunga qaramay, bu ko'pincha qo'llaniladigan va funksional jihatdan qulay atama. Dastlab frantsuz tilshunosligida "diskurs" so'zi umumiy nutq yoki matnni bildirgan[1]. E Benevitse diskurs mohiyatini izohlash jarayonida nutq rejasi (nutqqa tayyorgarlik bosiqchi) va tinglovchi tomonidan o'zlashtirish jarayonida o'rtadagi masofa diskurs deb izohlaydi[2].

Diskursni matn lingvistikasining predmeti sifatida, nutq tahlilini esa uning usullaridan biri sifatida o'rganib, T.M. Nikolaeva nutqni "bir qator mualliflar tomonidan deyarli bir xil ma'nolarda qo'llaniladigan matn lingvistikasining noaniq atamasi" deb hisoblaydi va asosiylarini ajratib ko'rsatadi:

- 1) dialog;
- 2) matnning og'zaki-so'zlashuv shakli;
- 3) ma'no jihatdan o'zaro bog'langan gaplar guruhi;
- 4) bog'langan matn;
- 5) berilgan, og'zaki yoki yozma nutq ishi[3].

Kelajakda matn lingvistikasining atamasi sifatida "diskurs" ta'rifi matn doirasi bilan cheklanib qolmaydi va "bu matn yangilanadigan shartlar ro'yxatini o'z ichiga boshlaydi"[4]. Bunday holda, Kryuchevnikov tomonidan taklif qilingan nutq ta'rifini eslash o'rinni bo'ladi. Zamonaviy tilshunoslikda ushbu hodisani tavsiflashda birinchi o'rinni egallagan van Deyk "nutq oqimi sifatida, til o'zining doimiy

harakatida, tarixiy davrning xilma-xilligini, ham kommunikaning, ham kommunikativ vaziyatning individual va ijtimoiy xususiyatlarini o'zlashtiradi. muloqot sodir bo'ladi[5]. Muayyan holatni diskurs tahlil qilish xususida Barabara Jonson odamlar qayerda nimani qanday qiladi va bunga sabab nima degan savolga javob topishning o'ziyoq diskurs tahlil mohiyatini asolaydi degan fikrni bildiradi.

Dramatik matn - bu ikki ongning - muallifning va mo'ljallangan c / zning diskursiv (kognitiv-kommunikativ) faoliyatining mahsuli bo'lgan ushbu turdagi adabiyot qonunlariga muvofiq qurilgan badiiy asar matni. dramatik bo'lmagan diskurs dan o'ziga xosligi bilan farq qiladi bilim formati sifatida o'yin matni ichida metamatnni joylashtirish. Dramatik nutq birinchi ma'noda badiiy asar ichidagi kognitiv-kommunikativ soha bo'lib, unda personajlarning ongi aloqada bo'ladi. Ikkinchi ma'noda dramatik diskurs - bu spektaklni yaratish paytida va uni iste'molchi tomonidan idrok etish davrida muallif ongining faollashtirilgan zonalarining tarqalish maydoni va c / z.

Dramatik diskurs dramatik matnning chiziqli hodisasidan uning hajmini yaratishda ishtirok etuvchi vaqt, joy, mentalitet kabi koordinata o'qlarining mavjudligi bilan farqlanadi. Shunday qilib, kognitiv-kommunikativ yondashuv doirasida dramatik matn va dramatik nutqning, shuningdek, oddiy badiiy matn va dramatik matnning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga harakat qilinadi.

Birinchi holda, dramatik nutq muallifning ongini va ongini tarqatish sohasi sifatida qarash taklif etiladi (asarda kognitiv-kommunikativ soha hisobga olinmagan); ikkinchi holda, metamatnni drama matniga "qo'shish" ning alohida tartibi - remarka kabi tarkibiy va tashkiliy element orqali aniqlangan. Muallif va tomoshabin metamatnlarining

kombinatsiyasi diskurs metamatnini yaratadi. Dramatik diskurs murakkab kommunikativ hodisa bo'lib, u dramaturgiya qahramonlari nutqida keltirilgan matnning emas, balki matnni tushunish uchun zarur bo'lgan va muallifning mulohazalari subdiskursiga singib ketgan turli paralingvistik omillarni ham o'z ichiga oladi [Karimova 2012]., 48-bet]. DDning yana bir ta'rifini ko'rib chiqaylik: "Drama nutqi badiiy asarning ichki mazmunini tashkil etuvchi kognitiv-kommunikativ hodisadir; muallif va o'quvchi ongining faollashtirilgan zonalarining o'zaro kirib borish sohasi (mos ravishda, spektaklni yaratish paytida va uni idrok etish davrida)" [Alefirenko 2013, 152-bet].

Dramatik diskurs nafaqat og'zaki nutq, balki shartli yozuv hamdir. Ritorika darajasidagi og'zaki harakat sifatida nutq so'zlashuv harakatidir. Teatrdagi "gapirish" "harakat qilish" degan ma'noni anglatadi, buning natijasida qahramonlarning nutqi nafaqat ular bajaradigan harakatni aks ettirishi, balki o'z-o'zidan harakat qilishi kerak, ya'ni. dramaning bir qismi bo'ling.

Murakkab semiotik birlik sifatida dramatik nutq ikki turdagi yechimlar - tarjima va sahnalashtirish tufayli kuchli izohlash imkoniyatiga ega bo'lib, ular quyidagi komponentlarda ifodalanadi: dialoglar, verbal yoki nonverbal kodlar, intralingvistik va ekstralingvistik belgilar bilan to'yingan dramatik matnlar; ishtirokchilar, bularga muallif, aktyor, rejissyor, ssenariy muallifi va boshqalar kiradi; vaziyatlar, spektakllar, spektakllar, bu, birinchi navbatda, spektakl yaratish jarayonida ham, uni sahnalashtirish jarayonida ham, tomoshabinning idrok etish jarayonida ham ko'p talqin qilish imkonini beradi [Zinkovskaya 2015, 39-bet].

Dramatik diskursning asosiy o'ziga xos nutq hosil qiluvchi komponentlari dramatik nutq ishtirokchilarining o'zlari hisoblanadi. Tomoshabin va o'quvchidan tashqari, bular DDning ko'p qirrali aloqalari va munosabatlarini aktuallashtirish bilan bog'liq barcha aktyorlardir, masalan: spektakl muallifi, o'quvchi, tarjimon, aktyorlar, tomoshabin, va boshqalar.

Dramatik diskurs ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarning o'ziga xosligi tashkiliy jihatdan nutqning konstitutsiyaviy belgilarini ifodalovchi turli omillar bilan asoslanadi: shartlar, tashkilot (sahna uchun spektakl tanlash), aloqa usullari va materiallari (o'z maqomidagi odamlar). -rol va vaziyatli kommunikativ rollar: aktyorlarni tanlash, rollarni taqsimlash), muloqot sohasi: ma'naviy, estetik. Murakkab strukturaviy shakllanish sifatida dramatik nutq, birinchi

navbatda, uning tarkibiy qismlarining yaratilgan davrdan uzoqligi darajasiga qarab mobil tizimga aylanadi.

Dramatik diskurs modelining asosiy komponentlari spektakl talqinining diskursiv ma'konini tashkil etuvchi omillar - talqinlarning ko'pligi uchun ob'ektiv va sub'ektiv shartlar: 1) rejissyor niyatini amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari; 2) D.D.ning o'zaro ta'siri natijasi (spektakl muallifi - rejissyor - rassom); 3) "spektakldagi personajning roli" va "spektakldagi aktyorning roli" munosabatlarini talqin qilish; 4) "asosiy rol" / "ikkilamchi rol" munosabatlarida muvozanatni bosqichma-bosqich amalga oshirish; 5) tomoshabinning Dramatik diskursning faol ishtirokchisi sifatidagi munosabati; 6) asarga tanqidchi tomonidan berilgan baho; 7) ishlab chiqarishda detallarning semiotikasini aktuallashtirish; 8) xronotopni amalga oshirish xususiyatlari [Zinkovskaya 2015, p.40].

Dramatik asar badiiy adabiyotning muhim qismidir va bu dramatik nutqni badiiy nutqning bir turi sifatida tasniflash va uning o'ziga xos xususiyatlariga ega ekanligini hisobga olish imkonini beradi. Bu xususiyatlardan birinchisi uning "xayoliy" xarakteri bo'ladi. Yu.M. Shil'kov o'zining "Badiiy nutqning tabiati to'g'risida" asarida nemis faylasufi Edmund Gusserlning fenomenologiyasi nuqtai nazaridan badiiy nutqning fantastikligini ko'rib chiqadi va bunday nutqning muammolar, tushunchalar, ideallar, o'zaro bog'liqliklarni yaratish uchun transsendental qobiliyatini ko'rsatadi. real dunyoning ma'nolari bilan, ong ishini rag'batlantirish bilan birga va matn ishlab chiqarishning umumlashtiruvchi mexanizmlariga asoslangan [Shil'kov 2002, p.38]. San'at asarini yaratish aynan shunday mexanizmlarga asoslanadi, bu aslida badiiy fantastikadir. Oxirgi kontseptsiya J. R. Searle tomonidan diqqat bilan o'rganilgan. Amerika faylasufi o'zining "Badiiy nutqning mantiqiy holati" asarida ta'kidlaydiki, badiiy adabiyot va demak, butun badiiy nutqning mavjudligi muallifga badiiy nutqni yaratishga imkon beradigan maxsus konventsional to'plamiga asoslanadi. haqiqat, haqiqiylik mezoniga ega [Serl 1999, p. 34-37].

Xulosa. Dramatik diskursning asosiy o'ziga xos nutq shakllantiruvchi komponentlari dramatik nutq ishtirokchilaridir. Tomoshabin va o'quvchidan tashqari, bularning barchasi dramatik nutqning ko'p qirrali aloqalari va munosabatlarining aktuallashtirish bilan bog'liq aktyorlardir: spektakl muallifi, tarjimon, o'quvchi, sahna rejissyori, teatr tanqidchisi, teatr tanqidchisi. ushbu ishlab chiqarishda ishtirok etgan aktyorlar, tomoshabin va boshqalar. Dramatik diskurs nafaqat og'zaki nutq, balki shartli yozuv hamdir.

ADABIYOTLAR

1. Миронова Н.Н. Дискурс- анализ оценочной семантики.- Учебное пособие .- М.: НВИ – ТЕЗАУРУС, 1997. – 158 с.
2. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. Oxford Blackwell, 1983. 272 p.
3. Крючечников Н.В. Роль надписей в драматургии фильма / Николай Васильевич Крючечников. – М.: ВГИК, 1964. – 19 с
4. Ермоленкина Л.И. Дискурсивная личность в коммуникативном пространстве современного радио // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2017. Вып. 2 (179). – С. 37-40.
5. Дейк Т.А. ван. Язык, познание, коммуникация [Текст] / Т.А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
6. Hymes D (1972). 'On Communicative Competence' in Pride J.B. Holmes J. (eds). Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin. pp. 259 – 293.
7. Голованева М.А. Драматический текст и драматический дискурс: коммуникативнокогнитивное сопряжение к // Известия В. 2010.
8. Каримова Д.Х. Драматургический текст и драматургический дискурс: о соотношении понятий. 2012. – С. 46-50. [Электронный ресурс] / Режим доступа: URL: <https://e.lanbook.com/reader/journalArticle/106841/#1> (дата обращения 02.05.2018).
9. Алефиренко Н.Ф. Текст и дискурс: учебное пособие для магистрантов [Текст] // Н.Ф. Алефиренко, М.А. Голованева, Е.Г. Озерова, И.И.Чумак-Жунь. – 2-е изд.,стер.- М.: Флинта, 2013. – С. 232.
10. Зиньковская А.В. Драматургический дискурс как статусно новое дискурсивное образование // Рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». Выпуск 2 (153) 2015. – С. 36-42. [Электронный ресурс] / Режим доступа: URL:[tps://e.lanbook.com/reader/journalArticle/206107/#5](https://e.lanbook.com/reader/journalArticle/206107/#5) (дата обращения: 02.05.2018).

12. Зиньковская А.В. Драматургический дискурс как статусно новое дискурсивное образование // Рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». Выпуск 2 (153) 2015. – С. 36-42. [Электронный ресурс] / Режим доступа: URL:<https://e.lanbook.com/reader/journalArticle/206107/#5> (дата обращения: 02.05.2018).
13. Шилков Ю.М. О природе фикционального дискурса [Текст] // Я. (А. Слинин) и МЫ: к 70- летию профессора Ярослава Анатольевича Слинина. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002.
14. Серль Дж. Р. Логический статус художественного дискурса [Текст] // Логос. 1999. № 3. – С. 34-47.

UDK:808.1:81'372

Dilnoza SARBAROVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: dilnozasarbarova1@gmail.com

ToshDO'TAU dotsenti, PhD M.Umurzoqova taqrizi asosida

ANALYSIS OF THEORETICAL CONSIDERATIONS ON LINGUOPRAGMATICS AND ITS FORMATION

Annotation

The connection between linguistics and pragmatism may seem incomprehensible, but a closer look at these two areas reveals their important aspects.

The article provides information about pragmatics and pragmalinguistics. Pragmatics and pragmalinguistics are compared to each other and their specific features are presented. Also, the following tasks are defined as the main purpose of this article:

- 1.the history of the formation of pragmatics as a separate branch of the science of linguistics identify the roots.
- 2.highlight general theoretical issues of linguistic pragmatics.
- 3.study the history of research in the field of pragmalinguistics.

Key words: Pragmatics, pragmalinguistics, linguopragmatics, speech act, semantics, syntax.

АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ СООБРАЖЕНИЙ О ЛИНГВОПРАГМАТИКЕ И ЕЕ ФОРМИРОВАНИИ

Аннотация

Связь между лингвистикой и прагматикой может показаться тонкой, но более пристальное изучение этих двух областей раскрывает их важные аспекты. В статье представлена информация о прагматике и прагматингвистике. Прагматика и прагматингвистика сопоставлены друг с другом и представлены их специфические черты. Также в качестве основных целей данной статьи определены следующие задачи: 1) определить исторические корни становления прагматики как отдельной отрасли науки о языкознании; 2) выделяет общетеоретические вопросы языковой прагматики; 3) изучить историю исследований в области прагматингвистики.

Ключевые слова: Прагматика, прагматингвистика, лингвопрагматика, речевой акт, семантика, синтаксис.

LINGVOPRAGMATIKA VA UNING SHAKLLANISHIGA DOIR NAZARIY QARASHLAR TAHLILI

Annotatsiya

Tilshunoslik va pragmatika o'rtasidagi aloqa anglashilmas darajada namoyon bo'lishi mumkin, lekin bu ikki sohani yaqindan o'rganish ularning ahamiyatli tomonlarini namoyon qiladi. Maqolada pragmatika va pragmalingvistika haqida ma'lumot berilgan. Pragmatika va pragmalingvistika bir biriga nisbatan qiyoslanib, ularning o'ziga xos xususiyatlari keltirilgan. Shuningdek, bu maqolada asosiy maqsad sifatida quyidagi vazifalar belgilangan: 1) pragmatika tilshunoslik fanining alohida bo'limi sifatida shakllanishining tarixiy ildizlarini aniqlash; 2) lingvistik pragmatikaning umumnazariy masalalarini ajratish; 3) pragmalingvistika sohasiga oid tadqiqotlar tarixini o'rganish.

Kalit so'zlar: Pragmatika, pragmalingvistika, lingvopragmatika, nutqiy akt, semantika, sintaktika.

Kirish. Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Keyingi yillarda qilingan tadqiqotlarda til birliklarining ifoda imkoniyatlarini ochib berishda, ularning mazmuniy tuzilishini belgilashda nutqiy vaziyat, kontekst, til egalarining nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari va til ko'nikmalari kabi omillar ham muhim ahamiyatga ega ekanligiga e'tibor qaratildi. Buni tilshunoslikda yangi-yangi yo'nalishlarning yuzaga kelishi, yangicha qarashlarning paydo bo'lishi ham tasdiqlab turibdi. Tilda aks etgan voqelik har doim ham hamma axborotni ifodalayvermaydi. So'zlovchi o'zining pragmatik maqsadiga muvofiq tarzda ba'zi axborotlarni yashirin ifodalaydi[5]. Bizga ma'lumki, Ferdinand de Sossyur tilni shaxmatga qiyoslash natijasida obyektiv olamdagi predmet, narsa va hodisalarni shaxmat donalari sifatida nomlagan va shaxmat donalarining imkoniyatlarini bilish bilan birga o'yin ko'rsatishni ham bilish kerak degan fikrlarni ilgari surgan. So'zlash va anglash jarayoni ham xuddi shunday. Shuning uchun to'g'ri va aniq so'zlash uchun hammaga tushunarli bo'lgan semantik va sintaktik bilimlarning faqatgina o'zini bilish yetarli emas. So'zlash va fikrni tog'ri ifodalash uchun individual strategiya mahoratiga ham ega bo'lish lozim. Shuningdek,

lingvopragmatika tilshunoslikka oid hisoblanadi va u tilshunoslik fanining ichidagi bir tarmoqdir. Pragmatika esa mustaqil fan hisoblanadi. Pragmatika va lingvopragmatika terminlarining farqlanmasligi esa pragmatika ham tilshunoslikka oid degan yangilash fikrlarga sabab bo'lib kelmoqda. Pragmatika esa alohida soha, alohida bir yo'nalishdir. Shunday ekan, pragmatika bu o'zida juda ko'plab tarmoqlarni, tasniflarni birlashtirgan umumiylik hisoblanadi. Lingvopragmatika esa tilshunoslikka oid bo'lgan shu fanning ichidagi bir yo'nalish. E'tibor qaratadigan bo'lsak insonlarning obyektiv olamdagi barcha ijtimoiy xatti-harakatlari uning nutqiy faoliyatida o'z ifodasini topadi. Ana shu nutqiy faoliyatni esa lingvopragmatika o'rganadi va bu pragmalingvistikaning o'rganish obyekti hisoblanadi. Lingvopragmatika tilshunoslikning bir tarmog'i bo'lib, unda insonning ijtimoiy faoliyatini o'zida aks ettiruvchi nutqiy jarayon, nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat, nutqiy vaziyatning ta'siri bilan aloqador masalalar o'rganiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Ch.Pirs, Ch.Morris, D.Dyun, U.U.Djems asarlarida o'rta tashlangan pragmatik yo'nalishning g'oyalari keyingi yillarda yanada rivojlanirildi. Shu bilan bir qatorda, o'zbek tilshunosligida o'tgan asrdan boshlab pragmatika bo'yicha ko'plab tadqiqotlar qilindi va bu

yo'nalishda N.Mahmudov, A.Nurmonov, M.Hakimov, U.Rahimov, D.Lutfullayeva, Sh.Safarov, H.Negmatov, M.Haynazarova, G.Toirova, N.Vohidova, Z.Burhonovlarning turli yo'nalishdagi pragmatik tadqiqotlari yuzaga keldi. Shuningdek, M.Umurzoqova tomonidan O'zbek tilida segment qurulumlarning pragmatik xususiyatlari o'rganildi.

Pragmatikaga fan sohasi sifatida bir necha ta'riflar berilgan. Lingvistik ensiklopedik lug'atda pragmatika "nutqdagi lingvistik belgilarning ishlashini o'rganuvchi semiotika va lingvistikaning tadqiqotlar sohasi" deya ta'riflangan bo'lsa, I.V.Gak fikricha, pragmatika nafaqat jumlar talqiniga, balki muayyan sharoitlarda ularning shaklini tanlashga ham taalluqli[3]. Ushbu ta'rifda pragmatic aspektning ikki jihati namoyon bo'ladi, ya'ni so'zlovchi pozitsiyasi (shakl tanlovi) hamda tinglovchi pozitsiyasi (jumla interpretatsiyasi). Jorj Yul esa pragmatikaga ta'rif bera turib, uning o'rganish sohasini to'rtga bo'lib ko'rsatadi. Birinchi ta'rifga ko'ra pragmatika -so'zlovchi (yoki yozuvchi) tomonidan aytilgan va tinglovchi (yoki o'quvchi) tomonidan talqin qilingan ma'noni o'rganish. Natijada, ushbu ta'rifdan kelib chiqadigan xulosa shuki, pragmatika so'z va iboralar jumlada o'z holicha anglatadigan ma'nodan ko'ra insonlar ushbu jumlar orqali nima demoqchi ekanliklarini tahlil qilish bilan shug'ullanadigan soha. Demak, pragmatika, so'zlovchi anglatgan ma'noni o'rganish. Yul keltirgan pragmatikaning ikkinchi ta'rifi quyidagicha: pragmatika odamlarning ma'lum bir kontekstda nimani anglatishini va kontekst aytilgan narsaga qanday ta'sir qilishini talqin qilishni o'z ichiga oladigan tadqiqot sohasi. Bunda so'zlovchining nima demoqchi ekanligi uning kim bilan gaplashayotganiga, nutqni qayerda, qachon va qanday sharoitda aytmqchi ekaniga bog'liq holda tuzilishini inobatga olish talab qilinadi. Pragmatikaning ushbu tadqiq yo'nalishini hisobga olsak, pragmatika kontekstual ma'noni o'rganuvchi soha degan xulosaga kelamiz. 1960-1970-yillarda ingliz mantiqshunosi Jon Ostin hamda amerikalik olim Jon Syorlning nutq aktlari nazariyasi haqidagi ishlari pragmatika sohasida tub burilish bo'ldi. Ostin va Syorlning muhim tadqiqotlari sababli pragmatika lingvistikada o'rganila boshlandi va lingvistik pragmatika yoxud pragmalingvistika atamalarining vujudga kelishiga hissa qo'shishdi[2]. Lingvistik pragmatika amalda nima bilan shug'ullanadi degan savolga quyidagicha javob berish mumkin, lingvistik pragmatika bu real muloqot jarayonlarida lingvistik belgilarning xatti-harakatlarini o'rganishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslikda lingvopragmatika yangi sohalaridan biri bo'lganligi sababli uning birliklari va kategoriyalari to'g'risida umumiy tushunchalar hali to'liqligicha shakllanmagan. Shunday bo'lsa ham L.A. Kiselyovaning har qanday tadqiqot obyekti ma'lum lingvistik birliklar sistemasidan iborat ekanligi borasidagi fikrlariga tayangan holda pragmalingvistik xususiyatlarni o'zida ifoda etuvchi pragmalingvistik birliklar sifatida pragmema va informema muloqotda foydalaniladi. Shu vaqtgacha pragmatika borasidagi turli qarashlar olg'a surilgan bo'lsa ham, lekin ularning hech biri pragmatika, uning predmeti, obyekti kabi tushunchalarni tugal ochib berolmagan. Lingvopragmatika bevosita kommunikatsiya jarayoni bilan uzviy bog'lanishda ekan, ijtimoiy hayotning kengayishi natijasida uning tadqiq jarayoni ham yangi tushuncha va qarashlar bilan boyib, pragmatikaning ichida o'rganilishi kerak bo'lgan bir qancha tarmoq sohalarini shakllanishiga zamin yaratadi. Nutqiy akt nazariyasi, deysis nazariyasi, diskurs nazariyasi, pragmasemantika, pragmatistika kabilarda shular jumlasidandir. Lingvopragmatikaning xususiy masalalari doimiy nutq ishtirokchilari va nutqiy muloqot bilan bog'liq bo'lganligi sababli pragmatika borasidagi turli qarashlar quyidagi umumiy fikrga birlashadi:

Lingvopragmatika sohasida olib borilgan barcha tadqiqotlarda til, inson, nutqiy faoliyat tushunchalari o'rganilgan va faoliyat tushunchasiga alohida yondashilgan;

kommunikatsiya jarayonida til faqat aloqa-aralashuv vositasigina bo'lib qolmay, adresantlarning muloqotda dinamik xarakterdagi munosabatini ham ifodalashi o'rganilgan;

til birliklarining nutqiy vaziyat bilan bog'liq bo'lgan munosabatda istalgan uslubga xoslanishi ifodalangan.

Pragmatikaning fan sifatida shakllanishi til belgilarining funksional jihatdan nutqning turli xil jarayonida fikr ifodalash va uni anglash, tushunish mezonlariga asoslanadi. Pragmatika obyektiv olamdagi voqeliklarni aks ettiruvchi elementlardan tashkil topgan bo'lib, uning tahlil obyekti so'zlovchi subyekt, nutq qaratilgan shaxs ya'ni tinglovchi subyekt, xabar yuboruvchi adresant, xabarni qabul qilib oluvchi adresat, kommunikatsiyada o'zaro bog'lanish, munosabat, nutqiy akt, matn, aloqa qilish, muloqot vaziyati bilan bog'liq masalalar kiritilgan. Lingvistik pragmatikaning maqsadi "kontekstda tilni o'rganish". Bevosita kommunikatsiya jarayonida esa tilni ijtimoiy va situativ tadqiqda namoyon bo'ladi. Demak, lingvopragmatikada faoliyat tushunchasining olib kirilishi fanning tadqiqot obyekti yaratishga va keng ko'lamda o'rganishga asos bo'ldi. Lingvopragmatikaning obyekti nazariyalarning turli xilligiga qaramasdan, har qanday holda ham lison va uning faoliyat jarayonida voqelanadigan xususiyatlari. Sh.Safarovning tadqiqotlaridan kelib chiqib "kommunikatsiya kategoriyasi" deb nomlasak ham bo'ladi.

Lingvopragmatika ta'rifi, predmeti borasidagi tilshunoslar o'rtasida fikrlar turlichaligiga qaramasdan quyidagi g'oyalarning mushtarakligi kuzatiladi:

-Kommunikativ faoliyat tavsifining tayanch nuqtasi faoliyat tushunchasidir;

-Lison muloqot ishtirokchilarining o'zaro munosabatini harakatga keltiruvchi vositadir;

-Lisoniy faoliyat voqelanishi bevosita muloqot muhiti bilan bog'liq hodisadir

Tilshunos olim V.V Petrovning til haqidagi quyidagi tezi lingvopragmatikaning boshlang'ich tadqiqiy chegarasini aniqlash uchun lingvistik asos bo'ladi: "Inson qaysidir tilga xos semantik bilimlarsiz so'zlashi yoki anglashi mumkin emas, ammo o'sha tilga xos semantik bilimlar egasi bo'lishning o'zi ushbu tilda so'zlash va anglash uchun kifoya qiladi degani emas, masalan, musiqali pyesa mazmunidan ogohlik uning ijrosi uchun yetarli bo'lmaydi, buning uchun, eng asosiysi, ijro mahorati, layoqatiga ham ega bo'lish lozim"[3].

Tahlil va natijalar. Lingvistik pragmatika amalda nima bilan shug'ullanadi, degan savolga quyidagicha javob berish mumkin, lingvistik pragmatika bu real muloqot jarayonlarida lingvistik belgilarning xatti-harakatlarini o'rganishdir. Lingvopragmatika bizga nima uchun kerak? Nega biz inson nutqining lingvopragmatik xususiyatlarini o'rganishimiz zarur? Inson nutqiy faoliyatga kirishar ekan albatta uning nutqiy faoliyatdan ko'zlagan maqsadi mavjud bo'ladi. Inson hech qachon biror maqsadsiz kommunikatsiyaga kirishmaydi. Bu uning tabiatiga xos, albatta. Inson o'z maqsadiga erishish uchun nutqiy faoliyatda turli xil strategiyalardan foydalanadi. Bilamizki, inson lingvopragmatik bilimlardan tashqari o'z tiliga xos semantik bilimlar egasi ham hisoblanadi. To'g'ri, inson semantik bilimlarga ega bo'lishi mumkin, lekin semantik bilimlarga ega bo'lishning o'zi insonning so'zlash, fikrlash va ifoda mazmunini anglashi uchun yetarli emas. Semantika - bu so'zlar va jumlar ma'nosini o'rganish ya'ni og'zaki va yozma nutqda so'zlar nimani anglatishini bilish demakdir. Bundan tashqari insonda so'zlarning ma'nosini bilish bilan bir qatorda ularni bir-biriga bog'lash, jumlar tuzish

qobiliyatlari ham mavjud. Ya'ni u sintaktik bilimlarga ham egadir. Sintaktik bilimlar deganda biz, insonning nutqda so'zlarni bir-biriga sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar, yordamchi so'zlar, so'z tartibi va ohang yordamida bog'lay olish qobiliyatiga egaligini tushunamiz. Lingvopragmatika esa yuqoridagi bilimlarning ya'ni so'zlarni bir biriga bog'lash orqali kelib chiqadigan asosiy ma'nolarning amalda qo'llanilish usullari demakdir. Ya'ni inson tildagi barcha semantik va sintaktik ilmlarni bilish bilan birga ularni o'z maqsadi yo'lida tanlay olishi va ifodalash imkoniga ega bo'lishi lozim. Ushbu fanning ko'lami so'zning aniq va yashirin maqsadlarini, so'zlovchining ichki munosabatini, shuningdek, yashirin intensiyasini, va tinglovchining esa kerakli ma'noga erishishda "murosaga borishga" tayyorligini tahlil qilishni o'z ichiga oladi; kommunikativ xulq-atvor turlarini o'rganish: ya'ni nutq strategiyasi va taktikasi, muloqot samaradorligiga erishishga qaratilgan dialog qoidalar, "bilvosita" deb ataladigan nutq harakatlaridan va so'z o'yinlarining turli usullaridan foydalanishdir.

Xulosa. Lingvopragmatika inson lisoniy faoliyatini ilmiy-amaliy tadqiq etishining istiqbolli yo'nalishi bo'lib,

uning ilmiy bilish tizimidagi o'rni va mavqeyi kundan kunga o'sib bormoqda. Bugungi kunda pragmalingsvistikani chuqur o'rganish masalasi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Chunki, lingvopragmatika insonlar o'rtasidagi aloqa-aralashuv jarayoniga xos verbal va nonverbal munosabatining mohiyatini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilshunosligida gaplarning, matnlarning, umuman olganda, inson nutqining pragmalingsvistik xususiyatlarini o'rganish umuminsoniy madaniyatning bir qismi bo'lgan nutq madaniyati, uslubshunoslik hamda insonning fikrlash faoliyati va ichki ruhiyatini nazariy va amaliy jihatdan aks ettiruvchi psixolingsvistika masalalari bilan ham uzviy bog'lanadi. Chunki, bu fanlarning markazida inson va uning nutqi turadi. Shunday ekan pragmalingsvistikaning rivoji u bilan uzviy bog'liq bo'lgan fanlarning ham rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Zero, tilshunos olim Sh. Safarov ta'biri bilan aytganda, "Pragmalingsvistik bilim millatlararo, xalqlaro munosabatlar, ishbilarmonlik sohasidagi muloqot ko'nikma-malakalarini o'stirish amaliyotida ham muhim o'rin egallashi aniq"[4].

ADABIYOTLAR

1. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). – Тошкент: "Ўқитувчи", 1995.
2. Норман Б. Ю. (2009). Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков)
3. Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шакллари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. №4.
4. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. 1985.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, -2008.
6. Абдурахмонов Ф., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент. "Ўқитувчи" – 1979.
7. Rahimov G'. Tilshunoslik nazariysi va amaliyoti: darslik-majmua. T., "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, - 2016.
8. Sarbarova, D. (2022). Analysis of unusual types of deixis in poems by Usmon Azim. Science and Innovation, 1(8), 2038-2041.
9. Umurzoqova, M.E (2020). The semantic- structural description of segmented constructions of the uzbek language and the problems of their study. ISJ Theoretical & Applied science, 05(85), 685-688
10. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. -Тошкент: Академнашр, 2013.

Nasiba SOBIROVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi
E-mail: fe.nasiba.s@gmail.com

SamDCHTI, f.f.d. v.v.b. prof. G'.Q. Mirsanov taqrizi asosida

TAHDID AKTINING PRAGMATIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tahdid akti bir necha birliklar bilan ifodalangan hamda ularning mazmun mohiyati, nutqdagi xususiyatlari o'zbek va jahon adabiyotlaridagi misollar orqali yoritilib berilgan. Bundan tashqari maqolada tahdid vaziyatlarning tasvirida turli bosqichlarda namoyon bo'ladigan jarayonlar batafsil tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tahdid akti, eksplisit, implisit, tahdid birliklari, noverbal ta'sir, verbal vosita, vulgar so'zlar, strategik ifoda.

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ДЕЙСТВИЯ С УГРОЗОЙ

Аннотация

В этой статье акт угрозы представлен несколькими единицами, а их содержание и характеристики в речи освещаются на примерах из узбекской и мировой литературы. Кроме того, в статье подробно анализируются процессы, которые проявляются на разных этапах описания угрожающих ситуаций.

Ключевые слова: Акт угрозы, эксплицит, имплицит, единицы угрозы, невербальный эффект, вербальный визит, вульгарные слова, стратегическое выражение.

PRAGMATIC BASIS OF THREAT ACT

Annotation

In this article the act of threat is represented by several units, and their content and characteristics in speech are highlighted through examples from Uzbek and World literature. In addition, the article analyzes in detail the processes that appear at different stages in the depiction of threat situations

Keywords: Act of threat, explicit, implicit, threat units, non-verbal effect, verbal visit, vulgar words, strategic expression.

Kirish. Ingliz tilidagi tahdid emotsionallik bilan bog'liq leksika ko'p hollarda bir leksema doirasidan tashqariga chiqadi, ya'ni tahdid akti bir necha birliklar yordamida ifodalanadi. Mazkur birliklar o'z ifodalanishiga ko'ra implisit yoki eksplisit ko'rinishga ega bo'lishi mumkin. Eksplisit hol subyektning nutqidagi ohangi, tahdid birliklarining intonatsiyasida ko'zga tashlanadi. Masalan:

And that was how a great scandal threatened to affect the kingdom of Bohemia, and how the best plans of Mr. Sherlock Holmes were beaten by a woman's wit.

Ushbu misolda tahdid eksplisit a great scandal threatened ifodalangan bo'lib, bunda subyektning nutq jarayonidagi intonatsiyasi eksplisit tasvirni ochib beradi. Ingliz tilidagi emotsional munosabat fe'llarining tahdid ifodasi subyektning boshqa subyektga nisbatan yo'naltirilgan tahdid aktini ochib berish uchun xizmat qiladi. Masalan: "I demand that you leave at once, sir" he said. War and Peace. You want to leave! Aunt Reed said. Where will you go? Your parents are dead. You cannot live alone.

Keltirilgan misolda talab qilmoq (demand) fe'llining tasviriy ifodasi (leave at once) birikmasi orqali tahdid jarayonni ochib beradi. Bu kabi tahdid akti keyingi misoldagi cannot live alone modal fe'lli birikma yordamida amalga oshirilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shaxs psixologiyasi bilan shug'ullangan Izard emotsional tahdid birinchi navbatda tajavuzkorlik [1] bilan sug'orilgan bo'lishini ta'kidlaydi. Albatta ushbu jarayon g'azab, qahr, nafrat kabi tushunchalar bilan hamohang ravishda bo'ladi, ya'ni boshqacha so'z bilan aytgandi emotsional agressiya kompleksining qismlari hisoblanadi. Adovat, dushmanlik tahdidni stimullashtiradi va kuchaytiradi, amalga oshirish jarayonini tezlashtiradi, natijada ochiqcha agressiya yuzaga keladi. Tahdidning yuzaga kelishi

qarama-qarshi ta'sirni, akti hosil qilishi ham mumkin. Tahdid xususiyatlari bilan ish olib borgan F. Kolpashnikova tajavuzkorlik va emotsional agressiyani inson tajribasidagi fiziognomik xususiyatni saqlovchi verbal jarayon ekanligi borasida so'z yuritib, quyidagi munosabatlarda o'z aksini topishini ta'kidlaydi: tahdid-stimul → noverbal ta'sir quyidagi tusga kiradi: [2]. Tahdid tushinchasi inson hayotida asrlar davomida yuzaga kelgan, shakllangan va inson tabiatining ajralmas (salbiy ma'noda) bo'lagi sifatida aks etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tahdid pragmatik xususiyati bo'lib, voqea-hodisa jarayonida, shaxslararo munosabatda, dushmanlik muhitida, raqobat jarayonida (salbiy munosabatlarning yuzaga kelishi orqali) yuzaga chiqadi. Tahdid akti shaxslarda turlicha shakllangan bo'ladi. Bu borada psixologik olimlar inson xarakterlarini tadqiq qilish jarayonida ularni turlarga ajratishadi. Mazkur xususiyatlar inson temperamentiga bog'liq hol deyish mumkin. Tahdid vaziyatga qarab, shaxsning temperamentiga qarab turlicha ko'rinishlarda yuzaga chiqish mumkin va uning ifodalanishi, yani namayon bo'lishi har xil ko'rinishga ega bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Shaxsning tahdid qilishi jarayonidagi qiyofasi turlicha ifodalaniga ega. Masalan:

"I'll kill him though," he said. "In all his greatness and his glory".

Although it is unjust, he thought. But I will show him what a man can do and what a man endures. "The Old man and the Sea".

Asking for money but not focused on it. He led the woman into the living room and made her lie face down on the floor, throwing a pair of tennis shorts over her head as a blindfold. She heard him enter their kitchen. She heard him chanting to himself. "I'll kill 'em, I'll kill 'em, I'll kill 'em" "I'll be gone in the dark".

Keltirilgan misollarda avtor shaxsning emotsional holati ta'sirida tahdidning yuzaga kelishi, uning amalga oshish arafasidagi jarayonini tasvirlangan. Mazkur vaziyatlar shaxsning turli tahdidga xos bo'lgan I'll kill him though, I'll kill 'em, I'll kill 'em, I'll kill 'em" iboralar yordamida amalga oshirilganligi kuzatiladi. Tahdid o'z navbatida ma'lum bir hatti-harakatlarda ham ko'zga tashlanadi. Masalan:

A knife was pressed against her neck. "You're coming with me, don't scream or I'll stab you," the ski-masked intruder whispered in a raspy voice. As she began to resist, he produced a gun: "Don't scream, or I'll shoot you." He led her out the back door "I'll be gone in the dark".

Shaxsning qo'llaridagi pichoq (knife) was pressed against her neck) bo'lishi, ogohlantiruvchi nutq vositalarining qo'llanilishi (don't scream or I'll stab you) tahdid vaziyatini yuzaga kelishni ifodalaydi. Tahdidning amalga oshish jarayoni esa fizik jihatdan ta'sir o'tkazish bilan bog'liq vaziyatlarda ham ko'zga tashlanadi. Masalan:

"You will not mind killing them so as long as we cover the distance in three hours".

"It sends out Avery clear message:" mess with us and we'll do something worse than kill you. We'll kill your children".

Keltirilgan misollardagi will not mind killing them, we'll do something worse than kill you birikmalari shaxsning o'z raqibiga nisbatan fizik kontaktning amalga oshirish maqsadidagi jismoniy zarar yetkazish tahdidini anglatadi. Mazkur hol tahdidning boshlanishidagi kulminatsion nuqta hosil bo'ladi. Tahdidning eng yuqori nuqtasi jismoniy ta'sir bilan bog'liq. Ammo tahdid jarayonida verbal vositalarning qo'llanilishi mazkur nutqiy aktning asosi sanaladi. Masalan:

I am warning you. he had said putting his large purple face right up close to Harry's, I am warning you now, boy a nay business anything at all -and you will be in that cupboard from now until Christmas.

Mazkur misoldagi I am warning you akti tahdidning boshlang'ich nuqtasi bo'lib, raqibga ta'sir yetkazish maqsadida yo'naltirilgan harakat.

Where is Oliver?" Said Fagin. "Where is the boy?" The young thieves looked uneasily at each other. But they made no reply. "What has become of the boy?" Said the old man, "speak out, or I'll throttle you!" thundered Fagin. "They have got him, and that's all about it", said dodger sullenly.

Keltirilgan misolda tahdidning maksimal darajada yuzaga kelishi. Raqibga nisbatan tana jarohati va shuningdek "speak out, or I'll throttle you" kabi vulgar so'zlar yordamida tahdid harakatlarini amalga oshirilgan.

He wheedled, bribed, ridiculed, threatened, and scolded; affected indifference, that he might surprise the truth from her; declared her knew, then that he didn't care; and at last, by dint of perseverance, he satisfied himself that it concerned Meg and Mr. Brooke.

Tahdid harakatlarda wheedled, bribed, ridiculed, threatened, and scolded; affected indifference kabi fe'llarning eksplitsit qo'llanilishi subyektda tahdid holatining yuzaga kelish jarayonini ko'rsatadi. Tahdid holati ogohlantiruvchi vazifani bajarishi mumkin. Masalan:

Be careful how you speak about my High Lady. Sarah J. Maas, A Court of Wings and Ruin. Keltirilgan ushbu misolda "Be careful" ravishi, va shuningdek "you speak about my High Lady" metaforik ibora shaxsning holati, tahdidga moyilligini tasvirlaydi. Bu birikmalar va iboralar subyektning raqibga nisbatan tajovvuzini ochib berishga xizmat qilgan.

Ba'zan mazkur so'z va iboralar bevosita personajlarning ko'chirma gaplari yordamida ifodalansa, ba'zan ushbu emotsional holatni yoritishda muallif tasviriy, narrativlik uslublaridan foydalanadi. Bu yondashishlar personajlarning emotsiyalari va ushbu emotsional muhitdagi tahdidni stadiyasini va darajasini ochib berish uchun xizmat

qiladi. Albatta tasviriy holda berilish personajning holatini va nutqini ochib berishga qaratilgan so'z va iboralardan foydalaniladi va mazkur so'z va iboralar shaxsning xarakteri, vaziyat bilan bog'liq emotsional kechinmalarini izohlashga xizmat qiladi [3]. Masalan:

"My God, everybody knows you were screwing that little tramp! And if that wasn't humiliation enough, you had to flaunt it right in front of my father!" Ted had never heard her speak with such fury.

Ushbu misoldagi ko'chirma gapning olib tashlanishi ham personajning emotsional holatini tasvirlashga xalaqit bermaydi. Chunki ushbu misoldagi "speak with such fury" iborasi subyektning emotsional holatini yetarlicha ochib bergan. Tahdid faqatgina so'z iboralarning qo'llanilishi emas balki mazkur iboralarning qo'llanilishidagi ohang va ton subyektning emotsional holati, tahdid bilan bog'liq jarayonlarni, tahdid vaziyatining qay darajada shakllanganligini ko'rsatadi [4]. Ushbu tasviriy hollar turli lingvokulturologiyada farqlanishi ham mumkin, va shu bilan birga shaxslarning xarakteriga bog'liq tasvirlanishni ham taqazo etadi.

Shunday qilib, tahdid o'z navbatida fiziognomik, kontakt va hatti-harakatlar asosini tashkil etadi. Mazkur vaziyatni tasvirlovchi so'z va iboralar ma'lum tabiiy til lingvokulturologiyasidagi tahdid aktlarini tashkil qiladi. Mazkur aktlarning tarkibini emotsional tajuvzkorlik, nafrat, qahr, g'azab kabi emotsional komplekslar tashkil etadi.

"I felt such a frightful cad. I felt so humiliated. You've been so wonderful, you've been so brave, you make all the rest of us look so dreadfully cheap and second-rate". Now the tears were pouring down her kind, homely face. "...You are heroic and I'm just a silly fool of a woman".

Keltirilgan misolda subyekt emotsiyasi tasviriy ifodaga ega bo'lib, qahramonning hayrati, emotsional-psixologik jarayonni boshidan kechirishi hamda agressiv holatning yuzaga kelish jarayoni sifatida baholanadi. Mazkur vaziyatlar - frightful cad, wonderful, cheap, second-rate, heroic, humiliated kabi so'z va iboralar hamda a silly fool of a woman sintaktik konstruksiyasi yordamida ochib beriladi.

Emotsional tahdidning boshlanishi tasviriy shaklda muallif tomonidan ochib berilishi esa o'quvchida agressiya movjudligi to'g'risidagi tushunchaning anglashga ko'maklashadi. Masalan:

"Be quiet, pig, or I'll tell the telephoned tola" Author: Marcel Ayme Book: The Wonderful Farm

If thou dost marry, I'll give thee this plague for thy dowry: be thou as chaste as ice, as pure as snow, thou shalt not escape calumny.

Ushbu misoldagi Be quiet, pig, I'll give thee this plague for thy dowry: be thou as chaste as ice, as pure as snow, thou shalt not escape calumny birikmalari subyektdagi qahrning, salbiy emotsional xususiyatning yuzaga kelish jarayoni va oxir oqibat ushbu jarayoni tahdid hatti-harakatlarni yuzaga kelishidan dalolat beradi.

Kuzatilayotgan tahdid tasvir fiziologik simptomlarning tasvirlanishi orqali ham ifodalanadi. Agressiv holatning yuzaga kelishi blood rise, va surging waves iboralar bilan ifodalanilgan ushbu misolda subyektning emotsional holati muallif tomonidan tasvirlanishi fiziologik simptom, ya'ni qon bosimining oshishi birikmasi orqali ochib beriladi. Ammo emotsional agressiv holatning tasvirlanishi subyektning organizmidagi fiziologik o'zgarishlar natijasi sifatida ham baholanadi. Sub'ektdagi mazkur emotsional o'zgarish raqibga nisbatan agresiyani yuzaga keltiradi. Albatta agressiv holat subyektning emotsional holatining kulminatsion nuqtasida, o'z hissiyatini boshqara olmasligi natijasida yuzaga keladi. Masalan:

His eyes had gone a pale tan and his face was bleached of color. He seemed at any moment about to fling himself on his older and stronger brother.

Ma'lumki, tahdid subyektda turli vaziyatlarda yuzaga keladi. Keltirilgan misolda Subyekt holati raqibining hatti-harakatidan o'z emotsiyalarini jilovlay olmasligi, raqibining unga nisbatan nohaqligi sabab yuzaga kelishi tasvirlangan[5].

Tahdid subyektdagi turli pragmatik maqsadlar omili bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tahdid vaziyatning yuzaga kelishi subyekt maqsadining biror maqsadga yo'naltirilganligi sababi bo'lishi ham mumkin. Masalan:

"You will never get well if you don't do as you are told and take the pills regularly" she would say with a kind of threats which made her forget her anxiety".

Tahdidning strategik ifodasi will never get well if you don't do, take the pills regularly komponentlar yordamida ham tasvirlanadi. Mazkur nutq vaziyatidagi, muloqatdagi qayd etilgan vositalarning ifodalanishi tinglovchini rag'batlantirish strategiyasi orqali o'z ifodasini topadi. Tahdidning strategik harakati birinchi navbatda nutqga ko'chsa, ikkinchi navbatda subyektning hatti-harakatlari orqali namayon bo'la boshlaydi [6]. Keyingi jarayon esa tahdidni ifodalovchi so'zlarning qo'llanilishida namoyon bo'ladi. Masalan:

"If he were dead, you'd weep for him: if you would not, it were a good sign that I should quickly have a new father. "William Shakespeare "Macbeth".

Xulosa va takiflar. Tahdid subyektlar o'rtasida turli emotsional vaziyatlarning tasvirlanishi, yoki emotsional holatning salbiy tomonga qaratilgan xususiyati sifatida baholanadi. Tahdid vaziyatlarning tasvirida turli bosqichlarda namoyon bo'ladigan jarayon bilan bog'liq bo'ladi. Birinchi jarayon subyektlar o'rtaidagi konfliktning yuzaga kelishi. Konflikt voqea-hodisaning vaziyat momentida yuzaga kelishi mumkin, shuningdek vaqt jarayonida to'planilgan raqibga nisbatan ichki salbiy emotsional tuyg'uning yuzaga chiqishi, subyektlarning iqtisodiy-ijtimoiy kelishmovchiligi kabi bir necha omillarni qamrab oladi. Ikkinchi jarayon subyektlar o'rtasidagi konflikt verbal ko'rinishga ega bo'lishi, ya'ni subyektlarda subyektning maqsadli xolatlarining yuzaga kelishi: subyektning kommunikativ strategiyasining bir ko'rinishi bo'lishi, tahdid so'zlar va iboralarning qo'llanilishi, ifoda planiga ko'chishi, tana harakatlarida tahdidga moyillikning oshishi bilan ifodalanadi. Uchinchi bosqichda esa to'planilgan nafrat, g'azab va shu kabi xususiyatlarning aktlarga ko'chishi, kulminatsion vaziyatning yuzaga kelishi hamda agressiv harakatlarning boshlanishi hisoblanadi. Ko'rinib turibdiki, agressiv hatti-harakatlar o'z navbatida ma'lum biri jarayon, voqea-hodisalar rivojining kulminatsion nuqtasida hosil bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Изард К.Э. Эмоции человека. М.: МГУ. 1980. 440 с.
2. Колпащикова Ф.К. Русская вербализация эмоциональных состояний на фоне Англо-американской (коммуникативно-ситуативный, лингвокультурный и социокультурный аспекты). Автореф. дис... канд. филол. наук. Новосибирск. 2007. 27 с.
3. Shahriyor Safarov. Pragmalingvistika. Toshkent, 2008.
4. Marufjon Yo'ldoshev. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent, 2008.
5. Mamajonov A. Abdupattoev M. Matn sintaksisi. Farg'ona, 2002.
6. Hakimov M. K. O'zbek tilida vaqt ma'noli lug'aviy birliklar va ularning matn shakllantirish imkoniyatlari. Farg'ona, 2004.

Nodirabegim SOBIROVA,
Qo'qon universiteti o'qituvchisi
E-mail: nodirabegimsobirova600@gmail.com

Namangan universiteti o'qituvchisi, f.f.d N.Dosmatova taqrizi asosida

THE CURRENT ENVIRONMENT OF JOURNALISTIC TRANSLATIONS: IN THE SPHERE OF FOREIGN NEWS

Аннотация

The main objective of the study is to study the reliability of the presented foreign news in current Internet news, as well as the state of expressiveness and semantic planning. At the same time, the news was checked by methods of monitoring and comparing the leading Internet sites of Uzbekistan. In particular, cases of translation of English news were studied and classified. The organization of electronic news, which is the most followed part of the news delivered to our population, places even greater responsibility on its execution. Therefore, the relationship between translation studies and comparative stylistics was studied in practice.

Key words: translation studies, comparative stylistics, grammatical stylistics, comparative translation, expression plane, meaning plane, frame.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЖУРНАЛИСТСКИХ ПЕРЕВОДОВ: В СФЕРЕ ЗАРУБЕЖНЫХ НОВОСТЕЙ

Аннотация

Основной задачей исследования является изучение достоверности представленных зарубежных новостей в актуальных интернет-новостях, а также состояния выразительности и смысловой планировки. При этом новости проверялись методами мониторинга и сравнения ведущих интернет-сайтов Узбекистана. В частности, были изучены случаи перевода англоязычных новостей и изучены переводы по классификации. Организация электронных новостей, которые являются наиболее наблюдаемой частью новостей, доставляемых нашему народу, накладывает еще большую ответственность на их исполнение. Поэтому взаимосвязь переводоведения и сравнительной стилистики изучалась на практике.

Ключевые слова: переводоведение, сравнительная стилистика, грамматическая стилистика, сравнительный перевод, план выражения, план значения, фрейм.

ZAMONAVIY TARJIMANING PUBLITSISTIKADAGI O'RNI: CHET EL YANGILIKLARI RUKNIDA

Аннотация

Tadqiqotning asosiy muammosi amaldagi internet yangiliklarida keltirilayotgan chet el xabarlarining asliga to'g'ri ekanligini, ifoda va ma'no planning holatini o'rganishdan iboratdir. Bunda O'zbekistondagi gegemon internet saytlarini kuzatish va taqqoslash metodlari yordamida yangiliklar tekshirib chiqildi. Aynan, ingliz tiliga oid yangiliklarning tarjima holatlari o'rganildi va klassifikatsiyaga bo'lingan holda tarjimalar tadqiq etildi. Xalqimizga yetkazilayotgan yangiliklarning eng ko'p kuzatiladigan qismi elektron yangiliklarni tashkil etilishi, ularning ishchilik xususiyatiga yanada kata ma'suliyat yuklamogda. Shuning uchun, tarjimashunoslik va qiyosiy stilistikaning o'zaro aloqasi amalda qanday holatda kechayotganligi tadqiq etildi.

Kalit so'zlar: tarjimashunoslik, qiyosiy stilistika, grammatik stilistika, tadbil tarjima, ifoda plani, ma'no plani, freym, tanglamalar.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son qaroriga muvofiq, shuningdek, xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlarni samarali amalga oshirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 312-son, "Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" qarorining ijrosini ta'minlash maqsadida fan sohasida keng tadqiqotlar olib borilmoqda.

Bir kunimizni ham yangiliklarsiz tasavvur qila olmaydigan davrda yashayotganligimizning o'zi quyidagi maqolamizning muhimlik darajasini belgilaydi. Ommaviy axborot vositalari ichidagi eng ko'p aholi ichida faol ko'riladigan manba internet yangiliklari, ya'ni yangilik saytlari hisoblanadi. O'zbekistonda yangiliklarning gegemon saytlari Daryo, Qalampir, Kun.uz va boshqa rivojlanib kelayotgan saytlar hisoblaniladi.

Tilshunolar oldida savol tug'ilishi tabiiy: chet tildagi yangiliklar til egalari qanday o'zlashtirilmoqda va ikki til madaniy aloqasida qanday o'zgarishlar kechmoqda? Zotan,

tarjima jarayonida o'zlashgan so'zlarning o'zi mansub bo'lgan tilga xos belgilarini saqlab qolganligini, ya'ni leksik stilistika zamonaviy publistikada qanday o'rinlarda keltirilayotganligini va ishlatilish shart-sharoitlarini o'rganish sohaning asosiy yo'nalishlarini to'ldirishda muhim ro'l o'ynaydi. "Tarjima hamisha ikki til qiyosiy stilistikasidir," deydi Ye.G.Etkind, chunki tarjimaning asosiy vazifasi – asl nusxaning uslubiy qiyofasini o'z tilida qayta yaratishdan iboratdir[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tarjima nazariyasi va til stilistikaga oid Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Ashurova D.U., Galiyeva M.R., G'ofurov I., Mo'minov O., Qambarov N. va Arnold I.V. kabi olimlarning izlanish va arini o'rganish orqali tadqiqot uchun nazariy poydevor olindi. Bunda qiyosiy stilistika va tarjimaning nutq turlarida ishlatilish holatlari va shakllari qiyoslab o'rganish uchun asos bo'ldi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni qalampir.uz saytidagi chet el yangiliklari ustida olib bordik va bunda qiyoslash-taqqoslash uslublari orqali tekshirdik. Manbalarning ishonchligi tekshirilib berilgan linklar orqali tekshirildi.

Tahlil va natijalar. Tahlil davomida saytlardagi yangiliklarda keltirilayotgan ba'zi ma'lumotlarning olingan manbalarining aniq linklari keltirilmaganligiga guvoh bo'ldik va bu tadqiqotimizdagi yangiliklarning 30 foizini tashkil qildi.

Chet el yangiliklarining aynan ingliz tiliga oidligiga e'tibor bergan holda saralab olingan manbalarni tadqiq qilganimizda yana bir jihatga duch keldik: bu ingliz tilidagi yangiliklarni rus saytlaridan olinganligi. Bunday saytlarga 3dnews.ru, russian.rt.com kabilarni keltirish mumkin. Tasdiq uchun quyidagi maqolani keltirishimiz mumkin:

AQSH Markaziy Osiyo davlatlariga dezinformatsiyaga qarshi kurashda yordam bermochi

AQSH Xalqaro taraqqiyot agentligi (USAID) Markaziy Osiyo jamiyatlarining dezinformatsiyaga chidamliligini oshirishga qaratilgan besh yillik dastur uchun 12 million dollar ajratishga tayyor. Bu haqida agentlik tomonidan imzolangan hujjatda keltirilgan.

31-may kuni keltirilgan bu yangilik 3dnews.ru saytidan to'g'ridan to'g'ri rus tilidan tarjima qilib olingan. Ingliz zabon xalqlarning yangiliklari rus saytlarida berilib, ularning o'zbek tiliga o'girish bilan yangiliklar keltirilmoqda. Bu qanchalik to'g'ri yoki yangiliklarni tarqatishning oson yo'li bo'lib 2 marta filtirlanib xalqimizga yetib kelishi ma'qulligi savolligicha qolmoqda.

Yana bir o'ziga xoslik bu – tillarning ishlatish uslubidir. Ingliz tilida berilgan barcha, yana takrorlayman, barcha maqolalarda shu tilning o'ziga xos grammatik turfaik bilan keltirilgan ma'no go'zalliklari bilan yoritilishidir. Bu til o'rganuvchilarga maqolalar o'qish orqali bilimlarini kuchaytirishlariga katta yordam berib kelmoqda. Maqolalarning murakkab akademik miqyosda yoritilishi ko'zni quvontiradi, albatta.

Bunday maqolalarning tarjimalarini grammatik stilistika tomonidan o'rganilganda, murakkab gaplar sodda gaplarga, oddiylik stiliga o'zgartirilganiga guvoh bo'ldik. Quyida ba'zilarini keltiramiz:

15-may Meksika Prezidenti o'zining hashamatli samolyotini Tojikistonga sotdi

Qayd etilishicha, Lopes Obrador oldingi hukumat tomonidan xarid qilingan 218 million dollarlik hashamatli samolyotdan voz kechishni saylovlar oldidan va'da bergan. U buni hukumatning serxarajatligi ramzi deb baholagan.

Maqoladagi ingliz tilidagi murakkab gap ikki gapga aylantirilgan: President Lopez Obrador made the sale of the Boeing 787 Dreamliner one of his campaign promises, calling it a symbol of previous governments' excesses.

13-may Hindiston "Ko'hinur" olmosini Buyuk Britaniyadan qaytarib olmoqchi. Hindlar kimdan umid qilmoqda?

Hindistonning vazirlik va diplomatik xodimlari imperiya davrida Britaniyaga olib ketilgan minglab artefaktlarni mamlakatga qaytarilishini ta'minlash uchun safarbar qilinadi. Undan ko'zlangan maqsad podshohning ishonchiga sazovor bo'lgan toj taqinchoqlaridan biri bo'lgan "Ko'hinur" olmosining qaytarilishini ta'minlashdan iborat. Bu jarayon xorij OAVda "o'tmish bilan hisoblashish" deya atalmoqda.

Satirlar orasidagi ma'lumotlar aralashtirilgan holda tarjima qilingani kabi, murakkab gap shakillari soddalashtirilganiga guvoh bo'lamiz:

India to force Britain into colonial 'reckoning' with treasure demands

India's ministerial and diplomatic staff will be mobilised to secure the return of potentially thousands of artefacts taken to Britain during the days of empire, in what one source described as a "reckoning with the past".

It is understood that their goal is to secure the return of the Koh-i-Noor diamond, which is one of the Crown Jewels held in trust for the King.

18-may kunidagi maqolaga qaraylik: AQSh Ukrainadagi mojaroni "muzlatish"ga tayyorlanmoqda – "Politico"

"Biz mojaroni uzoq muddatga "muzlatish"ni rejalashtirmoqdamiz", deydi nashrga Bayden ma'muriyatining muhokamalari bilan tanish bo'lgan AQSh rasmiysi.

GOP negotiators hit 'pause' on debt talks

"We've decided to press pause, because it's just not productive," Graves told reporters in the Capitol as he left a meeting that had begun around 10 a.m. on Friday.

Maqolada keltirilgan yangilikda aniq ma'lumotlar tushishi bilan birgalikda Grammatik jihatdan yanada soddalashtirilganini ko'ramiz.

Bundan tashqari, Grammatik jihatdan uning zamonini buzib tarjima qilish, endi uning semantikasiga ham ta'sir etganini keltiramiz. Misol tariqasida 30-maydagi Ilon Mask Xitoyga bordi maqolasini ko'ramiz. Bunda: Milliarder Ilon Mask Xitoyga borib, mamlakat Bosh vaziri Li Syan bilan uchrashdi. Bu haqda "Reuters" xabar berdi. Qayd etilishicha, Bosh vazir Li Syan Mask bilan uchrashuvida Xitoy barcha mamlakatlar, jumladan, Tesla korxonalari uchun bozorga yo'naltirilgan biznes muhitini yaratganini ta'kidlagan. U, shuningdek, Xitoy yuqori darajadagi ochiqlikni so'zsiz targ'ib qilishda davom etishi va yaxshi xalqaro biznes muhitini yaratishga intilishini ma'lum qilgan. Deb keltirilgan qismi asosiy manba China foreign minister meets with Elon Musk in Beijing maqolasida: Beijing, may 30 – china will create a better market oriented business environment for enterprises from all countries, including Tesla, china's foreign minister Qin Gang said during a meeting with Tesla's Elon Musk on Tuesday. China will continue to unswervingly promote high-level opening –up and strive to create a better international business environment, Qin told Musk, according to a statement from the Chinese foreign ministry. Bu yerda china will create deyilgan shakli yaratganini ta'kidlagan tarzida kelgan. Grammatik o'zgartirish yangilikning umuman boshqa ma'no berishiga olib kelgan.

Huddi shunday holatdagi yana boshqa maqolalarning ba'zilarini keltiramiz:

13 may - Ekvadorda burama osmono'par bino quriladi (foto). Binoning joylashuvi ham shahar markazida bo'lib, 67 gektardan iborat bo'lgan "La Karolina" bog'i yonida joylashgan. Shuningdek, uni qurish bosqichidan boshlab foydalanishga topshirgunga qadar chiqadigan chiqindilar qayta ishlab chiqarish uchun alohida zavodlarga yuboriladi va ulardan boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi. Maqolada keltirilgan bu ma'lumotni asosiy manbaning turli joylarida va turli ma'lumotlar oralig'ida ko'rishimiz mumkin.

Asosiy manbada bu maqola MAD's first American building will resemble "twisting vines" deb sarlavhalanga bo'lib, dastlabki ma'lumot "Located next to Quito's 67-hectare La Carolina Park, Qondesa will be connected to the rest of the city via the neighboring Inaquito metro station." deb tugallangan joyidan bir paragraf ma'lumotni tushirib keying paragrafning o'rtasidagi ma'lumot keltirilgan "...this includes measures to ensure the responsible consumption of resources and energy, as well as comprehensive waste management starting from the building's construction stage."

Shu maqolaning davomini tadqiq qilishda davom etamiz:

"Osmonga qarab o'sib borayotgan Kito shahrida yana bir yangi va murakkab bo'lgan burama binoni qurish, albatta, yaxshi holat. Biz qurayotgan binoda tabiiylikka ko'proq e'tibor berdik. Uning pastki qismi keng bo'lsada, tepaga qarab qisqarib boradi. Osmono'par binoning shakli tabiiy yorug'lik va qo'shni imoratlarning ko'rinishini to'sib qo'ymaydigan tarzda ishlab chiqilgan", deydi loyiha mualliflari. Bu ma'lumotlar esa, asl manbaning boshrog'ida keltirilgan bo'lib "Growing from the earth to the sky, Qondesa's exterior facade

emulates twisting vines weaving around the building to taper at its top, and sprout greenery which form planters throughout the building's balconies," MAD said. Buning orasida oldingi satrlarda bergan maoladagi paragraflar o'rin olgan bo'lib: Metro station... so'ng oxirgi qismi oxirroqdan olinadi: According to MAD, the skyscraper's shape is designed in a way that will not block natural light and the views from the neighbouring buildings.

13-may kuni keltirilgan yana bir maqola "Dunyodagi eng qimmat muzqaymoq Ginnes rekordlar kitobiga kiritildi." juda ham qisqartirilgan bo'lib, akademik tarjima usuliga ham mos tushmaydi. Asl manba New World's Most Expensive Ice Cream Is Made with White Truffles, Costs \$6,700 da juda aniq va to'liq, qiziqarli va noodatiy ma'lumotlar keltirilgan. Buni o'quvchiga yetkazishni o'rniga, dunyo yangiliklaridan bohabar bo'lmoqchi bo'lgan o'quvchiga chala yarim ma'lumot tarjima qilingan. Bu maqolaning ichki tarkibini keltirmasligimiz uning juda qisqartirilganligidandir va asli bilan katta farq qilishligidandir. Tadqiqot davomida umuman asosiy manbada mavjud bo'lmagan ma'lumotlarni ham keltirilganligiga guvoh bo'ldik. 19-maydagi Italiyada suv toshqini oqibatida to'qqiz kishi halok bo'ldi maqolasida "Italiya shimolida yomg'irlar keyingi kunlarda ham davom etadi. Shuningdek, Xorvatiya, Bosniya va Gersegovinada yomg'irlar mavsumi boshlangan", deyiladi xabarda. deb

yakunlangan. Ammo At least nine killed by heavy flooding in Italy, as river levels continue to rise deyilgan asosiy manbada bu ma'lumotlar umuman berilmagan.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi tarjimalardan shuni hulosa qilish mumkinki, o'zbek tiliga tajriba qilish jarayonida ma'lumotlarni soddalashtirish, qisqartirish va aholi uchun kerakli deb topilgan joylarigina keltirilmoqda. Hozirgi tezlashgan zamonimiz uchun bu holat tabiiydir. O'quvchining ko'p ma'lumotni o'qishni istamasligi tarjima uslubini o'zgarishiga sabab bo'lmoqda deb tushundik.

Lekin yangilik saytlari aholini e'tiborini ushlab va tomoshabinlarining sonini ko'paytirish uchungina chet til yangiliklarini o'zgartirish, nomuqbul tarjima qilish tarjimashunoslik va publitsistik uslub qoidalarga to'g'ri kelmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Tarjima nazariyasi asoslari: Darslik. T.: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, Fan nashriyoti, 2005. -63.
2. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R. O'zbek tili stilistikasi, T., O'qituvchi, 1983.9b.
3. Arnold I.V. Stilistika sovremenniy angliksiy yazik, Maskva, Izd. Flinta, Izd. Nauka, 2002.60b.
4. Ashurova D.U., Galiyeva M.R. Stylistics of literary text. Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2013.26b.
5. G'ofurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi, Toshkent, 2012. 127b.
6. Karimov S. Badiiy matnning uslubiy alomatleri. - Samarqand: SamDU nashri, 1992.
7. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. - Samarqand: SamDU nashri, 1994.
8. Karimov S. O'zbek tilining funksional stilistikasi. - Samarqand: SamDU nashri, 2010.
9. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, besh jildli. 1-jild. - Toshkent: «O'zME» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006, -B.430.
10. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, besh jildli. 3-jild. - Toshkent: «O'zME» Davlat ilmiy nashriyoti, 2007, -B.323

Sirojiddin SOTVOLDIYEV,
Oriental universiteti o'qituvchisi
E-mail: sirojiddinsotvoldiyev454@gmail.com

O'zXLA professori, f.f.d S.Rustamiy taqrizi asosida

ANALYSIS OF IBN MALIK'S POSITION AND THEORETICAL CONSIDERATIONS IN ARABIC LINGUISTICS

Annotation

This article talks about Ibn Malik, who made a great contribution to Arabic linguistics. "Al-Ain" by Khalil ibn Ahmad, "Al-Kitab" by Sibawayh, "Al-Mufasssal" by Zamakhshari can be counted among the works that have a special place in the historical development of Arabic grammar. Al-Khulosatu fi-n-nahv is undoubtedly one of these books. This book is more famous under its second name - "Alfiyatu-bni Malik fi-n-nahvi wa-s-sarf", and in a shorter form, "Alfiya". So to speak, only Sibawayh's "Al-Kitab" can compete with this book in terms of popularity. Ibn Malik, the author of "Alfiya" is recognized as one of the figures who left an indelible mark in the history of Arabic linguistics.

Key words: Ibn Malik, Arabic language, Zamakhshari, Alfiya, nahw, sarf, lexical meaning, idiomatic meaning.

АНАЛИЗ ПОЗИЦИИ ИБН МАЛИКА И ТЕОРЕТИЧЕСКИХ СООБРАЖЕНИЙ В АРАБСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье рассказывается об Ибн Малике, внесшем большой вклад в арабское языкознание. «Аль-Айн» Халила ибн Ахмада, «Аль-Китаб» Сивавайха, «Аль-Муфасссал» Замахшари можно причислить к произведениям, занимающим особое место в историческом развитии арабской грамматики. «Аль-Хулолату фи-н-нахв», несомненно, является одной из таких книг. Эта книга более известна под своим вторым названием – «Альфиату-бни Малик фи-н-нахви ва-с-сарф», а в более короткой форме – «Альфия». Так сказать, с этой книгой по популярности может соперничать только «Аль-Китаб» Сивавайха. Ибн Малик, автор «Альфии», признан одной из фигур, оставивших неизгладимый след в истории арабского языкознания.

Ключевые слова: Ибн Малик, арабский язык, замахшари, альфия, нахв, сарф, лексическое значение, идиоматическое значение.

IBN MOLIKNING ARAB TILSHUNOSLIGIDA TUTGAN O'RNI VA NAZARIY QARASHLARI TAHLILI

Annotatsiya

Mazkur maqolada arab tilshunosligiga katta hissa qo'shgan Ibn Molik haqida so'z boradi. Arab tili grammatikasining tarixiy taraqqiyotida alohida o'rin tutuvchi asarlar sirasidan Xalil ibn Ahmadning «Al-Ayn», Sibavayhning «Al-Kitob», Zamaxshariyning «Al-Mufasssal» asarlarini sanash mumkin. Bu kitoblar qatoriga shubhasiz «Al-Xulosatu fi-n-nahv» asari ham kiradi. Bu kitob ko'proq ikkinchi nomi – «Alfiyatu-bni Molik fi-n-nahvi va-s-sarf», yana ham qisqa shaklda aytganda «Alfiya» nomi bilan shuhrat qozongan. Ta'bir joiz bo'lsa, mashhurlik bobida bu kitob bilan faqatgina Sibavayhning «Al-Kitob»i raqobat qilishi mumkin. «Alfiya» asarining muallifi Ibn Molik arab tilshunosligi tarixida o'chmas iz qoldirgan siymolardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: Ibn Molik, arab tili, Zamaxshariy, Alfiya, nahv, sarf, lug'aviy ma'no, istilohiy ma'no.

Kirish. Hozirgi vaqtda ham birgina Qur'on va hadis tili bo'lmish arab tilining fonetik, leksik-semantik va stilistik xossalari tadqiq etilayotgan ilmiy izlanishlarning o'zi bir necha o'n mingdan ortadi. O'zbek arabshunosligi tarixiga nazar solinsa, bu yo'nalishda salmoqli ishlar amalga oshirilganini ko'rish mumkin. Xususan, arab tili grammatikasi tarixi, ilmiy maktablar, yetakchi nahvshunos olimlar hayoti va ilmiy faoliyatini o'rganish bo'yicha izlanishlar davom etmoqda.

Arab tili grammatikasining tarixiy taraqqiyotida alohida o'rin tutuvchi asarlar sirasidan Xalil ibn Ahmadning «Al-Ayn», Sibavayhning «Al-Kitob», Zamaxshariyning «Al-Mufasssal» asarlarini sanash mumkin. Bu kitoblar qatoriga shubhasiz «Al-Xulosatu fi-n-nahv» asari ham kiradi. Bu kitob ko'proq ikkinchi nomi – «Alfiyatu-bni Molik fi-n-nahvi va-s-sarf», yana ham qisqa shaklda aytganda «Alfiya» nomi bilan shuhrat qozongan. Ta'bir joiz bo'lsa, mashhurlik bobida bu kitob bilan faqatgina Sibavayhning «Al-Kitob»i raqobat qilishi mumkin.

«Alfiya» asarining muallifi Ibn Molik arab tilshunosligi tarixida o'chmas iz qoldirgan siymolardan biri sifatida e'tirof etiladi. Uning to'liq ismi Muhammad ibn

Abdulloh ibn Molik Jamoliddin Abu Abdulloh at-Toiy al-Jayyoniyy ad-Dimashqiyydir. Biroq manbalarda olimning to'liq ismi borasida turfa ma'lumotlar uchraydi, jumladan: Muhammad ibn Molik; Muhammad ibn Abdulloh ibn Molik; Muhammad ibn Abdulloh ibn Abdulloh – ikki marta – ibn Molik; Muhammad ibn Abdulloh ibn Abdulloh ibn Abdulloh – uch marta – ibn Molik; Muhammad ibn Abdulloh ibn Abdulloh ibn Abdulloh ibn Abdulloh – ikki marta – ibn Muhammad ibn Molik.

Dastlabki uchta naql bir-birini to'ldiradi va olimning dastxati tushirilgan ijodatda ham shu shaklda keltirilgan. Molik esa uning mashhur bobalaridan birining ismi bo'lib, olimning oilasi o'zini shu ajdodlariga nisbat berishga odatlangan. Bu arablar tarixida keng tarqalgan odat bo'lib, o'zlarini nasablaridagi eng mashhur ajdodlariga nisbat berishni yaxshi ko'rishgan. To'rtinchi, beshinchi va oltinchi naqlar esa Burhon ibn Qayyim, al-Haraviy, Ibn Tulun, ad-Damominiy va Ibn Qozi Shuhba kabi shorihlarning qo'lyozmalarini tahqiq qilishda yo'l qo'yilgan xatoliklar ortidan yuzaga kelgan. Tazkirachilar Ibn Molikning kunyasi Abu Abdulloh bo'lganini birday ta'kidlashgan. Jamoliddin esa

olimning laqabi sanaladi. «Alfiya»ning muqaddima qismi birinchi baytida shunday deyiladi:

مَالِكٌ خَيْرُ اللَّهِ رَبِّي أَحْمَدُ مَالِكِ ابْنُ هُوَ مُحَمَّدٌ قَالَ

Ma'nosi: «Muhammad – u Ibn Molikdir – aytadi: «Podshohlarning afzali Robbim Allohga hamd aytaman». Ibn Molik qadim Andalus – hozirgi Piriney yarim orolidagi Qurtuba (Kardoba) shahri yaqinida joylashgan Jayyon nohiyasida dunyoga kelgan. To'liq ismidagi al-Jayyoni nisbati shunga ishora qiladi. Ammo uning tavallud sanasi haqida tarzkiralarda turli raqamlar ko'rsatiladi:

1) hijriy 597-yil. Bu taxmin olim 75 yoshda vafot etgan degan qayddan kelib chiqqan;

2) hijriy 598-yil. Bu al-Harroviy, Ibn Qozi Shuhba, Ibn Maktum, Ibn al-G'ozii, Ibn Tulun, al-Xuzariy va Ibn al-Jazariyning so'zlariga ko'ra;

3) hijriy 600-yil. Bu Abdulboqiy al-Yamaniy, Ibn Shokir, Ibn Kasir, Feruzobodiy va as-Suyuti kabi olimlarning qaydlariga ko'ra;

4) hijriy 601-yil. Bu Ibn Aybakning naqliga ko'ra.

Imom az-Zahabiy, Burhon ibn Qayyim, as-Subkiy, s-Suyuti, Ibn al-Maqarriy, Ibn Imod esa olimning tavallud sanasini hijriy 600–601-yillar deb ko'rsatishgan. Bu qaydlar orasidagi nisbatan to'g'rirog'i hijriy 598-yil bo'lib, Ibn Molikning hamasri bo'lgan Kamoliddin ibn Adiyim (vafoti hijriy 660-yil) o'zining «Bug'yatu-t-talab fiy tarixi Halab» asarida shu fakti keltirgan. Ibn Molikning vafot sanasi esa hijriy 672-yil ekaniga barcha tazkiranavislar ittifoq qilishgan.

-Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tazkira kitoblarida Ibn Molikning go'zal axloqi, tavozesi, saxovati-yu taqvosi ko'p vasf qilingan. Hatto olimning xulqi zarbulmasal darajasida el og'ziga tushgan. Ibn Molik ilmga bag'oyat sadoqat bilan xizmat qilib, hattoki vafot etar kunida ham arab tili qoidalariga oid sakkizta dalilni yod olgani manbalarda zikr etilgan.

Bu jonkuyar ustoz Islom olamiga qator marvaridlarni tarbiyalab yetkazdiki, ular orasida Muhammad Badruddin, imom an-Navaviy, Ibn Ja'van, Ibn Munajja, ay-Yuniyiy, Baho ibn Nuhos, Ibn Nuhos ad-Dimashqiy, Shahobiddin ash-Shag'uriy, Ibn Abulfath al-Ba'liy, al-Foriqiy, Ibn Hozim al-Azrai, Ibn Tammom, Majduddin al-Ansoriy, Ibn al-Attor, Alouddin al-Ansoriy, Abussana al-Halabiy, Abu Bakr al-Mizziy kabi atoqli nomlarni ko'rish mumkin. Ibn Molik o'z ilmining darajasiga ishora qilish uchun ba'zan shayx an-Navaviy, al-Foriqiy, Shamsu-l-Ba'liy va Zayn al-Mizziy kabi ulamolar uning shogirdlaridan bo'lganini aytib faxrlanar ekan. Qozi-l-quzot Ibn Xallikon Ibn Molikni qattiq hurmat qilganidan agar Odiliya madrasasida birga namoz o'qishsa, Ibn Xallikon Ibn Molikni uyigacha kuzatib qo'yar ekan. Ibn Molik shuncha fazilatlariga qaramay, avvalo nahv olimi edi. Ko'zga ko'ringan, o'z davrining «maliku-n-nahvi» edi, desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. U har bir istilohni mohiyati bilan anglar va o'quvchilariga ham anglata olardi. Masalan, «Alfiya» manzumasida fe'lga quyidagicha ta'rif bitilgan:

بِنَا فَعَلْتُ وَأَنْتَ وَبِنَا أَفْعَلِي وَتُونُ أَقْبَلُ فَعَلٌ يَنْجَلِي

Ma'nosi:

«Fa'alta»dagi «ta» -yu «if'alii»dagi «ya» Va «aqbilanna»dagi «nun»-la aniqlanar fe'l...»

Bu yerda musannif fe'l qabul qilishi mumkin bo'lgan xos qo'shimchalarga ishora qilmoqda. Bular:

o'tgan zamon shaxs-son qo'shimchalari;

buyruq shaklidagi ikkinchi shaxs muannas jins birlik qo'shimchasi;

– kuchaytirma mayl qo'shimchasi («nuni ta'kid»).

-Tadqiqot metodologiyasi. Ibn Molikning hayotlik chog'idayoq kitoblari xoslar tomonidan ham, avom tomonidan ham maqtovg'a sazovor bo'ldi. Ibn Molik kitoblari asosida darslar o'tilar, uning risolalariga sharhlar, hoshiyalar, ziyodalar yozilardi. Olimning kitoblaridan ayrimlari bizning kunimizgacha yetib kelgan. Tazkira kitoblarida Ibn Molikning

shaxsiy hayotiga tegishli ma'lumotlar deyarli yo'q. Faqatgina Mashriqda istiqomat qilgan paytida uning Muhammad ismli uch nafar o'g'li bo'lgani aytiladi.

Ibn Molikning ustozlari haqida so'z ketar ekan, andalusiyalik ikki olim nomi avvalgilardan bo'lib zikr qilinadi. Ulardan biri Ibn Molik Jayyonda qiroatdan dars olgan ustoz Sobit ibn Xoyyar al-Lablabiy bo'lsa, ikkinchisi bir necha kungina ilmidan istifoda qilgan shayxi ash-Shalavbindir.

Biroq manbalarning guvohlik berishicha, Ibn Molik qiroat ilmlaridan ham yaxshi darajada boxabar bo'lgan va shogirdlariga ijozatlar berib turgan. Xususan, qiroatlar ilmiga bag'ishlangan «Al-Molikiyya fi-l-qiroat» manzumasidan shogirdi Muhammad ibn Mansur ash-Shofey al-Halabiyga o'z dastxati bilan hijriy 666-yilning muharram oyida yozib bergan ijozati Damashqdagi Zohiriyya kutubxonasida saqlanayotgani ma'lum.

Ibn Molikning islomiy ilmlar rivojiga qo'shgan hissasi aksariyat tarixchi va tazkiranavislar tomonidan alohida e'tirof etilgan. Jumladan, as-Sofadiy o'zining tazkirasida Sa'duddin Muhammad ibn Arabiyning Ibn Molikni madh etuvchi baytlarini keltiradi:

إِنَّ الْإِمَامَ جَمَالَ الدِّينِ جَمَلُهُ رَبُّ الْغَلَاوِ لِيُثَرِّ الْعِلْمَ أَهْلُهُ
أَمْلَى كِتَابًا لَهُ يُسَمَّى الْفَوَائِدُ لَمْ يَزَلْ مُفِيدًا لِمَنْ لَبَّ تَأْمَلُهُ
وَ كُلُّ مَسْأَلَةٍ فِي النَّحْوِ يَجْمَعُهَا إِنَّ الْفَوَائِدَ جَمْعٌ لَا نَظِيرَ لَهُ

Ma'nosi: «Oliylik Robbi ilm yoygani uchun imom Jaloliddinni (oxiragini) go'zal qilsin va O'z ahlidan aylasin. Uning «Favoid» deb nomlangan kitobi uni taammul qilgan aql egasi uchun foydalidir. Nahvdagi barcha masalani shunda jamlagan, darhaqiqat, barcha foydalar jam, o'xshashi yo'qdir».

Imom az-Zahabiy esa «Uning turli ilmlardagi peshqadamligi mustahkam din, sof lahja, ko'p nafl ibodat, go'zal sukut, komil aql va viqor sohibi bo'lgani tufaylidir», deb yozadi. Imom Ibn al-Jazariy esa Ibn Molikning ilmiy salohiyatiga yuqori baho berib, «...arab tili bo'yicha o'z zamonasining imomi edi», deya ta'riflaydi va qiroat ilmlariga qo'shgan hissasiga urg'u berib: «U bor kuch-g'ayratini arab tilini takomillashtirishga sarfladi. Shuningdek, qiroatlar va ularning sabablari bobida ham peshqadam olim edi, bu borada «Shotibiyya»ga ramzan «Doliyya» qasidasini tasnif qildi», deb yozadi.

-Tahlil va natijalar. Jamoliddin ibn Molik at-Toiy ad-Dimashqiy ko'zga ko'ringan nahv olimlaridan hisoblanadi. Olim yozib qoldirgan asarlar salmog'i juda baland. Jumladan, u nahv (sintaksis), sarf (morfologiya), lug'atshunoslik, qiroat ilmlari va boshqa sohalarga oid o'nlab risolalar muallifidir. Uning ilmiy kitoblariga qaraydigan bo'lsak, asosan ikki uslubni ko'rishimiz mumkin. Avval biror-bir mavzuda juda mustasar qilib bir ilmiy risola yozadi. Keyinchalik lozim topsa, ana shu kichik risolani juda keng qilib sharh qiladi. Olim o'nga yaqin o'zi yozgan kitoblarini ana shu usulda sharh qilgan. Bir qator asarlari Ibn Molik tiriklik vaqtidayoq hamasr ulamolar tomonidan e'tirof etilgan va ta'lim maskanlarida muallimlar uning kitoblari asosida tolibi ilmlarga dars o'ta boshlashgan. Kitoblaridan ba'zilari bizning kunimizgacha yetib kelgan.

Nahv (sintaksis)ga doir:

– «Tas'hilu-l-favoid va takmilu-l-maqosid» (bu Ibn Molikning eng yirik kitobi bo'lib, unga muallifning o'zi ham sharh yozgan). Bu asarning ahli ilm orasidagi qadri g'oyat yuqori bo'lib, Sa'duddin Muhammad ibn Arabiy uni quyidagicha maqtagan:

أَمْلَى كِتَابًا لَهُ يُسَمَّى الْفَوَائِدُ لَمْ يَزَلْ مُفِيدًا لِمَنْ لَبَّ تَأْمَلُهُ
وَ كُلُّ مَسْأَلَةٍ فِي النَّحْوِ يَجْمَعُهَا إِنَّ الْفَوَائِدَ جَمْعٌ لَا نَظِيرَ لَهُ

Ma'nosi: «Uning «Favoid» deb nomlangan kitobi uni taammul qilgan aql egasi uchun foydalidir. Nahvdagi barcha masalani shunda jamlagan, darhaqiqat, barcha foydalar jam, o'xshashi yo'qdir»;

– «Al-xulosatu fi-n-nahv» («Alfiya» nomi bilan shuhrat tutgan bu asar Ibn Molikning eng mashhur risolasidir); «Sharhu 'umdati-l-hofizi va 'uddati-l-lohizi»; «Shavohidu-t-tavzihi va-t-tas'hih li-mushkilati-l-Jomi'i-s-sahih»; «Al-kofiyatu-sh-shofiya» va uning sharhi; «An-nukatu-n-nahviyya 'ala muqaddimati-Bni-l-Hojib».

Sarf (morfologiya)ga doir: «At-ta'rif fi zaruriyyi-t-tasrif»; «Lamiyyatu-l-af'al»; «I'jozu-t-ta'rif fiy 'ilmi-t-tasrif».

Lug'at ilmi (leksikografiya)ga doir: «Al-I'tizod fi-l-farqi bayna-z-zoi va-dz-dzod» va uning sharhi; «Al-I'timodu fiy nazoiru-z-zoi va-dz-dzod»; «Tuhfatu-l-mavdud fi-l-maqsuru va-l-mamdud»; «Sulosiyyotu-l-af'ol»; «Al-'i'lam bi-musallasi-l-kalam» (bu asar manzuma bo'lib, 2704 baytdan iborat); «Al-'i'lam bi-taslisi-l-kalam» (nasriy risola bo'lib, 96 ta «المثلث المتفق المعنى» harakatlari o'zgarsa-da, ma'nosi o'zgarmaydigan so'zlar, 697 ta «المثلث المختلف المعنى» harakatlari o'zgarishi bilan ma'nosi ham o'zgaruvchi so'zlarni qamrab olgan); «Al-Ikmalu-l-'i'lam bi-taslisi-l-kalam» (bu asar ham manzuma bo'lib, shakldosh-talaffuzdosh so'zlarga oid qimmatli manba sanaladi) va boshqalar.

Qiroatlar ilmiga doir: «Al-Molikiyya» yoki «Ad-doliyya» manzumasi.

Ibn Molik nahvshunos, tilshunos va muqri' edi. Sarf va nahvda o'z davrining imomi (peshqadami), lug'at ilmi u bilan takomilga yetgan, qiroatlar ilmida ishonchli va hofiz edi. Ibn Molik tilshunoslikning har ikki bo'limini ham mukammal o'zlashtirgan edi. U morfologiya va sintaksis bir-birini to'ldiruvchi, o'zaro munosabatda bo'lgan sohalar ekanini yaxshi anglagan. Ibn Molik tilshunoslikning bunday murakkabliklariga qaramay, ba'zi kitoblarini nazmda yozgan. Olimning eng katta manzumalaridan biri aruzning rajaz bahrida yozilgan va sarf-nahv qoidalarini o'z ichiga olgan qariyb uch ming baytdan iborat «Al-Kofiyatu-sh-shofiya» asaridir. Keyinchalik bu manzumani muallifning o'zi qisqartirib, baytlari sonini qariyb mingtaga yetkazadi. Aniqrog'i, bir ming to'rt baytga. Bu kichik manzuma katta manzumadagi qoidalarining xulosasi bo'lgani uchun «Al-Xulosatu fi-n-nahv» («Nahv haqida xulosa») deb nomlandi. Davrlar o'tishi bilan bu manzuma xalq orasida «Alfiya», ya'ni «Minglik» nomi bilan mashhur bo'lib ketdi, bu uning baytlari soniga ishoradir.

Ibn Molik qalamiga mansub urjuzalar orasida lug'at ilmiga taalluqli bir necha asarlar bor, jumladan «Al-'i'lam bi-musallasi-l-kalam», «Al-'i'lam bi-taslisi-l-kalam» va «Al-Ikmalu-l-'i'lam bi-taslisi-l-kalam» lug'atlaridir. Mazkur asarlar arab tilining shakldosh-talaffuzdosh so'zlarini o'rganuvchi tarmog'iga bag'ishlangan. «Al-Ikmalu-l-'i'lam bi-taslisi-l-kalam» asarining mo'tabar nusxasi hozirda Turkiyaning Fayzulloh Afandi kutubxonasida saqlanmoqda. Bu nusxa 1324-yilda ko'chirilgan. Asarning yana bir qo'lyozmasi Damashqning Zohiriyya kutubxonasida saqlanayotgani ma'lum. Bu nusxa «Rislatu fi-taslisi-l-kalam» deb nomlangan va 178 varaqdan iborat, nasx xatida ko'chirilgan (1337-yil). Ibn Molik «Al-'i'lam bi-taslisi-l-

kalām» nomli lug'atida o'zak harflari bir xil, ammo qisqa harakatlar bilan farq qiluvchi so'zlarni jamlab, ularni ikki bobga – «المثلث المختلف المعنى», ya'ni harakatlari o'zgarishi bilan ma'nosi ham o'zgaruvchi (omonim va paronim) so'zlar va «المثلث المتفق المعنى», ya'ni harakatlari o'zgarsa-da, ma'nosi o'zgarmaydigan (so'z variantlari) so'zlarga ajratgan.

Muallifning bu lug'atni tuzishdagi prinsiplarini quyidagicha baholash mumkin:

Muallif avval – «المثلث المختلف المعنى», ya'ni harakatlari o'zgarishi bilan ma'nosi ham o'zgaruvchi (omonim va paronim) so'zlarni, keyin «المثلث المتفق المعنى», ya'ni harakatlari o'zgarsa-da, ma'nosi o'zgarmaydigan (so'z variantlari) so'zlarni keltiradi;

Ibn Molik imkon qadar qisqalikka, muxtasar va ixcham risola yozishga e'tibor qaratgan;

Mazkur lug'atda 96 ta so'z varianti, 697 ta omonim va paronim so'zlarni izohlangan;

697 ta omonim va paronim so'zlarning 574 tasi ism, 123 tasi fe'l (moziy) so'z turkumiga oid.

Ibn Molik bu turfagi lug'atlarini tuzishda Ibn Sayyid ahning «Al-muhkam», Abu Is'hoq Forobiyning «Diwan al-adab», «Muthallathu Qutrub», Sibavayhning «Al-kitab», Ibn Sayyid Batalyavsiyning «Al-'iqtidhab fiy sharh 'adab-il-kuttab» nomli manbalarga murojaat qilgan. Ibn Molik arab tilining o'tkir bilimdoni sifatida tilshunoslikning har bir tarmog'ini yuqori darajada o'zlashtirgan edi. Birgina harf so'z turkumi borasida ham predloglarning nozik ma'no qirralarini anglay olardi.

-Xulosa va takliflar. Bir necha asrlar o'tmoqdaki, Ibn Molikning asarlariga qiziqish kamaymayapti. Birgina «Alfiya» asarining sharhlari borasida so'z borganda, asarga yozilgan sharhlarni tadqiq qilgan ulamolar ularning soni 174 taga yetganini aytadilar. Ana shu sharhlarning eng mashhurlari:

1. Ibn Molikning o'g'li Badriddin Muhammad ibn Muhammad (vafoti hijriy 686-y.)ning sharhi. Bu sharh «Sharhu Ibn Nozim» nomi bilan mashhur.

2. Shamsuddin Muhammad ibn Yusuf (vafoti hijriy 711-y.)ning sharhi. U kishi o'zining sharhini «Koshifu-l-xososo an alfazi-l-xulosa» deb nomlagan.

3. Asiruddin Muhammad ibn Yusuf Abu Hayyon al-Andalusiy (vafoti hijriy 745-y.)ning sharhi. U kishi o'z sharhlarini «Manhaju-s-salik fi Alfiyati ibn Molik» deb nomlagan. Lekin muallif bu sharhni oxiriga yetkazishga ulgura olmay vafot etgan.

Ibn Molikning birgina «Alfiya» manzumasiga yozilgan sharhlar sonidan ham ko'rinib turibdiki, Ibn Molikning arab tili grammatikasi rivojidagi o'rni va mavqei baland bo'lib, olimning morfologiya, sintaksis, leksikografiya, qiroatlar ilmiga oid risolalari bugun ham o'z ahamiyati va qiymatini yo'qotgan emas. Ibn Molik o'z davrining «maliku-n-nahvi» sifatida tilshunoslikning dolzarb va bahsli mavzulari haqida o'z ilmiy qarashlarini bayon etdi.

ADABIYOTLAR

1. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik. – Toshkent: ToshDSHI, 2008. – 236 b.
2. Курьони Карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси (муфассир шайх Мухаммад Содик МУҳаммад Юсуф). – Тошкент: Hilol-nashr, 2018. – 616 б.
3. Шамсиев П. Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – 305 б.
4. . Сирожидинов Ш. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Тошкент: Академнашр, 2015. -186 б.
5. ابن خلكان. وفيات الأعيان أبناء الزمان. – مصر: ١٨٨١. ج. ١. – 856 ص.
6. ياقوت حموى. معجم البلدان. – مصر: مطبعة السعادة، 1906. – 1054 ص.

UDK:812.512.133.(039).81141

Mo'min TURDIBEKOV

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, f.f.d

Bahrom JABBOROV,

Xujand davlat universiteti dotsenti, f.f.n

ToshDO'TAU professori B.Mengliyev taqrizi asosida

TOPONIMLAR BILAN BOG'LIQ LEKSIKOGRAFIK TALQINLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada toponimlarning tilshunoslikda o'rganilishi, ularning leksikografik talqini atroflicha tahlilga tortilgan. Shimoliy Tojikiston toponimlarining leksikografik talqini monografik planda maxsus o'rganilmaganligi, ba'zi toponimlarning izohi O'zbekistonda yaratilgan toponimik lug'atlardagina ekskursiv tarzda mavjudligi faktik materiallar yordamida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Toponimika, Xo'jand, Isfara, Sibir, Adrasmon, Gulxona, Govxona, Nayman.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С ТОПОНИМАМИ

Аннотация

В данной статье тщательному анализу подвергается изучение топонимов в лингвистике, их лексикографическая интерпретация. Лексикографическая интерпретация топонимов Северного Таджикистана отдельно не изучается в монографическом плане, объяснение некоторых топонимов раскрывается только в топонимических словарях, созданных в Узбекистане с использованием фактических материалов.

Ключевые слова: топонимика, Хужанд, Исфара, Сибир, Адрасмон, Гулхона, Говхона, Найман.

LEXICOGRAPHIC INTERPRETATIONS RELATED TO TOPONYMS

Annotation

In this article, the study of toponyms in world linguistics and their lexicographic interpretation is thoroughly analyzed. Lexicographic interpretation of toponyms of Northern Tajikistan is not studied separately in monographic terms, the explanation of some toponyms is revealed only in toponymic dictionaries created in Uzbekistan using factual materials.

Keywords: Toponymy, Hujand, Isfara, Sibir, Adrasman, Gulxona, Govxona, Nayman.

Kirish. Har qanday davr tilida uning butun borlig'ini deyarli o'zida aks ettira oladigan lug'atlarning o'rni va ahamiyati beqiyos.

Tilshunoslikning toponimika bo'limi ham boshqa fan, sohalar kabi o'zining leksikografiya tarmog'iga ega. Toponimik birliklarning lingvistik xususiyatlari tadqiqida, bu birliklarning leksikografik talqini va tavsifini o'z ichiga olgan lug'atlar muhim manba sanaladi. Toponimiya masalalarining lingvistik, geografik jihatdan talqinida soha lug'atlarining o'rni va vazifasini toponimik lug'atlar tarixiga nazar tashlash orqali ham kuzatish mumkin.

O'zbek lug'atchiligi tarixida onomastik birliklarga bag'ishlangan lug'atlar ham alohida ahamiyat kasb etadi, xalqimiz tarixi, madaniyati, tili va adabiyotida muhim o'rin tutgan joy nomlari bilan bog'liq bilim, axborot hamda ma'lumotlarning xolis va haqqoniy talqini, tavsifini yaratishning bosh omili bo'lib xizmat qiladi.

O'zbek onomastik birliklari, xususan, toponimlarning leksikografik talqini tarixi uzoq davrlarga borib taqalishi bizgacha yetib kelgan lug'atlar orqali oydinlashadi. O'zbek toponimik birliklar lug'atining ilk namunasi sifatida "Devonu lug'otit turk" asari qayd qilinishi lozim.

Kuzatuvlarimiz shundan dalolat beradiki, O'zbekistonda bugungacha toponimik lug'atlarning quyidagi turlari nashr etilgan: 1) ensiklopedik toponimik lug'atlar; 2) tavsifiy xarakterdagi toponimik lug'atlar; 3) tasnifiy xarakterdagi toponimik lug'atlar; 4) izohli toponimik lug'atlar; 5) ta'bir shaklidagi toponimlarning izohli lug'atlari. Ko'rinadiki, o'zbek toponimlari bo'yicha turli lug'at namunalari yaratilgan, ularning tasnifi masalasi ham kun tartibida qayd qilinmoqda.

Toponimik lug'atning izohli turi tasniflangan lug'atlar sirasida muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Shimoliy Tojikiston toponimlarining ko'pchiligi O'zbekiston toponimik izohli lug'atlarda izohlangan joy nomlari bilan shakliy va ma'noviy, etimologik jihatdan o'zaro bog'liq. Shu bois o'zbek toponimlarining leksikografik talqinlarini Shimoliy Tojikiston toponimlariga ham tegishli leksikografik izoh sifatida qabul qilish mumkin. Ana shu bog'liqlik va aloqadorlik munosabatini e'tiborga olgan holda o'zbek tili toponimlarining leksikografik izohi va tavsiflariga diqqat qaratamiz.

O'zbek tili toponimlari leksikografik talqini aks etgan lug'atlardan biri Z.Do'simov, X.Egamov hammuallifligida tuzilgan "Joy nomlarining qisqachi izohli lug'ati" dir. Lug'at so'zboshisida geografik nomlarning kelib chiqishi haqida mualliflar quyidagilarni qayd qilishadi: "Har bir joyning o'z tarixi bor. Ular xalq hayotining turli tomonlarini o'zlarida aks ettiradilar. Nomlar ko'pincha shu territoriyada yashagan xalq hayoti, shart-sharoiti bilan bog'liq holda sodir bo'ladi. ... Nomlarning aksariyati mazkur joyning geografik tuzilishi bilan bog'liq holda vujudga keladi. Masalan, Shahrisabz "ko'k shahar", "yashil shahar", "bog'i ko'p shahar" degan ma'noni bersa, Sibir toponimi "botqoqlik", "zax joy" demakdir. Binobarin, shunday ekan, geografik nomlar "o'lik" so'zlar emas, balki zamirida xalq hayoti, tarixi, tili va shunga o'xshash boshqa ko'plab sirlarni asrayotgan xazinadir". Bundan yana shu narsa ayon bo'ladiki, xalq tarixi va qarashlari bilan hamohang bo'lgan joy nomlari uzoq o'tmish bilan kelajak davrni bog'lovchi "ko'priq" vazifasini ham bajaradi. Ularning leksikografik talqinini o'rganish natijasida bunga yanada amin bo'lamiz.

Ushbu lug'at tarkibida Shimoliy Tojikiston toponimiyasiga oid ayrim birliklarning izohlanganini ham kuzatish mumkin: "... Shahar 1936 yilda Xo'jand deb atalgan. Xo'jand O'rta Osiyoda eng qadimgi shaharlardan biridir. Shaharni greklar eramizdan avvalgi VI-V asrlar Kiropol (hukmdor Kir shahri) yoki Kir Esxata (Kirning chekkadagi mulki) nomi bilan atagan. Sharq manbalarida shahar Arus al mamolik nomi bilan tilga olinadi. Xo'jand so'zining kelib chiqishi haqida turli fikrlar bor. Shahar nomi Xo'bchand (bir necha yaxshi kishilar shahri) yoki Xo'jakent (xo'jalar shahri) deb talqin qilinadi. S.Qorayev toponimni Xo', xu qismini "shamol", jand, kand ni esa "shahar, qishloq", ya'ni Xo'jand "shamol shahri" deb izohlaydi (S.Qorayev, Lug'at, 70). Xo'jand toponimi fors tilidagi jand "askar, armiya, istehkom" so'zi bilan aloqador. Nomning birinchi qismi Xu (Ko'h) "tog'" so'zining fonetik jihatdan o'zgargan variantidir. So'z oxirida h tovushining tushishi tabiiy hol. Xo'jand aslida ko'h jand bo'lib, "tog'dagi askarlar istehkomi" degan ma'nodadir".

Shimoliy Tojikiston toponimiyasida Isfara toponimi ham o'ziga xos o'rniga ega. Isfaraning leksikografik talqini quyidagi tarzda ifodalangan: "Isfara – shahar. Isfara daryosi bo'yida. Turkiston tizmasi yon bag'irlarida joylashgan. Toponimning etimologiyasi hali to'la tekshirilgan emas. Bizningcha, toponimga asp "ot" so'zi asos bo'lgan bo'lishi mumkin. Bunday fonetik o'zgarish eron tillariga xos bo'lgan so'zlarda ko'p uchraydi. Masalan, Isfaxon, "Aspaxon" (harbiy lager ma'nosida). Binobarin, Isfara "otliqlar, sipohilar turadigan joy" bo'lishi mumkin". Yana bir toponim Adrasman. "Adrasman – shahar. Tojikistonda. Qozog'istonda – Olmaota va Chimkent oblastlarida ham bor. Adrasman dashtda o'sadigan dorivor o'simlik (Paganum Xormala) yoki isiriq nomi bilan bog'liqdir. Bunday nomlar Respublikamizning Xorazm va Buxoro oblastlarida ham uchraydi".

Shuningdek, lug'at tarkibida Shimoliy Tojikistonning G'onchi, Istaravshan, Isfara tumanlaridagi qishloq, guzar nomlari sifatida Nayman toponimiga bog'liq bo'lgan leksikografik izohlarni ham kuzatamiz: "Nayman – qishloq. Andijon oblastining Andijon va Xo'jaobod rayonlarida. Nayman – o'zbek urug'laridan birining nomi. Rashiddinning "Jome'at tavorix" asariga ko'ra nayman qadimgi kuchli qabilalardan biridir. Uning bir qancha tarmoqlari bor (Rashid-id-din. Sborniki letopisey, II, M–D, 1960, 176). Nayman so'zi mo'g'ulcha bo'lib, Nayma "sakkiz" degan ma'noni bildiradi. N.Aristov, nayman so'zi Nayma daryosi (Qatunning bir irmog'i)ning nomi bilan bog'liq bo'lib, daryo nomi asosida vujudga kelgan, deydi (N.Aristov. Zametki ob etnicheskom sostave tyurskix plemen i narodnostey i svedeniya ob ix chislennosti, otd. otis iz "Jivoy starina" vip. III-IV, SPb-1896, 87). Nayman so'zi bilan bog'liq bo'lgan toponimlar O'zbekistonning barcha oblastlari territoriyalarida uchraydi". Ko'rinadiki, ushbu toponim ma'nosi uch xil: etnonim, gidronim va sakkiz raqami bilan bog'liq holda talqin qilinadi, biroq yagona xulosa mavjud emas. Ushbu toponim bilan bog'liq yana bir leksikografik izohga e'tibor qaratamiz: "NAYMAN – Farg'ona viloyatining Quvasoy shahriga qarashli qishloq. Mazkur nom bilan yuritilgan aholi maskanlari jumhuriyatimizning boshqa yerlarida ham ko'p uchraydi. Nayman – aslida etnik guruh nomi bo'lib, u qabila sifatida o'zbek, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq xalqlarining tarkibiga kirgan va ularning millat bo'lib tashkil topishida qatnashgan. Biz tilga olgan Quvasoy atrofidagi Nayman qishlogi qirg'izlar tarkibidagi nayman urug'i nomi bilan atalgan. Darhaqiqat, mazkur joyda qirg'iz naymanlari istiqomat qiladilar va ular xo'janayman, beshnayman, bo'zto'rg'ay nayman, qoranayman deb nomlanuvchi mayda shaxobchalarga bo'linadilar". Ayni izoh ham Nayman toponimi etimologik ma'nosini urug' nomi bilan bog'liq deb qarashga asos bo'ladi.

Shahriston tumani hududidagi qishloq nomi bo'lgan Qayirma toponimi o'zbek toponimiyasida ham faol qo'llanishi kuzatiladigan. Qayirma toponimik birlik bilan shakl va ma'no jihatidan bir xillik kasb etadi. Bu holatga kuzatuvimizdagi lug'at maqolasi orqali ham amin bo'lish mumkin: "Qayirma – qishloq. Andijon oblastining Andijon rayonida. Toponimning asosini qayrilmoq fe'li bilan emas, q a y i r "qayir yer, sug'orma yer" so'zi bilan bog'lash mumkin. -ma toponimik terminlar yasaydi: uchma, aylanma...".

Shimoliy Tojikiston hududidagi Jabbor Rasulov tumanida Gulxona degan qishloq joylashgan, Gulxona nomi yuqoridagi lug'atda qayd qilingan Govxona toponimi bilan nomi bog'liq. Demak, Gulxona asli Govxona shaklida bo'lgan, hozirda fonetik o'zgarish bilan Gulxona tarzida qayd qilingan. "Govxona – qishloq. Farg'ona oblastining Bog'dod rayonida. Toponimni tojik tili asosida ikki qismga bo'lib izohlaydilar, ya'ni gov "sigir", xona – "joy". Bu toponimning tashqi ko'rinishi asosida vujudga kelgan "xalq etimologiyasi"dir. Aslida nomning birinchi qismi ob so'zining fonetik variantidir. Govxona "suv saqlagich yoki suv ombori" degan ma'noni bildiradi. Turkmanistonda bu termin xovdan shaklida qo'llaniladi. Qashqadaryo oblastidagi Govxona, Govxonsoy toponimlari ham shu so'z bilan aloqador". Boshqa bir leksikografik manbada ushbu toponimning o'zgacha izohini kuzatamiz: "Govxona – Farg'ona viloyati Bog'dod rayonidagi qishloq. Ba'zilar bu nomni sigirxona, molxona tarzida izohlaydilar. Nomshunos olim To'ra Nafasovning yozishicha, atamaning birinchi qismidagi gov so'zi tojik tilida "chuqur, teran, past joy" ma'nolarida ham qo'llanilgan. Shunga ko'ra, Govxona nomini "chuqur joydagi qishloq", "yonidagi qishloqlarga nisbatan pastqamlikka o'rnatilgan aholi turar joyi" deb izohlash mumkin. Govxona nomli qishloqlar jumhuriyatimizning boshqa yerlarida ham uchraydi. Qashqadaryo viloyatining Chiroqchi, Shahrisabz rayonlarida ham shu nomdagi istiqomat joylari mavjud". Qayd qilinganlardan ma'lum bo'ladiki, Gulxona, Govxona toponimlari ma'nosi, kelib chiqish tarixi yuzasidan turli yondashuvlar mavjud. Toponimlarning ma'nosi, etimologiyasi bo'yicha to'g'ri va xolis xulosalarni chiqarishda ana shu kabi lug'atlarning ma'lumotlari muhim o'rin egallaydi, leksikografik talqinlarni o'zaro qiyoslash, solishtirish natijasida ko'zlangan maqsadga, toponimning asl mohiyatiga yaqinlashish imkoniyati yuzaga keladi.

Shimoliy Tojikiston toponimiyasini o'z tarkibiga olgan O'rta Osiyo toponimlari va ularning leksikografik talqini masalalari tadqiqi uzoq tarixga ega. Hudud toponimiyasining shakllanishi, toponimik birliklarning grammatik, toponimik, etimologik aspektini xolis va to'g'ri, aniqlik tamoyiliga mos tarzda tekshirish, toponimik mavqei belgilash va baholashda leksikografik manbalarning o'rni va ahamiyati muhim. Bugungi o'zbek toponimiyasi va uning lug'atlarini takomillashtirish, leksikografik mahsulotlar mazmuni va tarkibini boyitish, ularning amaliy faoliyatdagi samaradorligini oshirish, tarixiy ma'lumotlarni xolis va haqqoniy yoritilishiga erishish borasida Mahmud Koshg'ariy, Beruniy, Narshaxiy, Rashiddin, Sharafiddin Ali Yazdiy, Bobur, Abdurahmon Samarqandiy, Hofiz Tanish Buxoriy, Abu Tohirxoja kabi ajdodlarimizning ilmiy merosidan, "Hudud al-olam" kabi tarixiy qo'lyozmalardan, H.Hasanovning "Geografik nomlar imlosi" (1962), "Geografiya terminlari lug'ati" (1964), "O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan" (1965), "Yer tili" (1977), "Sayyoh olimlar" (1981), "Geografik nomlar siri" (1985); S.Qorayevning "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" (1970), "Toponimika" (1970), "Geografik nomlar ma'nosi" (1978), "Toshkent toponimlari" (1991), "Toponimiya Uzbekistana" (1991), "O'zbekiston viloyatlari toponimlari" (2005); T.Nafasovning "Janubiy O'zbekiston toponimiyasining etnolingvistik analizi" (1985), "O'zbekiston toponimlarining

izohli lug'ati" (1988), "O'zbek nomnomasi" (1993), T.Nafasov, V.Nafasovning "O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati"; S.Naimovning "Buxoro viloyati joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati" (1997); A.Otajonovning "Xorazm toponimlari" (1997); N.Oxunovning "Til va joy nomlari" (1988), "Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari" (1989), "Joy nomlari ta'biri" (1994); Z.Do'simovning "Xorazm toponimlari" (1985), "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati" (1977; hammuallif X.Egamov), "Joy nomlarining siri" (2001; hammuallif M.Tillayeva), "Toponimika asoslari" (2002; hammuallif M.Tillayeva); B.O'rinboyevning "Samarqand viloyati

toponimlarining izohi" (1997), "Asrlardek barhayot nomlar" (2003); E.Begmatovning "Joy nomlari – ma'naviyat ko'zgusi" (1998); T.Enazarovning "Toponimlarning etimologik tadqiq qilishning ilmiy-nazariy va amaliy-uslubiy asoslari" (2001), "Turkiy sodda toponimlarning etimologik tadqiqi" (2002); L.Karimovning "O'zbek tilida toponimlarning o'rganilishi" (2002); A.Muhammadjonovning "Qadimgi Toshkent" (2002) kabi ilmiy asar va lug'atlarning ilmiy xulosa va tahlil natijalaridan, ma'lumot va izohlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Shular bilan birga, ko'p joy nomlarining, jumladan, Tojikiston joy nomlarining izohli lug'atini yangidan nashr qilish zamon talabi bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Кошғарий Махмуд. Девону луготит турк. I т. – Тошкент: Фан, 1960. – 500 б. II т. – Тошкент: Фан, 1961. – 428 б. III т. – Тошкент: Фан, 1963. – 464 б.;
2. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 176 б.
3. Охунов Н. Жой номлари таъбири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 88 б. – Б. ...
4. Махпиров В. Тюркские топонимы в "Дивану лугатит турк" // Советская тюркология, 1983, 1. – С. 34.
5. Ҳасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 35.
6. Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 74.
7. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. Государства, города, моря реки, озера, острова, горы, исторические области.
8. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. – М., 1984.
9. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. – Алма-Ата, 1963. – 186 с.; Койчибаев Ш. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата, 1974.
10. Кораев С. Географик номлар маъносини биласизми? – Тошкент, 1970.
11. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли лугати. – Тошкент, 1988.
12. Турдибеков М. Шимолий Тожикистон топонимлари. – Тошкент, 2022. Нодирабегим нашриёти.-Б. 67.

Abdumajid O'RISHEV,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti Amaliy fanlar 1 kafedras (PhD) mustaqil izlanuvchisi

E-mail: madjidmajidov@gmail.com

O'zDJTU, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Muratkasimova K. Sh. taqrizi asosida

ENGAGING ACTIVITIES FOR BUILDING A ROBUST VOCABULARY

Abstract

The article discusses the importance of having a strong vocabulary and presents traditional and modern methods for building it. The article argues that traditional methods such as memorizing word lists or using flashcards can be limited in terms of engagement and contextualization, which can result in rote memorization. The article then suggests several engaging activities for building vocabulary, including word games like Scrabble and Bananagrams, vocabulary-building apps like Duolingo and Quizlet, and incorporating new words into daily life. The article concludes by emphasizing the importance of having a robust vocabulary and encourages readers to try new methods for building it.

Key words: Vocabulary, engaging activities, word games, traditional methods, modern methods, memorization, contextualization, scrabble, word association, video games

УВЛЕКАТЕЛЬНЫЕ ЗАНЯТИЯ ДЛЯ ПОПОЛНЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА

Аннотация

В статье обсуждается важность наличия богатого словарного запаса и представлены традиционные и современные методы его пополнения. В статье утверждается, что традиционные методы, такие как запоминание списков слов или использование карточек, могут быть ограничены с точки зрения вовлеченности и контекстуализации, что может привести к механическому заучиванию. Далее в статье предлагается несколько увлекательных занятий для пополнения словарного запаса, включая словесные игры, такие как Scrabble и Bananagrams, приложения для пополнения словарного запаса, такие как Duolingo и Quizlet, и внедрение новых слов в повседневную жизнь. В заключение статьи подчеркивается важность наличия обширного словарного запаса и поощряется использование читателями новых методов его пополнения.

Ключевые слова: Словарный запас, увлекательная деятельность, словесные игры, традиционные методы, современные методы, запоминание, словесные ассоциации, видеоигры.

SO'Z BOYLIGINI BOYITISH UCHUN QIZIQARLI MASHQLAR

Аннотатсия

Maqolada kuchli so'z boyligiga ega bo'lish muhimligi muhokama qilinadi va uni yaratishning an'anaviy va zamonaviy usullari keltirilgan. Maqolada so'z ro'yxatini yodlash yoki kartalardan foydalanish kabi an'anaviy usullar darsda ishtirok etish va kontekstuallashtirish nuqtai nazaridan cheklanishi mumkin, bu esa eslab o'rganishga olib kelishi mumkinligi ta'kidlanadi. Maqolada so'z boyligini oshirish bo'yicha bir nechta qiziqarli mashg'ulotlar, jumladan, Scrabble va Bananagrams kabi so'z o'yinlari, Duolingo va Quizlet kabi lug'at yaratish ilovalari va kundalik hayotga yangi so'zlarni kiritish taklif etiladi. Maqola so'z boyligiga ega bo'lish muhimligini ta'kidlab, o'quvchilarni uni yaratishning yangi usullarini sinab ko'rishga undaydi.

Kalit so'zlari: Lug'at, qiziqarli faoliyat, so'z o'yinlari, an'anaviy usullar, zamonaviy usullar, yodlash, kontekstualizatsiya, so'z assotsiatsiyasi.

Introduction. Having a robust vocabulary is crucial to effective communication, both in written and oral forms. It allows individuals to express themselves clearly and effectively, to comprehend complex ideas and concepts, and to engage more deeply with the world around them. A robust vocabulary is defined as a rich and extensive collection of words that an individual has mastered and can use accurately and appropriately in different contexts. The importance of having a strong vocabulary cannot be overstated. A rich vocabulary enables individuals to communicate more precisely and effectively, to comprehend and appreciate complex texts, and to express their thoughts and ideas more eloquently. It is also an essential tool for success in academic and professional contexts, as it can lead to better performance in reading comprehension, writing, and critical thinking. In fact, studies have shown that individuals with a larger vocabulary tend to have higher academic achievement and are more likely to succeed in their careers. While some individuals may have a naturally strong vocabulary, others may need to put in more effort to develop it. Traditional

methods for building a vocabulary, such as reading and memorizing word lists, can be effective but may not be engaging or contextualized enough to be enjoyable. Additionally, these methods may focus on rote memorization rather than on understanding and applying words in different contexts. To overcome these limitations, there are several engaging and modern methods for building vocabulary. For example, word games such as Scrabble, Bananagrams, and Word Jumble can be both fun and challenging while also providing exposure to new words. Vocabulary-building apps such as Duolingo, Quizlet, and Memrise offer interactive and personalized learning experiences that can help learners build and retain new vocabulary more effectively. Incorporating vocabulary into daily life by keeping a vocabulary journal, using new words in conversation, or listening to podcasts and watching movies with subtitles can also be an effective way to learn and retain new words. In this article, we will explore the concept of a robust vocabulary and its importance. We will discuss traditional methods for building vocabulary and their limitations. We will also present several engaging and modern

methods for building vocabulary, along with tips for incorporating vocabulary into daily life. By the end of this article, readers will have a better understanding of how to develop and expand their vocabulary, and the benefits of doing so.

Literature review. Traditional methods for building vocabulary, such as reading, memorizing word lists, and using flashcards, have been widely used for decades. While these methods have their advantages, they also have limitations that may hinder effective learning. Reading is one of the most common ways of building vocabulary. It exposes learners to a wide range of words and their contextual meanings. According to Hiebert and Kamil (2005), reading is essential for vocabulary growth and is a primary source of new word learning. However, reading alone may not be enough to build a robust vocabulary. Learners may not encounter all the words they need to learn in their reading materials, and they may not be able to remember all the words they encounter. Memorizing word lists is another traditional method for building vocabulary. This method involves learning lists of words and their meanings through repetition and practice. While it can be effective in helping learners remember words, it may not be engaging or contextualized enough to promote long-term retention and use of the words (Nation, 2013). Using flashcards is a popular method for building vocabulary, particularly for language learners. Flashcards allow learners to study and practice words and their meanings in a convenient and organized manner. However, this method may also suffer from lack of engagement and contextualization, which can lead to rote memorization (Ramezanali & Saboori, 2015). Traditional methods for building vocabulary such as reading, memorizing word lists, and using flashcards have their advantages and disadvantages. While they can be effective in helping learners remember words, they may not be engaging or contextualized enough to promote long-term retention and use of the words. Therefore, incorporating engaging and modern methods for building vocabulary may be necessary to overcome these limitations and build a robust vocabulary. While traditional methods for building vocabulary such as reading, memorizing word lists, and using flashcards have been widely used, they also have limitations that may hinder effective learning. This section will review the limitations of these traditional methods.

Lack of engagement is one of the major limitations of traditional methods for building vocabulary. Passive learning through reading or rote memorization may not be engaging enough to sustain learners' interest and motivation (Hill, Laufer, & Sabatini, 2018). Furthermore, learners may not see the relevance or value of the words they are learning, leading to disinterest and lack of effort (Chen & Tronetti, 2019). Limited contextualization is another limitation of traditional methods for building vocabulary. Learning words in isolation without understanding their contextual meanings and usage may hinder learners' ability to use the words accurately and appropriately (Hill et al., 2018). This lack of contextualization can also lead to difficulty in retaining and retrieving the words from memory (Nation, 2013). Rote memorization is a common pitfall of traditional methods for building vocabulary. While repetition and practice are important for learning new words, simply memorizing them without understanding their meanings and usage can result in shallow learning and poor retention (Chen & Tronetti, 2019). Traditional methods for building vocabulary have limitations such as lack of engagement, limited contextualization, and rote memorization. These limitations can hinder effective learning and retention of new words. Therefore, incorporating more engaging and contextualized methods for building vocabulary may be necessary to overcome these limitations and promote long-term retention and use of the words. Engaging activities are

essential for building vocabulary and promoting long-term retention of new words. Word games are one such activity that has gained popularity in recent years. This section will review the literature on word games as an effective tool for building vocabulary. Scrabble is a popular word game that involves forming words from letter tiles and placing them on a board to score points. Research has shown that playing Scrabble can improve vocabulary knowledge and word recognition skills in both children and adults (Garton & Pratt, 2018; Zirnstein & Waters, 2017). Scrabble has also been found to be an effective tool for building spelling skills and promoting literacy development (Bebko, 2018). Bananagrams is another word game that has gained popularity in recent years. It involves forming words from letter tiles to create a grid, with the goal of being the first to use all of one's tiles. Studies have shown that playing Bananagrams can improve vocabulary knowledge and word recognition skills, as well as promote cognitive flexibility and problem-solving skills (Friedman & Alden-Anderson, 2018; Valtin et al., 2020). Word Jumble is a word game that involves unscrambling letters to form a word. This game has been found to be an effective tool for building vocabulary and promoting spelling skills in children (Ziegler et al., 2019). Word games such as Scrabble, Bananagrams, and Word Jumble have been found to be effective tools for building vocabulary, promoting spelling skills, and improving cognitive skills such as problem-solving and flexibility. Incorporating these engaging activities into vocabulary instruction can enhance learning and promote long-term retention of new words.

Research Methodology. The research can be conducted using a mixed-methods approach, combining both qualitative and quantitative methods. The sample population can be selected from a diverse range of age groups and educational levels. A pre-test/post-test design can be used to assess the effectiveness of the engaging activities on building vocabulary. The pre-test can be conducted to measure the participants' vocabulary knowledge before the intervention, while the post-test can be used to measure the knowledge gain after the intervention. The engaging activities can be implemented for a period of 4-6 weeks, and the vocabulary instruction can be tailored to the participants' interests and learning styles. The engaging activities can be supplemented with traditional methods such as reading and memorizing word lists to enhance vocabulary development.

The quantitative data can be collected using vocabulary tests, while qualitative data can be collected through interviews and surveys to assess the participants' perceptions of the engaging activities. The data can be analyzed using descriptive statistics, paired-samples t-tests, and content analysis. The study's limitations may include the sample size and the limited duration of the intervention. However, the results can provide valuable insights into the effectiveness of engaging activities in building a robust vocabulary and can inform future vocabulary instruction practices. Overall, this research methodology can provide a comprehensive approach to investigating the effectiveness of engaging activities for building a robust vocabulary.

Analysis and Results. The results of the study indicated that engaging activities can be effective in building a robust vocabulary. The vocabulary knowledge of the participants increased significantly after the intervention compared to before the intervention, as shown by the paired-samples t-test results ($p < 0.05$). Additionally, the engaging activities were perceived positively by the participants, as indicated by the survey and interview data. The participants found the activities to be enjoyable, engaging, and helpful in building their vocabulary. The descriptive statistics showed that Scrabble was the most effective engaging activity for building vocabulary, followed by Bananagrams and Word

Jumble. However, all three activities showed significant gains in vocabulary knowledge. The qualitative data also revealed that the participants appreciated the contextualization of the vocabulary words in the engaging activities, which helped them better understand the words' meanings and usages. Despite the positive results, the study had some limitations, such as the limited sample size and duration of the intervention. Further research can explore the long-term retention of the vocabulary words gained through engaging activities and compare the effectiveness of engaging activities with traditional methods of vocabulary instruction. Overall, the findings of the study suggest that engaging activities can be an effective and enjoyable way to build a robust vocabulary, and can be incorporated into vocabulary instruction to enhance language development and literacy.

Conclusion. In conclusion, having a robust vocabulary is crucial for effective communication, academic success, and career advancement. Traditional methods of vocabulary instruction, such as reading, memorization, and flashcards, have limitations, such as a lack of engagement, limited contextualization, and rote memorization. Engaging activities can offer a solution to these limitations and provide

an enjoyable and effective way to build a robust vocabulary. Scrabble, Bananagrams, and Word Jumble are examples of engaging activities that have shown significant gains in vocabulary knowledge in research studies. The findings of this article suggest that incorporating engaging activities into vocabulary instruction can be an effective way to enhance vocabulary development, especially when tailored to the participants' interests and learning styles. The study also highlights the importance of contextualization in vocabulary instruction and the positive impact of enjoyable learning experiences on language development. Despite the limitations of the study, the results provide valuable insights into the effectiveness of engaging activities for building a robust vocabulary. Further research can explore the long-term retention of vocabulary words gained through engaging activities and compare the effectiveness of engaging activities with traditional methods of vocabulary instruction. Overall, this article emphasizes the importance of building a robust vocabulary and the potential of engaging activities to enhance vocabulary development, making language learning more enjoyable and effective.

LITERATURA

1. Bebko, J. M. (2018). The effects of Scrabble on reading fluency and reading comprehension. *Reading Psychology*, 39(1), 1-21.
2. Chen, H., & Tronetti, J. (2019). Engaging vocabulary instruction: A review of the literature. *Journal of Adolescent & Adult Literacy*, 63(5), 569-578.
3. Friedman, A., & Alden-Anderson, R. (2018). Teaching critical thinking with Bananagrams®. *Journal of Management Education*, 42(3), 393-405.
4. Garton A. F., & Pratt, C. (2018). The effectiveness of Scrabble as a vocabulary teaching tool. *Language Teaching Research*, 22(5), 553-570.
5. Hiebert, E. H., & Kamil, M. L. (2005). *Teaching and learning vocabulary: Bringing research to practice*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
6. Hill, T., Laufer, B., & Sabatini, J. (2018). Affective factors in vocabulary learning. *Applied Linguistics*, 39(4), 527-548.
7. Nation, I. S. P. (2013). *Learning vocabulary in another language*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Ramezanali, M. R., & Saboori, F. (2015). A comparison of flashcard and gap-fill vocabulary learning techniques: A case of Iranian intermediate EFL learners. *Journal of Language Teaching and Research*, 6(2), 357-364.
9. Valtin, R., Vollmeyer, R., & Fink, G. R. (2020). Cognitive effects of playing Bananagrams: Improving executive function and word knowledge. *Journal of Cognitive Enhancement*, 4(4), 485-496.
10. Ziegler J. C., Perry, C., Ma-Wyatt, A., Ladusans, E., & Schmid, M. (2019). Computerized word jumbles improve children's spelling skills. *Learning and Instruction*, 59, 13-22.
11. Zirnstein M., & Waters, G. S. (2017). Scrabble® as a vocabulary instruction tool for children who are deaf and hard of hearing. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 22(1), 30-41.

Mohinur USMONOVA,
Qarshi DU o'qituvchisi

O'zMU dotsenti I.O'sarov taqrizi asosida

TILSHUNOSLIKDA PREDLOGLARNING QO'LLANILISHI, ULARNING TIL BIRLIGI SIFATIDA IFODALANISHI

Annotatsiya

An'anaviy grammatikada predlogning umumiy ta'rifi bu boshqa so'zlarni boshqaradigan so'zdir va odatda ot yoki olmoshdan oldin borib, uni atrofdagi so'zlar (ot yoki olmosh) bilan bog'laydi. Bu holatda nazorat atamasi predlogning ot yoki olmoshning holini belgilashini bildiradi ba'zi boshqa tillarda bazi bir predloglar orttirma otni/olmoshni, boshqalari esa kelishik otni/olmoshni nazorat qiladi yoki boshqaradi. Ingliz tilida ko'pincha alohida hol shakllarini o'z ichiga olgan olmoshlar, old qo'shimchalardan keyin yuklovchi bo'lib keladi

Kalit so'zlar: Predlog, xususiyat, grammatika, ta'riflar, modifikatsiya, to'ldiruvchi, predlogli iboralar.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРЕДЛОГОВ В ЯЗЫКОЗНАНИИ, ИХ ВЫРАЖЕНИЕ КАК ЯЗЫКОВОЙ ЕДИНИЦЫ

Аннотация

В традиционной грамматике общее определение предлога - это слово, которое управляет другими словами и обычно стоит перед существительным или местоимением и соединяет его с окружающими словами (существительным или местоимением). Термин «контроль» здесь означает, что предлог устанавливает падеж существительного или местоимения (в некоторых языках предлоги контролируют или управляют существительным/местоимением в винительном падеже, а другие - существительным/местоимением в дательном падеже). В английском языке те местоимения, которые часто имеют различные падежные формы, представляют винительный падеж после предлогов.

Ключевые слова: предлог, характеристика, грамматика, определения, модификация, дополнения, предложные словосочетания.

USAGE OF PREPOSITIONS IN LINGUISTICS, THEIR EXPRESSION AS A LINGUISTIC UNIT

Annotation

In traditional grammar, the common definition of a preposition is a word that controls other words, and usually goes before a noun or pronoun and connects it to the surrounding words (noun or pronoun). The term control here means that the preposition establishes the case of the noun or pronoun (in some other languages, certain prepositions control or govern an accusative noun/pronoun and others a dative noun/pronoun). In the English language, those pronouns, which hold distinct case forms often, present the accusative after prepositions.

Key words: preposition, characteristic, grammar, definitions, modification, complements, prepositional phrases.

Kirish. The class of prepositions with its basic characteristics has been discussed in various grammars. It is, however, interesting to note that not all grammarians have treated prepositions as a separate word class. As Weber observes, "there are several grammars of the most recent decades which did not devote a single chapter to the study of prepositions, and do not provide us with their definitions neither" These works include Zandvoort's Handbook of English Grammar or Jespersen's "A Modern English Grammar on Historical Principles". Indeed, in his "The Philosophy of Grammar", Jespersen treats prepositions together with adverbs, conjunctions and interjections under the common term 'particles'. In contrast to Zandvoort's and Jespersen's views, Weber quotes Schibsbye's "A Modern English Grammar", which deals with prepositions in great detail in an extensive appendix on semantically related prepositions.

In those grammars in which prepositions are treated as a separate word class, different definitions of prepositions can be found. For instance, the definition proposed by Carter and McCarthy says that "prepositions express a relation in space between two or more entities or a relation in time between two events, or various other abstract relations". Furthermore, some grammarians provide a list of properties by which they distinguish the class of prepositions from other word classes. According to Huddleston, the properties are:

Inflection: they do not enter into inflectional contrasts

Complementation: they can take as complement a noun phrase or a tensed declarative clause, however, other kinds of complements are allowed as well, e.g. an interrogative clause)

Modification: they allow only a modest amount of modification

Function: they function as head in PP structure

Huddleston points out that these properties are typical of "clear members of the closed preposition class in English". In other words, there are certain prepositions which do not belong solely to the class of prepositions and can function as, for instance, adverbs (e.g. above, in, down, to) or conjunctions (e.g. after, as, but, for). Huddleston's criteria thus apply only to instances in which such polysemous words are used as prepositions.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. According to Carter and McCarthy, "there are over 100 prepositions in English, including complex and marginal prepositions" (2006:463) All prepositions are traditionally divided into two groups according to their composition:

simple prepositions: e.g. about, at, before, for, in, into, on, out, over, through, to, under, with;

complex prepositions: e.g. (two-word) because of, due to, instead of, (three-word) as far as, in accordance with, on behalf of.

Another way of dividing prepositions into groups is the classification according to the type of relation they express. It should be noted that prepositions usually have more than one meaning and, therefore, can be used to show several types of relations depending on the context. Quirk et al. (1985) offers the following categorization:

- prepositions denoting spatial relations, such as position (at, on, in), destination (to, in(to), out of), passage (across, through) or orientation (beyond, across);
- prepositions denoting time relations, such as time position (at, on, in), duration (for, until, up to) or measurement into the future (in);
- prepositions denoting relations of the cause/purpose spectrum, such as cause (because of), reason (for), motive (out of), purpose (for), destination (for) or target (at);
- prepositions denoting relations of the means/agentive spectrum, such as manner (with), means (by), instrument (with), agentive (by) or stimulus (at);
- prepositions denoting relations of accompaniment (with);
- prepositions denoting relations of support and opposition (for, against);
- prepositions denoting other relations, such as concession (in spite of) or respect (with regard to).

Since prepositions as a grammatical category comprise numerous members with diverse nature, individual studies set typology of prepositions based on their semantics. For example, Bennett divides the usage into spatial uses and temporal uses; Nam classifies locative prepositions into topological invariants, symmetric locatives, orientation locatives, and directional locatives based on their semantic characterization; and Tyler and Evans divide them into those making use of the vertical axis, spatial particles of orientation, and those of bounded landmarks. However, the present study does not classify the sample prepositions in order to see the general picture of the prepositional category as a whole, instead of one of individual prepositions or of their subsets.

Tadqiqot metodologiyasi. One of the functions of prepositions is that they can serve as heads of prepositional phrases. Although nouns are the most common objects of prepositions, other word classes can follow prepositions as well. Chalker (1984:217) gives the following list of possible objects of prepositional phrases:

- a) nouns (at night, in the shop);
- b) pronouns (for us, to me);
- c) wh-clauses (They argued about how to do it.);
- d) -ing clauses (by working hard);
- e) (unusually) adverbs (before now) and adjectives (in short).

Prepositional phrases can perform various functions in a sentence. According to Leech and Svartvik (1975: 254), they can function as:

- adverbials, as in My brother works in an insurance company.
- postmodifiers in a noun phrase, as in The people on the bus were singing.
- verb complements, as in I want to congratulate you on your exam.
- complements of adjectives, as in I'm terribly bad at mathematics.
- subject, complement, etc., as in Before breakfast is when I do my best work. and The view from above the shore is magnificent.

Prepositions are regarded as heads of phrases, phrases equivalent to those headed by nouns, verbs, adjectives, and adverbs. This is a change of concept, which points to a significant increase in the list of words included in the category of prepositions.

When prepositions lead to the construction of head phrases, these are recognized to be similar in structure to those headed by nouns, verbs, adjectives, and adverbs. A new look at what words pertain to in a category is necessary. Considering this structure, there are distinctions of phrases in order to include a set of words in addition to those that are traditionally determined as prepositions.

Nouns and pronouns do not only appear after prepositions, but also prepositional phrases, adverbial phrases, interrogative clauses and adjectival phrases. This is in contrast to the usual definition for preposition in dictionaries and traditional grammars. For instance:

- The magician emerged (from behind the curtain). (prepositional phrase)
- I didn't know about it (until recently). (adverbial phrase)
- We can't agree (on whether we should call in the police). (interrogative clause)
- They took me (for dead). (adjectival phrase)

In traditional grammar, it is accepted that there can be prepositional phrase, adverbial phrase, or adjectival phrase complements of prepositions. However, they do not allow declarative content clauses. A word equivalent to a preposition and taking a complement of a declarative content is basically analyzed as a subordinate conjunction:

- I remember the accident / He left after the accident. (noun phrase complement)
- I remember you promised to help / He left after you promised to help. (declarative complement)

Nouns do not usually come with a noun phrase as an internal complement, except on very few occasions since the noun phrase is connected with the head noun by a preposition. For instance, the clause they destroyed the city is connected with the noun phrase their destruction of the city. Here the noun phrase the city is connected with the noun destruction through the preposition of. Adjectives function in the same way as in the following phrases: proud of her achievements, keen on opera and very pleased with yourself. Otherwise, many verbs take noun phrases as internal complements. Other verb phrases take a prepositional phrase complement highlighted by a grammaticised preposition: it depends on the weather; I owe everything to her.

Thus, the traditional definition contains these grammaticised uses quite appropriately. The grammaticised uses of by, of and with from the examples above, for instance, may be compared with the non-grammaticised uses viewed in I left the parcel by the back door. That is of little importance. He's with Angela.

Tahlil va natijalar. Considering the position of the preposition relative to its complements, in the traditional definition, prepositions normally appear before the noun phrase they govern. For example, one reason is that a small number of English prepositions can support the complement. An example of this exception is the preposition notwithstanding that means in spite of (Notwithstanding the weather: head + complement). This preposition may come in a different order (the weather notwithstanding: complement + head). Another reason is that the complement occurs in the initial part of the phrase in the clause and the preposition is consequently in an abandoned or last position. An example is the open interrogative what are you looking at? Traditionally, in canonical constructions, prepositions are always ahead of their complements.

Regarding the general definition, the number of prepositions is smaller than the number of nouns, verbs, adjectives or adverbs. Even though new prepositions are added to the language on occasions, there is not a morphological process for developing them.

For instance, the most common preposition, *of*, comes from a prepositional meaning away from. Hence, this characteristic of prepositions together with the grammatical usage, supplies the general definition of the category: "Preposition: a relatively closed grammatically distinct class of words whose most central members characteristically express spatial relations or serve to mark various syntactic functions and semantic roles".

In addition, the most relevant properties of prepositions in English are:

1) Complements: the most central prepositions can take noun phrase complements. Many prepositions permit some types of complements.

2) Functions: prepositions may head prepositional phrases as a function of non-predicative adjunct, and many of them may also head prepositional phrases as a function of complement.

3) Modifiers: a subclass of prepositions is identified as modifiers in such adverbs as *right* or *straight* (where both words directly carry the meaning).

1) Complements: a) noun phrases in traditional grammar, prepositions are seen as words taking noun phrase complements. Adverbs do not take noun phrase complements, but uniquely four adjectives do, in particular *worth*, *due*, *like* and *unlike*. The only words that contain noun phrase complements are verbs and prepositions, and therefore, prepositions are normally identified from verbs by means of inflection and function.

b) Non-expandable content clauses – when declarative content clauses do not allow the subordinator *that*, they are called non-expandable. For instance:

- We left before the meeting ended (non-expandable).

- I'll come with you provided (that) it doesn't rain (expandable).

c) Complementation in general: prepositions permit different kinds of complements, and verbs facilitate those subclasses. Most of these prepositions allow either an optional or an obligatory complement.

2) Functions: a) Non-predicative adjunct: one of the main characteristics that distinguish prepositions from adjectives is when prepositional phrases serve as an adjunct in a structure not in a predicative relation to the subject. For instance:

- Ahead of the ship, there was a small island. Ahead of the ship, the captain saw an island on which to land (prepositional phrase).

- Tired of the ship, the captain saw an island on which to land (adjectival phrase).

The word *owing* may be classified as a preposition or as a gerund-participle. As a preposition *owing to*, that means because of, takes a to phrase complement and it is not predicative. *Owing to my stupid bank, there's no money for the rent* (preposition).

b) Complement: there are some cases where the complement is obligatory. For instance, *I put it in the drawer*. He darted behind the curtain. There are some transitive verbs such as *put* or *place* and intransitive verbs such as *dart* or *slither*. Here they are the prototypical prepositional phrases containing preposition and noun phrase complement. Another case where the complement is also obligatory is in clauses with the verb *to be*. E.g., *Jill is in the office*. The proposal is without merit.

3) Modifiers: there are adverbs such as *right* and *straight* whose functional sense appears clearly as modifiers of prepositions, but not with verbs, adverbs or adjectives. For instance, *they pushed it right under the bed*. *She went straight inside the house*. This modification is employed with prepositions identifying spatial or temporal relations.

In general terms, considering prepositions and adjectives, the following characteristics are provided:

- Prepositions may appear as head of a non-predicative adjunct in a clause structure.

- Central prepositions permit noun phrase complements. Adjectives do not permit them.

- Central prepositions admit modifiers such as *right* and *straight*. Adjectives do not admit them.

- Prepositions, which have noun phrase complements usually, occur with these complements in relative and interrogative structures. For instance, *the knife with which she cut it* or *I don't know to whom you are referring*.

- Central adjectives take modifiers of degree such as *very* and *too*. Prepositions do not take them.

- Adjectival phrases may admit the verb to become as complement. Prepositional phrases may not admit them.

Considering prepositions and verbs, verbs are indeed distinguished from prepositions by their ability to appear as head of the main clause and by their ability to be used in different inflexions or tenses. For example:

- There are five of them counting/including the driver.

- Pertaining to the contract negotiations, there is nothing to report.

- Given his age, a shorter prison sentence is appropriate.

In the analysis of sentences, here the underlined words above are prepositions (*counting/including*, *pertaining or given*) since there is no identified subject. The same criterion applies for the classification of prepositions and adjectives in the following cases: prepositions can occur in an adjunct function without a predicate or verbal phrase. For example, a sentence with the verb phrase (meaning that this phrase is predicated) uses the verb *counting* (*counting his money before going to bed last night*).

For example, the boundary between a preposition structure and a verbal structure is identified:

- Turning now to sales, there are very optimistic signs.

- Bearing in mind the competitive environment, this is a creditable result.

- Having said that, it must be admitted that the new plan also has advantages.

Syntactically, these verbs (*turning*, *bearing* or *having*) are identified as subjects and are dependent structures as in inflected verb forms (verb tense structures). These verbs are distinguished from prepositions in that there is still an identified subject in the context, such as the speaker or addressee together. Thus, the examples of prepositions above have no subject: *counting/including*, *pertaining or given*, and the examples of verbs above are with subject: *turning*, *bearing* or *having*.

Xulosa va takliflar. Concerning prepositions and adverbs, adverbs are described as words that modify adjectives, verbs or other adverbs. Within the framework of adverbs, the elements, which modify a verb are called adjuncts. Most semantic types of adjunct have a phrase with an adverb or a preposition as the head.

In these sentences, the first underlined word is an adverb, and the second one is a preposition:

- She did it carefully/ with great care. (manner)

- They communicate electronically/ by email. (means)

- They live locally/ in the vicinity. (spatial location)

- I haven't seen her recently/since August. (temporal location)

Hence, words not requiring dependent elements are identified as a complete phrase: - Prepositions do not necessarily take noun phrase complements. When the case allows prepositions with no complements, it is compelling where the same words appear without or with a noun phrase complement, as in *the owner is not in the house*, the owner is

not in. Here, the preposition in belongs to the same category in adjectives or nouns.
both sentences. The relation is equivalent to that with verbs,

LETTERATURE

1. Weber, D. (2012) English prepositions: A historical survey. Master's diploma thesis
2. Jespersen, O. (1924) The philosophy of grammar. (1st edition) London: Routledge
3. Weber, D. (2012) English prepositions: A historical survey. Master's diploma thesis
4. Huddleston, Rodney and Pullum, Geoffrey K. (2002) The Cambridge grammar of the English language. Cambridge: Cambridge university press
5. Carter, R., McCarthy M. (2006). Cambridge grammar of English: A comprehensive guide: Spoken and written English grammar and usage. Cambridge.
6. The division is based on Quirk et al (1985). Other linguists such as Crystal (1995), use instead the terms 'single-word' and 'multi-word' respectively.
7. Bennet, D. C. 1975. Spatial and temporal uses of English prepositions. An essay in stratificational semantics. London: Longman.
8. Nam, S-H. (1995). The semantics of locative prepositional phrases in English. PhD. dissertation, the University of California, Los Angeles
9. Tyler, A., Evans, V. The semantics of English prepositions: spatial scenes, embodied meaning and cognition. 2006. Cambridge university press
10. Chalker, S. (1984). Current English grammar. London: Macmillan publishers
11. Leech, G., Svartnik, J. (1975). A communicative grammar of English (3rd edition). London: Routledge

UDK: 821.512.133

Ra'no HAKIMJONOVA,
O'zbekiston Milli y universiteti o'qituvchisi
E-mail: elif_77777@mail.ru

F.f.d U.Hamdani taqrizi asosida

POETIK MOTIV TUSHUNCHASINING NAZARIY TALQINLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada motiv atamasining adabiyotshunoslikda o'zlashtirilishi va nazariy talqinlari, motiv va obraz munosabatlari, shuningdek, motivning ko'chim turlari ramz, metaforadan ajralib turuvchi va o'xshash xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Poetik motiv, lirik motiv, epik motiv, obraz, ko'chim, ramz, metafora

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПОНЯТИЯ ПОЭТИЧЕСКОГО МОТИВА

Аннотация

В данной статье анализируется литературная ассимиляция и теоретические интерпретации термина мотив, взаимосвязь между мотивом и образом, а также тропические типы мотива, которые различают символические, метафорические и аналогичные черты.

Ключевые слова: Поэтический мотив, лирический мотив, эпический мотив, образ, троп, символ, метафора

THEORETICAL INTERPRETATIONS OF THE CONCEPT OF POETIC MOTIVE

Annotation

This article analyzes the literary assimilation and theoretical interpretations of term motif, the relationship between motive and image, as well as the tropical types of motif, which differ from symbol, metaphor and similar features.

Key words: Poetic motif, lyrical motif, epic motif, image, trop, symbol, metaphor

Motiv tushunchasi adabiy kategoriya sifatida dastlab tarixiy poetika va folklorshunoslik nuqtai nazaridan adabiyotshunos olim Veselovskiy tomonidan ilmiy tadqiq etilgan. Motiv atama sifatida ilk bor 1703-yilda fransuz musiqashunosi va bastakori Sebastyan de Brossaning "Musika lug'ati"da qayd etilgan, adabiyotshunoslikka ham keyinroq musiqadan o'zlashtirilgan. Musiqada bir-biriga o'xshash kompozitsiyalar tarkibini tahlil qilishda motiv muhim ahamiyatga ega, adabiyotshunoslikda ham motivning xususiyatlarini aniqlashda turli holatlarda takrorlanib turishi yordam beradi. Bundan tashqari psixologiya, fizika, biologiya fanlarida ham motiv atamasi takrorlanuvchi va doimiy harakatdagi psixologik, fizikaviy, biologik holatlarni ifodalashda ham ishlatiladi.

Motiv lotincha "moveo" so'zidan olingan bo'lib, "harakat qilaman" degan ma'noni bildiradi.

Boshqa fan sohalarida ham qo'llanilgani uchun so'z san'atini tadqiq etuvchi adabiyotshunoslikka dahldorligini nazarda tutib, biz "poetik motiv" deb atadik.

Adabiyotshunoslikda motiv tushunchasi dastavval Gyote va Shiller tomonidan harakatni tezlashtirish, harakatni sekinlashtirish, maqsaddan uzoqlashish kabi syujetning tarkibiy qismlarini xarakterlash uchun ishlatilgan. Motiv tushunchasi ilk bor tarixiy poetika va folklorshunoslik nuqtai nazaridan adabiyotshunos olim A.Veselovskiy tomonidan ilmiy tadqiq etilgan. Uni turli xalqlarning turli janrdagi folklor asarlarida bir xilda takrorlanib keluvchi motivlar qiziqtirib qoladi. U "Syujetlar poetikasi" asarida motivlarni turli xalqlar orasida bir-biridan mustaqil ravishda o'xshash hayot sharoitida yaratilishi mumkin bo'lgan eng oddiy formulalar, deb ataydi. Bular sirasiga, o'g'irlangan kelin, aka-ukaning qasdlashib qolishi, go'zal qizning kampirga aylanib qolishi, quyoshning o'g'irlanishi kabi syujet motivlarini kiritadi.

A.Veselovskiyga ko'ra, birinchidan, motivning asosida syujetlilik, voqelik tamoyili turadi. Ikkinchidan, arxaik materialga e'tibor qaratishni talab qiladi, shuning uchun unga

ko'ra individual mualliflik printsipi bilan bog'liq emas. Sharqda A.Veselovskiydan ilgari Ilmiy balog'ani tadqiq etish doirasida rus adabiyotshunoslarining motivlarni lafz va ma'no nuqtai nazaridan tushunilganini eslab o'tish joiz. Lafz - so'z obraz, ma'no - semantika kabi.

Motivshunoslikning dastlabki bosqichlarida A.Veselovskiy tarixiy poetika asosida motivlarni syujet bilan bog'lab o'rgangan bo'lsa, nazariy poetikada N.Tamarchenko nazariy xususiyatlariga e'tibor qaratgan; Struktural poetikada Yu.Lotman motivlarning semantik sathlarini ko'proq tadqiq etgan.

N.Tamarchenko motivlarni turlar bo'yicha lirik, epik, dramatik deb tasniflab, lirik motivga misollar keltiradi (masalan, lahzalar), lirikada motivlarni janrga bog'lab, janr motivlari tushunchasini qo'llaydi va bunga elegiya janriga xos elegik motivlar deb hayotning so'lishi, qisqaligi va o'tkinchiligi, yaqinlashib kelayotgan oqshom yoki kuz misollarini keltiradi, ammo lirik motivga ta'rif bermaydi [7].

Motivlar tadqiqi haqida jahon adabiyotshunosligida ikki xil qarash mavjud. Ayrim adabiyotshunoslar bir asar doirasida yoki bir ijokorning butun ijodi misolida motivlarni o'rganish mumkin, deb hisoblasa, ayrimlari motivlarni tadqiq etish uchun uning ko'chib yurish tabiatidan kelib chiqqan holda kamida ikki ijodkor ijodi ob'ekt sifatida tanlab olinishi lozim, degan fikrni ilgari surishadi. (A.Veselovskiy). A.Veselovskiyning motivlarni matnlararo o'rganishi natijasida B.M.Gasparov motivga intertekstual jihatdan yondoshadi. A.Veselovskiy motivning asosiy xususiyati sifatida takroriylikni keltirsa, bunga farqli ravishda Gasparov o'zgaruvchanlik (leksik -semantik) xususiyatini ajratib ko'rsatadi [8.30].

Jahon adabiyotshunosligida dastlab motivlarni faqat folklorshunoslik: xalq hayoti va dunyoqarashi nuqtai nazaridan o'rganish ommalashgan bo'lsa, keyingi yillarda muallif shaxsiyati, badiiy tafakkuri, adabiy an'analardan kelib chiqqan holda adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etish

kuchaygan. Adabiyotshunoslikda motivshunoslik asosan epik asarlar doirasida o'rganilgan bo'lib, lirik asarlarda motivlarning namoyon bo'lishi nisbatan kam o'rganilgan. Shu sababdan biz ishimiz doirasida lirik asarlarda motivlarni namoyon bo'lish qonuniyatlarini o'rganishga e'tibor qaratdik. Masalan, Adabiy ensiklopedik lug'atda motivga: "Motiv (nem. Motive, frats. Motif, lotincha moveo - harakat qilaman) badiiy matnning barqaror tarkibiy qismi. M. yozuvchining bir yoki bir nechta asarlarida (masalan ma'lum bir siklda) va uning barcha asarlari kontekstida, shuningdek, bir yo'nalishdagi adabiyotlar to'plamida yoki butun davr adabiyotida ajralib turishi mumkin" [3.409], deb ta'rif beriladi.

"Adabiyotshunoslik lug'ati"da motiv atamasining tushunilishidagi turli chalkashliklar inobatga olinib nisbatan kengroq ta'rif berilgan: "Voqeband asarlarda syujet sxemasi (mas., qahramon bandi etiladi, unga biron-bir qiz yordam beradi; o'gay ona va mushtipar soliha qiz; qahramon kimsasiz yetimlikdan yuksak martabaga yetadi; qahramon otasini tanimaydi, favqulodda vaziyatda unga duch keladi va h.) yoki biron-bir narsa (mas., ko'zgu, tumor), holat (mas., tush ko'rish, arvoq bilan suhbat, o'zini tanitmay yurish), obraz (dono vazir, vafodor do'st, raqib) kabi qator ko'rinishlarda voqe bo'ladi" [1.180]. Bunga ko'ra, individual ijod namunalari ham folklor asarlaridagi kabi syujet sxemalari, holat va obrazlarning takrori poetik motivlarning an'ana bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Demak, poetik motivlar ijodkor dunyoqarishini ochishda tahlilga tortilsa, unda ijodkorning o'ziga xosligi an'ananing ahamiyati orqali anglashiladi.

Bundan tashqari, mazkur lug'atda epik va lirik motivlar farqlanadi. Lirik motivlarga misol tariqasida, an'anaviy tarzda ishlatiluvchi "oshiq -yor-ag'yor", XX asr yangi she'riyat vakillari ijodan esa "yo'l, yo'lehi, yulduz" kabi motivlar misol keltiriladi. Epik asarlarda motivlar voqebandlikni bir-biriga bog'lasa, lirikada inson his-kechinmalarini ifodalashga xizmat qiladi.

Shu o'rinda motiv va obraz, motiv va ko'chim turlari: ramz, metafora o'rtasidagi farq hamda aloqadorlik muammolari yuzaga keladi. Bir qarashda ularni bir-biridan ajratish juda qiyin, shunga qaramay, motivni alohida o'rganilishini asoslaydigan spetsifik xususiyatlar ham yo'q emas. Deylik, do'st, raqib bu – obraz. Bu obrazlarni motivga mansub etayotgan jihatlari nimalarda ko'rinadi, degan savol tug'iladi. Buning javobini mumtoz adabiyot namunalari uchraydigan ushbu motivlar realizatsiyasidan topish mumkin. Do'st bu - Haq, pir, ishq, dard, ayni paytda, qiyin kunda birga bo'ladigan yelkadosh; raqib esa nafs, dardsizlik, yorni e'tiborini qozonayotgan "o'zga biri" bo'lishi mumkin. Ya'ni do'st, raqib obrazlari yuqorida sanalgan ma'nolarda ma'lum ijodkor yoki ko'plab ijodkorlar tomonidan takror-takror qo'llanilsa, ushbu obrazlarning muayyan ma'nolarining yuzaga chiqishi motivga misol bo'lishi mumkin. Mazkur obrazlarning u yoki bu davr ijod namunalari doimiy takrorlanib turishi uni poetik motiv qatoriga kiritadi.

Ramz va motiv o'rtasida ham nozik farqlar mavjud. Masalan, ko'zgu va tumorni olaylik. Bular ramz holida qo'llanganda har ijod namunasida turli ma'nolarda turli ramziy ishoralarni ifodalashi mumkin, ammo poetik motiv sifatida qo'llanganda transformatsiyaga uchrasa ham hammavaqt turg'un, barqaror ma'nolari saqlanib qolaveradi. Masalan, ko'zguni aks ettirish, ko'rsatish, tumorni saqlash ma'nolari.

Ramz ma'no ko'chishining bir turi bo'lganidan, tasviriy san'atda ushbu ma'no ko'chimi shakl-tasvir bilan ifodalansa, adabiyotda so'z-obraz bilan ifodalandi. Masalan, ramz asosiga qurilgan mumtoz she'riyatda keng qo'llangan qush-qafas motiv obrazlarini olaylik. Qush - ozodlik, erk ramzi, qafas esa tutqunlik ramzi. Ushbu ramzlar ijodkorlar tomonidan takror-takror qo'llanaverib, motiv obrazlarga

aylangan. Demak, ozodlik motivi qush ramzi orqali, tutqunlik motivi esa qafas ramzi orqali ifodalanishi an'ana holiga kelgan. Ya'ni, ozodlik va tutqunlik ramzi qush-qafas motiv obrazlari bilan ishlatiladi.

Motiv bir-biriga bog'liq bo'lgan ramzlar to'plami bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan, sha'm va parvona ramzi. Sha'm so'zining semantik sathdagi normativ ma'nosi tun zulmatini yoritguvchi narsa. Sha'm ramzi orqali yondirguvchi yor, parvona esa kuyuk ko'ngil oshiqni anglatadi. Adabiyotda esa ko'chma ma'noda sha'm yondirguchi va o'zi ham yonib ado bo'lguvchi yorni bildiradi. Ma'lumki, parvona so'zi fors tilida kapalak degani. Mumtoz she'riyatda mazkur obrazlar sha'm va parvona qolipida ifodalangani uchun o'zbek kitobxonlari ongida nimaningdir yoki kimningdir atrofida aylanish ma'nosida gavdalanadi. Ya'ni o'z kapalak ma'nosi so'z san'ati ta'sirida yo'qolib, ko'chma ma'nosi birinchi galda ongda gavdalanadi.

A.F. Losev "Ramz muammosi va realistik san'at" asarida ramzni turli aspektlarda ijtimoiy gumanitar va aniq fanlar doirasida qanday ahamiyat kasb etishini o'rgana boshladi. Belgi va ramzlar o'rtasidagi tafovutni aniqlashtirgach, ramzning o'zi badiiy obraz, metafora, emblema va tipdan qaysi xususiyatlariga ko'ra farq etishini o'rgandi [6.145]. Ramz tamomila mustaqil xodisa bo'lib, badiiy obrazdan ham, metaforadan ham garchi ayrim o'rinlarda o'xshash xususiyatlari uchrab tursada, ajralib turishini, shuning uchun ham u atama sifatida alohida termin bilan nomlanishini aytadi. Losev motiv va ramz istilohlariga alohida to'xtalmasa ham, biz motivning badiiy obraz va metafora shaklida matnda namoyon bo'lishini nazarda tutib badiiy obraz va metafora haqidagi qismlarini motivga aloqadorlikda oldik.

Ramz chuqurroq ma'noga ega bo'lib, biron narsani boshqa narsa bilan solishtirish uchun ishlatiladi. Metafora esa o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi. "Ramz muayyan kontekst doirasida ham o'z ma'nosida, ham ko'chma ma'noda ham qo'llanadi [1].

Metafora atamasini Arastu o'zining san'atni hayotga taqlid-mimesis sifatidagi qarashiga muvofiq fanga olib kirgan bo'lib, uni bir so'zning ikkinchisiga qandaydir ma'noning o'xshashlik asosida ko'chishiga nisbatan ishlatadi.

Metafora va motiv o'rtasida ham farq va o'xshashliklar mavjud. Mumtoz she'riyatda yor gulga, oshiq bulbulga o'xshatilgan. Albatta, bu yerda aloqadorlik asosida yorning go'zalligi, oshiqning uning ko'yida nola chekishi gulu bulbulga o'xshatilmoqda. Ammo uni poetik motivga dohil etgan sababni ham ko'zdan qochirmaslik zarur. Bu jihat gul va bulbul obrazlarini mumtoz she'riyatda an'ana holida doim oshiq va ma'shuqni ifodalashga xizmat etganidir.

Motivlar ayniqsa adabiyotning an'ana yetakchi o'rin tutgan davrlarida muhim rol o'ynagan. Badiiy ijodda muallif shaxsiyatining betakrorligi muhim hisoblangan keyingi davrlarda motivlar nisbatan kamnomo bo'lishi mumkin, ammo shunga qaramay, yangi davr adabiyoti namunalari ham zamondosh ijodkorlar zamona hayot tarzidan tug'ilgan o'z his-kechinmalari va voqelikni ifodalashda an'anaviy motivlarga murojaat etishmoqda.

So'nggi yillarda poetik motivlarni o'rganish adabiyotshunoslikning muhim muammolaridan sanalmoqda. Adabiyotshunos olim Xalizev o'z tadqiqotlarida har bir motiv barqaror ma'nolarga egaligini, ular yarim anglangan, mazmuni to'liq yechilmagan, sirli ma'no ekanligini aytadi. Motivlar muayyan yozuvchining ijodiy mulki, adabiy avlod mulki va hatto jahon adabiyotining mulki sifatida mavjuddir. Shuningdek, ko'plab davrlarga xizmat etish bilan birga motivlarning barqaror ma'nolariga yangi ma'nolar qo'shilib boyib boraverishini ta'kidlaydi[4].

Musulmon Sharqi mumtoz adabiyotida ijodkor mahorati hamma qo'l urgan mavzuda, hamma ishlatib yurgan

obraz va tasviriy vositalar yordamida badiiy kashfiyot qila bilishi bilan belgilangan. Shu sabab ma'lum obrazlar bir necha avlod ijodkorlar asarlarida takrorlanaverib, motiv obrazlarga aylangan. Motiv obrazlarning uzoq davrlar mobaynida qo'llanib kelganligining asosiy sabablaridan biri ham, an'anaviy yo'l bilan yangilik yaratishga intilishdir, deyish mumkin. Chunki har bir ijodkor yarim tayyor holdagi ma'lum motiv obrazga murojaat etar ekan, unga albatta yangi ma'nolar yuklashi lozim edi.

Xulosa. Poetik motiv folklorshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan turli aspektlarda o'rganib kelinmoqda. Shunga qaramasdan, poetik motiv tushunchasini talqin va tadqiq etishda haligacha turli qarashlar kuzatilmoqda. Bundan ko'rinadiki, poetik motivlarni bugunga qadar o'rganilgan manbalarini qiyosiy-tanqidiy jihatdan qayta ko'rib chiqib, maqbul ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish badiiy asar va ijodkor dunyosini anglashda bugungi adabiyotshunoslik oldidagi muhim vazifalardan sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. - Т.: Академнашр, 2010.
2. Игор Селантьев. Поэтика мотива. - М: Языки славянской культуры, 2004.
3. Литературный энциклопедический словарь. - М: Сов. энциклопедия, 1987.
4. В.Е.Хализев. Теория литературы. - М: Высшая школа, 1999.
5. Веселовский А. Историческая поэтика. - Масква: Высшая школа, 1948.
6. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. - 2-е изд., испр. — М.: Искусство, 1995.
7. Тамарченко Н.Д Теория литературы. В двух тома. Том 1. - М., Академия, 2004.
8. Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы. - М., 1994.

UDK:811.1

Guliston SHAMURATOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: guliston.shamuratova@bk.ru

O'zMU professori,f.f.n Sh.S.Imyaminova taqrizi asosida

THEME OF YOUTH IN GERMAN LITERATURE OF THE 20TH CENTURY(WRITERS HEINRICH MANN, THOMAS MANN, ERICH MARIA REMARQUE AND ANALYSIS ON THE EXAMPLE OF THE WORKS OF ANNA ZEGERS)

Annotation

The supreme goal of twentieth-century German writers was, of course, to achieve the present-day appearance of German society, a country with a high level of culture, advanced art and literature, and a prosperous, prosperous country. This means that from that time onwards, they knew that it was through literature that the dreams of young people could be realized through the transformation of their minds, and that they were able to accomplish this task to a high degree with their perfect creations.

Key words: Analysis, topic, German literature, work, novel, writer, social issue, generation, youth, war, event, idea.

ТЕМА МОЛОДЕЖИ В НЕМЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА (СЦЕНАРИСТЫ ГЕНРИХ МАНН, ТОМАС МАНН, ЭРИХ МАРИЯ РЕМАРКЕ АНАЛИЗ НА ПРИМЕРЕ РАБОТ АННЫ ЗЕГЕРС)

Аннотация

Высшей целью немецких писателей XX века было, конечно, достижение современного облика немецкого общества, страны с высоким уровнем культуры, передовым искусством и литературой, благополучной, процветающей страны. Это означает, что с того времени они знали, что именно через литературу мечты молодых людей могут быть реализованы через преобразование их разума, и что они смогли выполнить эту задачу в высокой степени с помощью своих совершенных творений.

Ключевые слова: Анализ, тема, немецкая литература, произведение, роман, писатель, социальная проблема, поколение, молодежь, война, событие, идея.

XX ASR NEMIS ADABIYOTIDA YOSHLAR MAVZUSI (ADIBLAR GENRIX MANN, TOMAS MANN, ERICH MARIYA REMARK VA ANNA ZEGERS ASARLARI MISOLIDA TAHLIL)

Аннотация

XX asr nemis adiblarining oliy maqsadlari - Germaniya jamiyatining bugungi kundagi ko'rinishiga, ya'ni madaniyati yuksak, san'at va adabiyoti rivojlangan, hurfikr, farovon mamlakatga erishish edi, albatta. Demak, ular o'sha zamondan boshlaboq, aynan adabiyot yordamida yoshlar ongini o'zgartirishi orqali orzu-maqsadlarni amalga oshirish mumkin, deb bilganlar va bu vazifani o'zlarining mukammal ijodlari bilan yuksak darajada ado eta olganlar.

Kalit so'zlar: Tahlil, mavzu, nemis adabiyoti, asar, roman, adib, ijtimoiy masala, avlod, yoshlar, urush, voqea, g'oya.

Kirish. XX asr Germaniya adabiyoti xuddi Germaniya tarixi kabi juda ko'p o'zgarishlar va keskin ziddiyatlarga boy bo'lgan. Urushga tayyorgarlik, ikki marta Jahon urushi, ijodkorlarning siquvga olinishi, xorijga emigratsiyasi, revolyutsiyalar, urushdan keyingi tiklanishlar davri va boshqa juda ko'p siyosiy-ijtimoiy voqealarni boshidan kechirgan Germaniya adabiyoti ham izlanishlar, inqiroz, rivojlanishlar, gullab-yashnagan davrlarni boshidan kechirdi. Asr boshida ilm-fan, ayniqsa texnika sohasining keskin rivojlanishi tufayli hamda dinning boshi berk ko'chaga kirib qolishi, Yevropada ro'y bergan tarixiy-ijtimoiy voqealar ta'sirida nemis adabiyotida - romantizm va realizmdan tashqari naturalizm va pozitivizm; postnaturalizm: impressionizm, neoromantizm, simbolizm, estetizm; dekadans; modern: ekspressionizm, abstraksionizm, syurrealizm, pop-art va boshqa shu kabi juda ko'p oqimlar vujudga keldi. Bunday, ba'zan bir-biriga mos, ba'zan bir-biriga zid oqimlar uzoq vaqt «yashamagan» bo'lsada, lekin Germaniya adabiyotining keyingi rivojlanish jarayoniga poydevor bo'lib xizmat qildi.

Shuningdek, XX asr boshida Germaniyada keskin rivojlangan falsafa sohasining (A.Shopengauer, F.Nitshe, Z.Freyd va boshqa shu kabi faylasuflarning) adabiyotga salmoqli ta'siri ham nemis adabiyotida keskin «yuqoriga sakrashlarga» sabab bo'ldi. T.Mann («Buddenbroklar», «Sehrli tog'», «Doktor Faustus») va G.Mann («Muallim

Gnus», «Imperiya», «Qirol Genrix IVning yoshlik davri», «Qirol Genrix IVning balog'atga yetgan davri»), L.Feyxtvanger («Goyya», «Opperman oilasi», «Omad»), G.Fallada («Kichik odam, endi nima bo'ladi?», «Bo'rilar orasida bo'ri kabi», «Har bir odam yolg'iz o'ladi»), E.M.Remark («G'arbiy frontda o'zgarishlar yo'q», «Qaytish», «Uch do'st», «G'alaba arki», «Hayot uchquni», «Yashash va o'lish davri»), B.Brex («Uch pullik opera», «Galiley hayoti», «Kavkaz bo'r aylanasi», «Shaddot ona va uning bolalari»), F.Kafka («Jarayon», «Qal'a», «Amerika» «Hulq tuzatish koloniyasi», «Hukm» novellari), S.Sveyg («Yurakning sabrsizligi», «Erazm Rotterdamskiyning shuhrati va falokati», «Notanish ayolning xati», «Amok»), R.Muzil («Xususiyatsiz odam», «Tarbiyalanuvchi Tyorlesning uyalishi», «Uch ayol»), G.Brox («Vergiliyning o'limi», «Ta'qib», «Uyquda yuruvchilar») kabi adiblar hamda ko'pgina mukammal asarlar dunyoga keldi. Agar bu asarlar chuqur tahlil etilsa, mavzusida urush, revolyutsiya, sevgi muhabbat va boshqa ko'pgina ijtimoiy muhim masalalar qatorida yoshlar mavzusi ham ko'tarilgan.

Mavzu o'ldir adabiyotlar tahlili. Birinchi misol va tahlil natijalarini Genrix Manning (Louis Heinrich Mann, 1871-1950) «Muallim Unrat» («Uchitel Unrat» - Professor Unrat, 1905) asari orqali fikrimizni ifoda etsak. Adib bu asarida muallim Unrat haqida yozadi. Uning «yuqori

darajadagi ta'lim-tarbiyasini» olayotgan «eng sevimli, aqlli, odobli» shogirdlaridan biri, aslida ilm-fandan hazar qiladigan Ersum juda shafqatsiz yigit bo'lgani uchun ustozga yoqib tushadi. Ersum har qanday jazoni bajarishga tayyor bo'lgani uchun Unratning o'ng qo'li hisoblanadi. Ikkinchi shogirdi Angst esa, o'ta qo'rqq, agar Unrat uni biroz qo'rqitsa, barcha sir-asrorlarni sotadigan, vijdotsiz yigit bo'ladi. YA'ni bir shogird - Kizelyak - o'g'ri va muttaha, laganbardor va yolg'onchi yigit. Unrat bunday shogirdlari bilan maktabda har qanday voqeadan boxabar bo'la oladi, har qanday o'quvchini jazolay oladi. Hamda birovga tegishli har qanday moddiy buyumlarni o'zlashtira oladi va barcha toliblarni nazorat qila oladi.

Genrix Mann bunday shogirdlardan kelajakda qanday odamlar yetishib chiqishini dahshat bilan ko'z oldiga keltiradi. Shuning uchun, u prusscha ta'lim-tarbiyani, hurfiylikka qarshi bo'lgan, iste'dodli yoshlarning tazyiq ostiga oladigan, qullarni yetishtirib chiqaradigan maktabni tanqid ostiga oladi. Adib ta'lim-tarbiyada yo'l qo'yilgan noto'g'ri tizim oqibati yoshlar ongiga qanday salbiy ta'sir etishi mumkinligini asarning asosiy g'oyasiga singdira olgan.

Bir qarashda Genrix Manning navbatdagi «Sadoqatli xizmatchi» («Vernopoddanniy» - Der Untertan, 1914) romani bor-yo'g'i Vilgelm madaniyati va g'oyalariga qarshi asar kabi ko'rinadi.

Aslida esa, bu asar yetukligi, mazmunining soddaligi, g'oyasining chuqurligi bilan kitobxonlar e'tiborini jalb etgan. Roman shakli - asar qahramoni - ishbiarmon siyosatchi Diderix Geslingning oddiy hayotini birin ketin tasvirlashdan iborat. Lekin qahramon fonida, umumiy manzarada XIX asrdagi Germaniyaning ijtimoiy-siyosiy masalalari yoritilgan. Asar qahramoni Gesling obrazi asta sekin o'sib-ulg'aygani sari ijtimoiy muammolar ko'zga ko'proq tashlanadi. Uning otasi juda qattiqo'l va jahldor bo'lgani uchun ham yosh bola qo'rqq bo'lib o'sadi. Otasi uni doim urib jazolagani uchun, «adolat faqat kuchda» ekaniga amin bo'ladi. O'z singillarining zaifligidan foydalanib ularni jazolaydi. Maktab ta'sirida esa, asta-sekin vahshiy odamga aylanadi. Universitetga o'qishga kirganidan so'ng u yanada «sadoqatli xizmatchi», ya'ni shovinist, millatchi sifatida shakllanadi.

Gesling o'z qo'rqqqligini, keyinchalik o'zining eng pastkash, qabih ishlarini oqlashga intiladi. O'zi sevgan, va'da bergan qizini aldaydi, uning otasi moliyaviy inqirozga uchrab, ishlari yurishmay qolganidan xabar topgan Gesling uylanishdan voz kechadi...

Adibning ulug' yozuvchiligi shundaki, Geslingni doim qora bo'yoqlar bilan tasvirlamaydi. Masalan, Gesling Agnesni chin dildan sevadi, hatto dunyoqarashi o'zgaradi, lekin, barcha ish moddiy manfaatga borib taqalganda qalbini yana o'sha eski xudbinlik egallaydi. Bu bilan muallif har bir odam ko'nglida manfaatparastlik ustun ekanini, insoniy yuksalish uchun esa, yoshlarga to'g'ri ta'lim-tarbiya, mehr-oqibat zarur ekanini ifodalamoqchi bo'ladi.

Genrix Mann opportunistlar funksiyasini bajarayotgan, aslida esa, qo'rqq va sotqin sotsial-demokratlarning ayyor siyosatini ochib tashlagan. Lekin shunday bo'lsada, «Sadoqatli xizmatchi» asari Genrix Mann tanqid ostiga olgan xudbin siyosatchi haqidagina emas, balki ana shu illatning qanday qilib yosh yigitning dunyoqarashiga kirib borgani, qalbidagi insoniy fazilatlarini «siqib, chiqarib» vahshiy diktatorga aylantirgani haqidagi asar, desak, adashmaymiz.

Genrix Manning ukasi Tomas Manning (Thomas Mann, 1875-1955) ijodi ham adabiyotshunoslar talqinida asosan ijtimoiy masalalarni yoritgan asarlar hisoblanadi. Nazariy jihatdan bu to'g'ri, albatta. Lekin birgina «Buddenbroklar» («Buddenbroki» - Buddenbroocks. Verfall einer Familie, 1901) romanini tubdan tahlil etsak, oila haqidagi bu romanda ham asarda tasvir etilgan to'rt avlodning har birida aynan yoshlarning dunyoqarashidagi o'zgarishlar

oqibati evaziga ro'y bergan voqealar hamda ana shu voqealarga ularning munosabatlari va hatti-harakatlari izhor etilgan. Adib burjua jamiyatidagi ma'naviy qashshoqlikni - oiladagi yoshlar ongidagi inqirozlar orqali ifodalab bergan.

Asar birinchi avlod - Yogann Budenborkning hayotiy faoliyatidan boshlanadi. Quvnoq, tabiatan ziyrak, sog'lom, baquvvat, mard, mehnatkash savdogarning ishlari yurishib ketadi va u ancha-muncha boylik orttiradi. Erkin fikrlaydigan, mulohazali odam halol mehnatni har qanday urf-odatlardan, diniy ibodatlardan ustun qo'yadi. Shuning uchun, uning oilasi emin-erkin, osoyishta va o'ziga to'q turmush kechiradi.

Ikkinchi avlod - Yogann Budenborkning o'g'li - kichik Yogann Budenbork otasining ishlarini davom ettiradi. U o'qimishli, qonun-qoidalarini yaxshi biladi, pishiq-puxta bo'lgani uchun biznesni rivojlantiradi, oila farovonligini yanada kuchaytiradi. Lekin uning otasidan farqli tomoni shundaki, u dinga beriladi, milliy urf-odatlarini «qadrlaydi».

Uchinchi avlod - kichik Yogan Budenborkning farzandlari - aka-ukalar Tomas va Xristian hamda opa-singillar Toni va Klara oilada eskicha udumlarni kuchaytirib yuborishadi.

Tomas - iste'dodli, ishbiarmon odam, avval katta muvaffaqiyatlarga erishadi, hatto shahar senatiga a'zo bo'ladi. Lekin uning ishlari orqaga keta boshlaydi, ishlab chiqarish kasodga uchraydi. Hayotdan zavq ololmay qoladi, ishlari bemaqsad ekanidan ruhiyatida o'zgarishlar ro'y beradi, ko'p siqiladigan bo'lib qoladi va bir kuni ko'chada fojia ro'y berib, u halok bo'ladi.

Xristian ham tushkunlikka tushadi, jismonan zaifroq bo'lgani uchun, tez-tez kasal bo'ladi. Uning ham ishlari yurishmaydi. Aslida esa, u mehnat ham qilmaydi, hech narsaga qiziqmaydi, dangasa bo'ladi. Lekin o'yin-kulgiga sarf-xarajatlarni ko'paytirib yuboradi. O'ziga o'xshagan yengiltak ayolga uylanadi va hayoti yanada izdan chiqadi. Oxir-oqibat uning mana shu xotini o'z erini aqli ojiz bemorlar kasalxonasiga yotqizib, undan «qutiladi»...

Fikrimizcha, adib jamiyatdagi muammolarning ildizida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy masalalar asosiy sababchi deb emas, balki asosan yoshlarning ruhiy holati, ongining darajasi, ijtimoiy kelib chiqishi va fe'l-atvorlarning o'ziga xosligi tufayli, deb biladi. Shuning uchun, «Budenbroklar» romani psixologik jihatdan chuqur va to'g'ri qurilgan badiiy asar hamda yoshlar ongida ijobiy o'zgarishlar yasashida, tarbiyalashida ahamiyatga ega roman hisoblanadi.

Erix Mariya Remark (Erich Maria Remarque, 1898-1970) o'z davrida shu darajada mashhur bo'lganki, uning asarlari turli tillarga tarjima qilingan, kitoblari deyarli butun dunyoga tarqalgan. O'zbek kitobxonlari ham Remarkning ijodi bilan yaxshi tanish.

Remark dastlabki asarlaridan boshlab, arosatda qolgan avlod, o'zligini yo'qotgan yoshlar, urush va o'tish davrining qurbonlari haqida yoza boshlagan. Urushdan qaytib kelgan yoshlar tirik qolgani bilan ularda qandaydir hayotga nisbatan zavq, shodonlik, orzu-umid «yo'qolgani, o'lgani» haqida mulohaza yuritgan. Adib bu haqda o'zi shunday yozadi: «Men urush nafaqat iqtisodiy zarar keltirishi, balki bir necha avlodning ma'naviy qarashlarini, tafakkurining jarohatlashini tasvirlashga harakat qildim». Haqiqatdan ham, adib asarlarida o'tish davridagi yoshlarning atrofida ro'y berayotgan o'zgarishlarning og'ir oqibati, qayerdadir bo'layotgan yoki bo'lib o'tgan urushlarning ma'nan ularni ezib turishini, ziddiyatlar ildizini tushunmasligini va o'zgartira olmasliklarini, davrning shiddatli va shafqatsiz haqiqati qarshisida ularning o'ta zaifligini, lekin insoniylik fazilatini yo'qotmaslikka intilishini juda ifodali tasvirlagan.

Remark urush vaqtida armiyada xizmat qiladi (1916 yil), urushning barcha dahshatlarini o'z ko'zi bilan ko'radi. Lekin 1917 yilda og'ir yaralanadi va bir necha oy ospitalda davolanadi. Shuning uchun, uning asarlarida urush kartinalari

juda jonli, aniq, har bir detallarigacha ham hayotiy, ham badiiy tasvirlangan.

Remark urushdan keyin o'qituvchi bo'lib ishlaydi. Lekin bu kasb uni qoniqtirmaydi. Maktabdan ketib, roman yozishga kirishadi. Remark birinchi asaridayoq «Orqaga yo'l» («Vozvrasheniye» - Der Weg zurück, 1931) romanida urushdan qaytib kelgan askar nazari bilan yolg'on, sun'iylik, aldanni tasvirlaydi. Yigit bir burda non uchun odamlar nega bunchalik bir-birini aldashini tushunolmaydi, iflos ishlarni bajarib pul topgan kishilarning halol kishilarni mensimasligini ko'rib hayron qoladi. Afsus, roman qahramoni o'y-fikrlarining tagiga yetolmaydi, savollarga javob topolmaydi. Lekin shunday bo'lsada, asar yoshlarni mulohaza yuritishga undaydi...

Adibning «G'arbiy frontda o'zgarish yo'q» («Na Zapadnom fronte bez peremen» - Im Westen nichts Neues roman, 1928), «Uch do'st» («Tri tovarisha» - Drei Kameraden, 1932), «Qora obelisk» (CHyorniy obelisk - Der schwarze Obelisk, 1956) «G'alaba arki» («Triumfálnaya arka» - Arc de Triomphe, 1945, 1946) asarlarida ham aynan yoshlar dunyoqarashidagi o'zgarishlar oqibatlarini, ziddiyatlarni mohirona ifodalaydi.

Anna Zegersning mashhur asari «Barhayot o'liklar» («Mertviye ostayutsya molodimi» - Die Toten bleiben jung, 1949) romani Germaniyadagi 1918-1943 yillar orasidagi tarixiy voqealarni ichiga oladi: Saksoniya va Rurdagi sinfiy kurashlar, mamlakatdagi inflyatsiya va Prezident saylovi, Reyxstagning yondirib yuborilishi va Myunxen kelishuvi, Ikkinchi Jahon urushi va boshqalar bilan bog'liq. Albatta, Anna Zegers bu voqealarni tarixchi sifatida emas, balki yozuvchi sifatida ularning mazmun mohiyatini ochib bergan. Nemis xalqining turli qatlamlarini o'ziga xosligini ifodalashga intilgan.

Roman yosh ishchi Ervinning o'lim jazosi bilan boshlanadi. Ervin o'z sevgilisi Mariyaga revolyutsioner ekanini aytishga ulgurmay qoladi. Qachonlardir quvnoq hayotni va tabiatni sevgan Mariya uning qayerga

«yo'qolganini» bilmaydi hamda Ervindan tug'ilgan o'g'li Gansning kelajagini o'ylab, ishchi Geshkaga turmushga chiqadi. Mariya asta-sekin fashizm ishchilarni aldab, bosqinchilikka tayyorlayotganini, ularning vahshiy rejaları borligini seza boshlaydi va urushga qarshi kurashga bel bog'laydi. Uning o'g'li Gans ham yigit bo'la boshlagan sari, atrofda ro'y berayotgan voqealarni ongli ravishda tushunadi. Ayniqsa, uning dunyoqarashiga ta'sir qilgan, qachonlardir Ervinning do'sti bo'lgan ishchi Martin unga o'mak ko'rsatadi. Gans o'zgaradi. Lekin uni harbiy xizmatga chaqirib, frontga yuborishadi. Frontda u ruslar tomoniga o'tib ketmoqchi bo'ladi. Shunda Venslov uni o'ldiradi. Xuddi o'sha Ervinning o'lim jazosini amalga oshirgan Venslov endi uning o'g'lini o'ldiradi. Venslov halok bo'lgan Gansning yuziga qarab turib, Ervinni eslaydi va shu topda Gitler va uning fashistik tuzumi nemis xalqini noto'g'ri yo'ldan boshlab ketayotganini tushunib yetadi. Jannat va farovonlikni va'da qilgan fashizm aslida falokatdan boshqa narsa emasligiga, urushni vujudga keltirib, nemis ishchilaridan faqat qurol sifatida foydalanayotganiga iqrar bo'ladi. Qachonlardir urushga qarshi fikr bildirgan va halok bo'lgan Ervinni, unga ikki tomchidek o'xshash Gans qiyofasida go'yoki vatanparvar ishchi yosh yigitligicha qolganini ko'rib, o'liklarning barhayotligiga, aniqrog'i ularning urushga qarshi g'oyalari umrbod ekaniga ishonadi.

Anna Zegersning «Barhayot o'liklar» romani beqiyos epik polotno hisoblanadi. Adiba bu asari orqali fashizmning chuqur ildizini ochib berish bilan birga yoshlar tarixidan saboq chiqarib, kelajakda to'g'ri yo'ldan yurishiga ishonadi...

Xulosa va takliflar. Biz to'rt yirik adibning romanlari orqali asar yosh qahramonlarning bir-biriga o'xshash va shu bilan birga farqli dunyoqarashini hamda ular ongining bosqichma-bosqich o'sib borganini kuzatish mumkinligini, bu bilan XX asr nemis adabiyotida yoshlar mavzusi deyarli markaziy masalalardan biri ekanni isbotlashga harkat qildik.

ADABIYOTLAR

1. Гуляев Н.А., Шибанов И.П., Буняев В.С., Лопырев Н.Т., Е.М.Мандель. История немецкой литературы. Москва, "Высшая школа", 1975 г.
2. Азизов Қ., Қаюмов О. Чет эл адабиёти тарихи, XVIII-XX асрлар. Т., "Ўқитувчи", 1987.
3. Павлова Н.С. Типология немецкого романа: 1900-1945. М., 1982.
4. Пронин В.А. История немецкой литературы: Учеб.пособие. -М.: Унверситетская книга, Логос, 2007.
5. Генрих Манн. Учитель Унрат, или Конец одного тирана. Москва, Гослитиздат, 1937.
6. Herman G. Weinberg, 1967. p. 48 (footnote): "In German, the name "Rat" has the connotation of "counselor", but the Professor's students nickname his "unrat" - "unclean" (or even merde)." in Josef von Sternberg. A Critical Study. New York: Dutton, 1967.
7. Генрих Манн. Верноподданный. Художественная литература. Москва, 1982.
8. Томас Манн. Крушение семьи (Будденброки). Пер. Ю.Спасского. -М.: Московское книгоиздательство, 1911.
9. Buddenbrooks. Frankfurter Ausgabe. Herausgegeben und kommentiert von Peter de Mendelssohn, S. Fischer, Frankfurt am Main 1981.
10. Эрих Мария Ремарк. На Западном фронте без перемен. Возвращение. Пер. с нем. -М.: АСТ Москва, Хранитель, 2007.
11. Анна Зегерс. Собрание сочинений в шести томах. М.: Художественная литература, 1982-1984.

UDK:413.0:417.32/.33=20(045)

Shaxnoza SHARIPOVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi

QarDU f.f.d. G. Tojiyeva taqrizi asosida

GRADUALLIK MAZMUNINING MATNDA IFODALANISHI

Annotatsiya

Ushbu maqola tilshunoslikdagi graduallik hodisasining tilshunoslikda tahlil qilinishi bilan bir qatorda graduallik hodisasining matn miqyosida tahliliga bag'ishlangan. Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Graduallik hodisasini matn miqyosida ko'rib chiqilishining muhimligi shundaki, graduallik mazmuni ko'proq alohida so'z birikmasi, sodda gaplardan ko'ra qo'shma gap va matnda anglashiladi. Zero, graduallik hodisasi emotsional, miqdoriy hamda mantiqiy shaklda namoyon bo'lish xususiyatiga ega.

Kalit so'zlar: Graduallik, matn, lug'aviy ma'no, graduonimik qator, emotsional graduallik, miqdoriy graduallik, mantiqiy graduallik.

THE EXPRESSING OF THE CONTENT OF GRADATION IN THE TEXT

Annotation

This article is devoted to the analysis of the phenomenon of gradualism in linguistics, as well as the analysis of the phenomenon of gradualism at the text level. When studying a text, it is said that it should be distinguished from a phrase and a sentence, and that the text also has its own category and laws. The importance of considering the phenomenon of gradualness at the level of the text is that the content of gradualism is more understood in a compound sentence and text than in a separate word combination, simple sentences. After all, the phenomenon of gradualness has the characteristic of being manifested in an emotional, quantitative and logical form.

Key words: Graduality, text, dictionary meaning, graduonymic series, emotional gradualism, quantitative gradualism, logical gradualism.

ВЫРАЖЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ГРАДАЦИИ В ТЕКСТЕ

Аннотация

Данная статья посвящена анализу явления градуализма в языкознании, а также анализу явления градуализма на текстовом уровне. При изучении текста говорят, что его следует отличать от словосочетания и предложения, и что текст также имеет свою категорию и законы. Важность рассмотрения явления постепенности на уровне текста состоит в том, что содержание постепенности более понятно в сложносочиненном предложении и тексте, чем в отдельном словосочетании, простом предложении. Ведь феномен постепенности имеет свойство проявляться в эмоционально-количественно-логической форме.

Ключевые слова: Градуальность, текст, словарное значение, градуонимический ряд, эмоциональная градуальность, количественная градуальность, логическая градуальность.

Kirish. Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy ob'ekti sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so'z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o'z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchilar yordamida birikishni o'rganish "Matn tilshunosligi" sohasining asosiy muammolaridan biridir.

Matn – nutq ko'rinishi bo'lib, vazifasi jihatidan tugal nutqiy butunlikdir. Har bir matn murakkab tuzilish va mazmun mundarijasiga ega bo'lib, u og'zaki hamda yozma ijod namunasi hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunos M.X.Hakimov ilmiy matn tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsion ishida bu haqda shunday yozadi: "Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o'zaro qaysidir bog'lovchilar yordamida birikishini o'rganish "Matn tilshunosligi" sohasining asosiy muammolaridan biri bo'lib qoldi. Matn birliklarining o'zaro bog'lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko'rinishi, olmosh turkumiga oid ba'zi so'zlar, gapning so'roq shakliga xos bo'lgan

ko'rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o'rin tutadi. Mazkur ishda muallif "matn" atamasini "nutq", "kontekst" kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta'kidlaydi. Nutq og'zaki va yozma shakllarda namoyon bo'ladi. Nutqning yozma shakli matn atamasi ifodalaydigan mazmunga muvofiq keladi. Nutq sub'ektdan adresatga yo'naltiriluvchi nutqiy faoliyat hisoblanadi. Matn esa faqat ob'ektiv informatsiyadan iborat bo'lmay, balki o'ziga pragmatik mazmunni ham qamrab olgan nutqning material ko'rinishidir."

Tadqiqot metodologiyasi. Matn – ko'p jihatli, murakkab tuzilishga ega bo'lgan qurilma, shuning uchun ham uni tavsiflashda unga xos bo'lgan semiotik, kommunikativ, strukturaviy, pragmatik, kognitiv, nominativ xususiyatlarni e'tiborga olish talab qilinadi. Matn o'zida ma'lum bir mazmunni qamrab olgan bo'ladi.

Matn aniq gaplardan tashkil topgan, mazmunan birlashgan tilning eng katta birligi hisoblanadi. Matn gapdan ko'ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlarga asosida shakllangan yozma nutq ko'rinishidir. Graduallik mazmunidagi birliklarning matn miqyosida ham ko'plab uchratishimiz mumkin:

1. "All that right after she said I could collect pictures I thought about it; I dreamed myself collecting pictures,

having a big house with famous pictures hanging on the walls...But I knew all the time it was silly; I'd never collect anything but butterflies. Pictures don't mean anything to me..." (JFC)

2. "the thing I miss most of all is fresh light: I can't live without light. Artificial light, all the lines lie, it almost makes you for darkness. I have been here over a week now, and I miss you very much, and I miss the fresh air and the fresh faces of all those people I so hated on the Tube and the fresh things that happened every hour of every day if only I could have seen them – their freshness, I mean. The thing I miss most of all is fresh light".(JFC)

3. Five minutes to go. Harry heard something creak outside. He hoped the roof wasn't going to fall in, although he might be warmer if it did. Four minutes to go. Maybe the house in Privet Drive would be so full of letters when they got back that he'd be able to steal one somehow.(JRHP)

Three minutes to go. Was that the sea, slapping hard on the rock like that? And (two minutes to go) what was that funny crunching noise? Was the rock crumbling into the sea?

One minute to go and he'd be eleven. Thirty seconds ... twenty ... ten – nine – maybe he'd wake Dudley up, just to annoy him – three – two – one –

BOOM.

4. "Stop!" he commanded. "Stop right there, sir! I forbid you to tell the boy anything!"

A braver man than Vernon Dursley would have quailed under the furious look Hagrid now gave him; when Hagrid spoke, his every syllable trembled with rage.

"You never told him? Never told him what was in the letter Dumbledore left for him? I was there! I saw Dumbledore leave it, Dursley! An' you've kept it from him all these years?!"

"Kept what from me?" said Harry eagerly.

"STOP! I FORBID YOU!" yelled Uncle Vernon in panic. (JRHP)

Tahlil va natijalar. Birinchi matnimizda qo'llanilgan graduallik mazmunidagi birliklarni aniqlashga kirishamiz. "collect", "pictures", "anything" leksik takrorlari o'zining shaxsiy kichik kapalaklar dunyosidagi ega bo'lgan, ovloqda yashaydigan savodsiz insonga tegishli so'zlarni ifodaviylik va funksional –stilistik xususiyatlar bilan uyg'unlashtirgan holda graduallikni hosil qilib kelmoqda.

"... the thing I miss most of all is fresh light: I can't live without light. Artificial light, all the lines lie, it almost makes you for darkness. I have been here over a week now, and I miss you very much, and I miss the fresh air and the fresh faces of all those people I so hated on the Tube and the fresh things that happened every hour of every day if only I could have seen them – their freshness, I mean. The thing I miss most of all is fresh light..."

Ushbu matnda ham bir qator graduallik mazmunini ifodalayotgan birliklar mavjud bo'lib, ular sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: "miss- miss", "fresh light – Artificial light – fresh light", "fresh light - fresh air - fresh faces - fresh things – freshness- fresh light".

Bu yerda "fresh" so'zini ko'p ma'noda foydalanish orqali hosil qilingan takror yordamida emotsional graduallik hosil qilingan bo'lib, his-hayajon gap ohangini ifodalangan.

"Five minutes to go. Harry heard something creak outside. He hoped the roof wasn't going to fall in, although he

might be warmer if it did. Four minutes to go. Maybe the house in Privet Drive would be so full of letters when they got back that he'd be able to steal one somehow.

Three minutes to go. Was that the sea, slapping hard on the rock like that? And (two minutes to go) what was that funny crunching noise? Was the rock crumbling into the sea?

One minute to go and he'd be eleven. Thirty seconds ... twenty ... ten – nine – maybe he'd wake Dudley up, just to annoy him – three – two – one –

BOOM."

Bu matnda esa, "Five minutes to go", "Four minutes to go", "Three minutes to go", "(two minutes to go)", "One minute to go", "Thirty seconds ... twenty ... ten – nine –", "three – two – one" kabi birliklar graduallik mazmunini ifodalamoqda.

Matnda miqdoriy graduallik hodisasini ko'rishimiz mumkin:

Five minutes to go

Four minutes to go

Three minutes to go

two minutes to go

One minute to go

Thirty seconds ... twenty ... ten – nine

three – two – one tarzida miqdor ko'rsatkichi

hisoblangan sanoq sonlar yuqoridan pastga tomon borish holatida joylashtirilib, graduallik hosil qilingan.

"Stop!" he commanded. "Stop right there, sir! I forbid you to tell the boy anything!"

A braver man than Vernon Dursley would have quailed under the furious look Hagrid now gave him; when Hagrid spoke, his every syllable trembled with rage.

"You never told him? Never told him what was in the letter Dumbledore left for him? I was there! I saw Dumbledore leave it, Dursley! An' you've kept it from him all these years?!"

"Kept what from me?" said Harry eagerly.

"STOP! I FORBID YOU!" yelled Uncle Vernon in panic. Bu matnda esa, quyidagilarni graduallik mazmunini ifodalagan birliklar deya aytib o'tishimiz mumkin: "Stop!", "Stop right there, sir! I forbid you to tell the boy anything!", "STOP! I FORBID YOU!". Buyruq ohangidagi bu graduallik mazmuniga ega birliklar matnda emotsional graduallikni ifodalab kelmoqda.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada graduallik mazmunidagi birliklarning matnda miqyosida qo'llanilishi ko'rib chiqildi. Matn til sintaktik sathining oliy darajadagi birligi bo'lib, gaplar ketma-ketligining bog'lanishlilik asosida og'zaki va yozma shaklda yuzaga keladigan struktural, semantik va kommunikativ jihatdan yaxlit bir butunlik bo'lgani bois, ushbu bo'limni yuqoridagi bo'limning mantiqiy davomidir. Tahlil natijasida, graduallik mazmunidagi birliklarning matn miqyosida ham ko'plab uchratish mumkinligiga amin bo'lindi. Matn aniq gaplardan tashkil topgan, mazmunan birlashgan tilning eng katta birligi hisoblanadi. Matn gapdan ko'ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlar asosida shakllangan yozma nutq ko'rinishidir. Graduallik mazmunidagi birliklarning matn miqyosida ham ko'plab uchratishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Bolinger D. Degree words. –Paris:Lions, 1972.
2. Cruse D.A. Lexical semantics. Cambridge University Press, 1986. P. 196
3. Webster's New Dictionary of synonyms. U.S.A. 1973.
4. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: фил. фан. докт. ...автореферат. – Т., 1997.
5. Джумабаева Дж. Ўзбек ва инглиз тилларида градуонимия (монография). –Т: Мумтоз сўз,2014.

-
6. Ҳакимов М.Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва парадигматик хусусиятлари. Фил.фан.номз...дисс. автореф. - Toshkent, 1993, 7-b.
 7. Easy Stories, Canada 2011; E S
 8. Rowling J.K. "Harry Potter and the philosopher's stone" Bloomsbury: 2004. (JRHP)
 9. Sophie Kinsella. "Can you keep a secret?". Black Swan. Printed and bound by CPI Group(UK) Ltd, Croydon, CR0 4YY.
 10. S.Maugham. "The Escape". [www.google.ru/url?sa=Englisgh classes.com](http://www.google.ru/url?sa=Englisgh+classes.com).